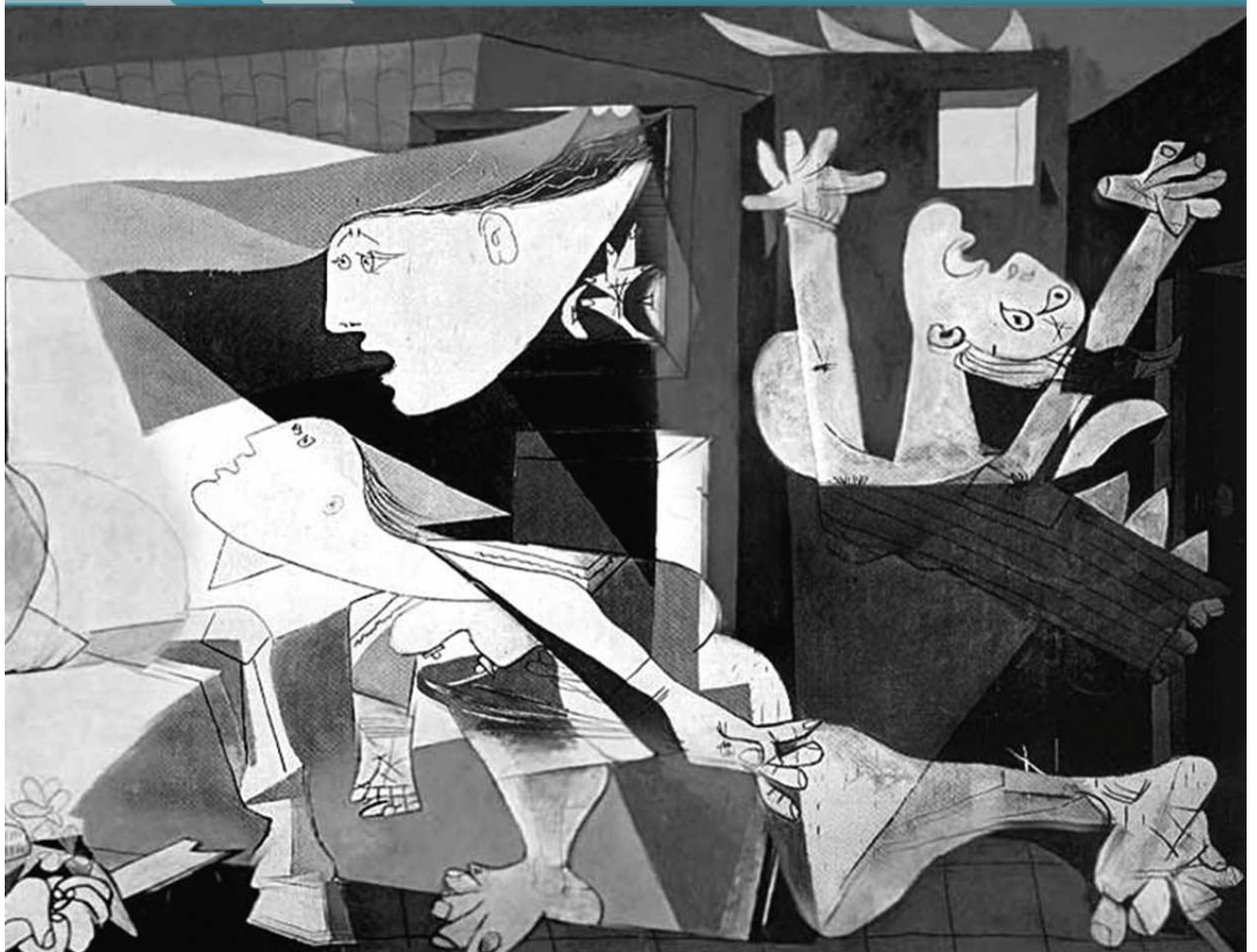

**НЕГАТИВНІ
ПСИХОЛОГІЧНІ ЯВИЩА
У ПОЛІТИКО-ПРАВОВІЙ
СФЕРІ
В УМОВАХ ВОЄННОГО
КОНФЛІКТУ:
ШЛЯХИ І ЗАСОБИ
ЗАПОБІГАННЯ**

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

**НЕГАТИВНІ ПСИХОЛОГІЧНІ ЯВИЩА
У ПОЛІТИКО-ПРАВОВІЙ СФЕРІ
В УМОВАХ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ:
ШЛЯХИ І ЗАСОБИ ЗАПОБІГАННЯ**

ПРАКТИЧНИЙ ПОСІБНИК

*За науковою редакцією кандидата психологічних наук
В. М. Духневича*

Кропивницький – 2020

УДК 316.483:355.321:159.923(076)

Н 41

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України,
протокол № 17/19 від 19 грудня 2019 року

Рецензенти:

*О. О. Горова, доктор психологічних наук;
О. І. Кудерміна, доктор психологічних наук;
Н. І. Череповська, кандидат психологічних наук*

Негативні психологічні явища у політико-правовій сфері в умовах воєнного конфлікту: шляхи і засоби запобігання: практичний посібник / В. М. Духневич, О. М. Кочубейник, С. Л. Кравчук, Л. В. Никоненко, О. Ю. Осадько, З. Ф. Сіверс ; за наук. ред. В. М. Духневича ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2020. – 214 с.

ISBN 978-966-189-520-0

У посібнику представлено результати досліджень взаємодії громадян та державних інститутів в умовах воєнного конфлікту, описано негативні психологічні явища, що її супроводжують. Розглянуто аномійні процеси в суспільстві як чинник порушення логіки політико-правової соціалізації особистості, процедури їх діагностики та засоби протидії розвитку аномії. Висвітлено питання соціального нігілізму та шляхів його подолання. Здійснено аналіз смислотворчих обмежень особистості у сприйнятті політико-правової інформації та методів їх вивчення, запропоновано шляхи попередження проблем політико-правової ідентифікації. Представлено технології, техніки розвитку та підтримання психологічної пружності особистості в політико-правовій сфері. Розроблено інструментарій для вивчення патерналістичних настанов особистості.

Для викладачів психології закладів вищої освіти, студентів, науковців, соціальних педагогів-практиків і вихователів, фахівців у галузі правотворчої та правозастосувальної діяльності.

УДК 316.483:355.321:159.923(076)

ISBN 978-966-189-520-0

© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2020
© Духневич В. М., Кочубейник О. М., Кравчук С. Л.,
Никоненко Л. В., Осадько О. Ю., Сіверс З. Ф., 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. Громадяни та державні інститути в умовах воєнного конфлікту: проблематизація взаємодії	8
1.1. Уявлення про ситуацію воєнного конфлікту в країні як чинник вибору форм політико-правової активності	8
1.2. Негативні психологічні явища в політико-правій сфері та ризики ідентичності	19
Література до розділу	33
РОЗДІЛ 2. Трансформація соціального простору в умовах воєнного конфлікту як чинник аномії	35
2.1. Аномія – синдром транзитивного суспільства: теорії, прояви, інтерпретації	35
2.2. Аномійні процеси у суспільстві як чинник порушення логіки політико-правової соціалізації особистості	41
2.3. Руйнація звичних систем оцінювання як наслідок збройного конфлікту ...	46
2.4. Засоби протидії та профілактики вироблення аномії в умовах воєнного конфлікту: ідеологічний та соціально-психологічний виміри	49
Література до розділу	63
РОЗДІЛ 3. Політико-правовий нігілізм як специфічний результат взаємодії особистості з державою і суспільством	64
3.1. Нігілізм – вид протестної активності особистості	64
3.2. Змістові характеристики нігілізму в політико-правовій сфері	74
Література до розділу	83
РОЗДІЛ 4. Проблема політико-правової ідентифікації особистості в період соціальних потрясінь	85
4.1. Наукова модель міжгенераційних змінювань суспільних цінностей як теоретична основа виявлення ціннісних дезорієнтацій особистості	85
4.2. Залежність ціннісного самовизначення та суб'єктивного благополуччя особистості від прийнятого нею способу смислотворення	97
4.3. Соціально-психологічна технологія оптимізації процесу політико-правового самовизначення особистості	113
Література до розділу	121

РОЗДІЛ 5. Психологічна пружність особистості як запобіжник поширення психологічних наслідків воєнного конфлікту	125
5.1. Змістовно-структурні компоненти, особливості проявів та умови формування психологічної пружності особистості.....	125
5.2. Процедури діагностики психологічної пружності особистості як запобіжника негативних наслідків воєнного конфлікту.....	143
5.3. Стратегії підтримання психологічної пружності особистості як запобіжника негативних наслідків воєнного конфлікту.....	149
Література до розділу	154
РОЗДІЛ 6. Патерналістичні настанови молоді: діагностика та шляхи упередження	157
6.1. Патерналістичні настанови молоді як індикатор взаємодії громадян і влади в умовах воєнного конфлікту	157
6.2. Інструментарій вивчення патерналістичних настанов особистості	161
6.3. Застосування проєктивних методик у дослідженні патерналістичних настанов особистості.	176
Література до розділу	188
ДОДАТКИ	191
Додаток 1. Вивчення ціннісних пріоритетів особистості (автор Р. Інглхарт, модифікація В. Магуна та М. Руднева).....	191
Додаток 2. Вивчення соціоментального типу особистості (модифікований варіант методу інтерпретаційного аналізу Т. З. Адам'янц)...	193
Додаток 3. Орієнтовна схема визначення мотиваційно-цільової структури тексту.....	195
Додаток 4. Тест «Індекс життєвої задоволеності» (ІЖЗ).....	196
Додаток 5. Спеціальний варіант техніки семантичного диференціала для вивчення психологічної пружності особистості (автор С. Л. Кравчук).....	200
Додаток 6. Анкета діагностики суб'єктивних ставлень до політики, активної участі в політичному житті суспільства, міри задоволеності потреби в захисті державою прав людини (автор С. Л. Кравчук)	203
Додаток 7. Опитувальник рівня патерналізму щодо інститутів влади	208
Додаток 8. Методика дослідження політичних настанов.....	210
Додаток 9. Опитувальник рівня політичної активності.....	212

ВСТУП

Представлений увазі читача практичний посібник підготовлено авторським колективом лабораторії психології політико-правових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України. Розробники посібника мають багаторічний досвід розв'язання різноманітних психологічних прикладних та наукових завдань, який узагальнено у практичних рекомендаціях та настановах. Вони допоможуть зацікавленому читачеві здійснювати діагностику та психологічний супровід заходів щодо мінімізації наслідків воєнного конфлікту, сприятимуть оптимізації взаємодії громадян та державних інститутів, налагодженню стосунків між громадянами у вирішенні різноманітних політико-правових питань.

Теоретичні напрацювання та практичні здобутки кожного з авторів посібника є, з одного боку, самостійним дослідженням, а з другого – доповненням до загального «пазла», конкретизованого в темі *«Науково-методичні стратегії запобігання негативним психологічним явищам у політико-правовій сфері в умовах воєнного конфлікту»*. Посібник побудовано таким чином, що кожен розділ є завершеною частиною, яка розкриває той чи той аспект заявленої проблематики. На сторінках книги презентовано результати практичних досліджень впливу воєнного конфлікту на вибір та реалізацію нашими громадянами певних стратегій і тактик дій у політико-правовому полі.

У першому розділі розглянуто взаємодію громадян та державних інститутів у ситуації збройної агресії РФ. Представлено результати досліджень уявлень громадян щодо воєнних дій на сході країни та їх витоків; оцінок дій влади та окремих політико-правових акторів; презентовано найактуальніші теми, що супроводжують воєнні дії. Визначено основні негативні тенденції, пов'язані із ситуацією на Донбасі, запропоновано деякі психологічні процедури, орієнтовані на формування спільного бачення, що особливо актуально з огляду на завдання реінтеграції Донецької та Луганської областей в український ментальний простір.

У другому розділі аналізується такий складний стан суспільства, як аномія. Представлено теоретичні витoki формування поняття та здійснено

його співвіднесення з наявною політико-правовою ситуацією в державі. Висвітлюються процес руйнації звичних систем оцінювання під впливом воєнного конфлікту та його можливі наслідки. Запропоновано засоби протидії та профілактики аномії в умовах воєнного конфлікту як в ідеологічному, так і в соціально-психологічному вимірах. Акцентовано увагу на необхідності конструювання солідарності як найважливішого ресурсу особисті та групи в період значних соціальних потрясінь. Обґрунтовано необхідність деполітизації територіальності як механізму протидії розвитку екстремізму та націоналізму. Представлено ідею пошуку нового концепту патріотизму на засадах спільного творення майбутнього всіма суб'єктами політико-правової дійсності та презентовано бачення системи відповідних соціально-психологічних заходів.

У третьому розділі порушується проблематика нігілізму як виду протестної активності особистості. Вперше нігілізм розглядається як соціально-психологічний феномен. Обґрунтовано думку про «новий» нігілізм, що є не так світоглядною настановою, як критичним поглядом на ситуацію. Показано, що нігіліст – це людина, яку не влаштовує та політико-правова дійсність, суб'єктом якої вона є, і яку вона хоче змінити, проте не завжди володіє достатніми конструктивними ресурсами для відповідних дій.

Розділ четвертий презентує розробки, що стосуються формування настанов на розвиток та забезпечення смислотворчої комунікації. Тут також представлено розробки, що стосуються порушень у процесі політико-правової ідентифікації та запропоновано відповідні діагностичні процедури. Презентовано систему принципів розвитку життєвої компетентності особистості.

Наступний, п'ятий, розділ присвячено дослідженню психологічної пружності та життєстійкості особистості у зв'язку з воєнним конфліктом на сході України. Запропоновано процедури та методики діагностики психологічної пружності, презентовано авторське бачення стратегій розвитку та підтримання психологічної пружності особистості як запобіжника негативних наслідків воєнного конфлікту.

В останньому, шостому, розділі презентовано матеріали, присвячені дослідженню патерналістичних настанов молоді в умовах воєнного конфлікту. В цьому розділі охарактеризовано основні підходи до патерналістичної взаємодії, запропоновано інструментарій дослідження патерналістичних настанов особистості як кількісними, так і якісними методами. Наведено дані та охарактеризовано дослідницький інструментарій, що допоможе практику в дослідженні порушень політико-правових настанов особистості щодо владних

інститутів і політичних діячів. Цікавою і корисною для фахівців-практиків може бути розробка, що стосується проведення досліджень та обробки матеріалів за проєктивною методикою «Колаж» на тему «Я, медіа і держава».

Крім того, в додатках наведено психологічний інструментарій для вивчення окремих аспектів негативних психологічних явищ, що супроводжують збройне протистояння на сході країни. Представлено методики для аналізу та узагальнень досліджуваних явищ та феноменів.

Зацікавленому читачеві можемо рекомендувати звернутися також до напрацювань співробітників лабораторії, презентованих у статтях та інших прикладних розробках. Зокрема, вважаємо доцільним рекомендувати нашу роботу «Прикладні аспекти становлення політико-правової свідомості молоді: посібник»¹.

Сподіваємося, що запропоновані в посібнику матеріали будуть корисними психологам, фахівцям правозастосувальної практики та спеціалістам, що займаються розробкою питань реінтеграції Донбасу в український соціокультурний та політико-правовий простір.

В. М. Духневич, науковий редактор

¹ Сіверс З. Ф., Духневич В. М., Осадько О. Ю. Прикладні аспекти становлення політико-правової свідомості молоді: посібник /за заг. ред. З. Ф. Сіверс ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2017. 178 с.

РОЗДІЛ 1

ГРОМАДЯНИ ТА ДЕРЖАВНІ ІНСТИТУТИ В УМОВАХ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ: ПРОБЛЕМАТИЗАЦІЯ ВЗАЄМОДІЇ

1.1. Уявлення про ситуацію воєнного конфлікту в країні як чинник вибору форм політико-правової активності

Якщо звернутися до звичайних перехожих із проханням назвати найвизначніші події останніх декількох років, що вплинули на життя більшості громадян, то чи не найпоширенішими відповідями в першій п'ятірці будуть: «війна на сході України», або «воєнні дії», та «Революція Гідності». Навіть далека від політики людина, яка не цікавиться політичними реаліями, так чи інакше відчуває на собі вплив соціально-політичних та економічних процесів, що супроводжують чи є наслідками цих двох, пов'язаних одна з одною, подій. Фактично значні соціальні потрясіння відображаються у свідомості пересічних громадян як певна єдність дій окремих суб'єктів, часу та подій суспільного життя у феномені, що в літературних джерелах визначається як подійність. Це означає, що відбувається, так би мовити, «склеювання» окремих подій, їхніх обставин, суб'єктів і формується складний образ ситуації. В цьому образі чи, точніше, взаємодоповнюючих образах, дії, учасники (актори), сама ситуація пов'язуються в суб'єктивному плані особистості складними причинними та наслідковими зв'язками через комплекси оцінок-суджень-ставлень тощо особистості. Тож розділяти уявлення про події, пов'язані з анексією Криму Російською Федерацією, та про генезу конфлікту на сході з використанням зброї не є доцільним, оскільки це може призвести до викривлення тих образів, що існують в уявленнях громадян.

Стисло описати початок воєнних дій можна таким чином. У березні 2014 р. у низці великих міст Донецької та Луганської областей розпочалися протестні акції прихильників «Антимайдану» - осіб із числа місцевих жителів,

які не підтримали події, що розгорталися в Києві. З місцевого населення формувалися групи активістів, їхні протестні дії координувалися переважно політиками, яких підтримували представники політичного істеблішменту РФ. Ідея, яка була покладена в основу цих виступів, - невизнання легітимності дій щодо усунення чинного на той час президента В. Ф. Януковича. Було задекларовано ідею відокремлення Донецької та Луганської областей від України; обстоювалася ідея проведення відповідного референдуму (який, до речі, всупереч усім нормам, було проведено 11 листопада 2018 р. на тимчасово окупованих територіях цих областей). В окремих містах були захоплені будівлі органів влади - міські, районні, обласні ради та адміністрації, управління МВС, СБУ та інші. На вулицях з'являлися озброєні групи людей без пізнавальних знаків (на кшталт «зелених чоловічків» у Криму). Створювалися нові електронні ЗМК, які містили заклики до мобілізації та захоплення влади. Після захоплення будівель часто вивішувалася символіка РФ. Із квітня 2014 р. спочатку зрідка, а потім дедалі частіше застосовувалася зброя як інструмент аргументації. 14 квітня 2014 р. РНБО офіційно оголосила про початок антитерористичної операції.

Фактично розгортався ще один сценарій революційного розвитку подій, але вже на іншій частині України (перший сценарій актуалізувався з початком розгону студентів на Майдані Незалежності в Києві восени 2013 р.). Так, цей сценарій мав свої особливості та завдання, які полягали, зокрема, в тому, що стосувалося сепарації від України. Якою мірою такий сценарій міг бути рогорнутий та реалізований без участі РФ – питання, очевидно, зайве.

Цікаво, що навіть тепер, через шість років після початку, попри гучні заяви як в Україні, так і за кордоном, численні публікації в ЗМК, відсутнє спільне бачення подій кінця 2013 – початку 2014 р., які передували анексії Криму та використанню зброї на території України задля розв'язання суспільних протиріч. Так, результати наших емпіричних розвідок свідчать, що поляризація уявлень за оцінками подій «Революції Гідності» має значний конфліктний потенціал. Для одних події «Майдану–2013» це «радість», «гордість», «зміни на краще», для інших – це відчуття «образи», «розчарування».

Центр Разумкова [8] в листопаді 2016 р. провів дослідження на території України, за винятком АР Крим та територій ОРДЛО. Було встановлено, що 42% опитаних вважають події осені 2013 – весни 2014 р. «Революцією Гідності», 20% – «вимушеною зміною влади не цілком легітимними засобами», а 21% – «антидержавним переворотом» (17,6% не визначилися з відповіддю).

Тобто 41% опитаних оцінює події та ситуацію революційного розвитку 2013–2014 рр. як такі, що перебувають поза правовим полем. Фактично така поляризація уявлень свідчить, з одного боку, про значний конфліктний потенціал, що може призвести до нових соціальних потрясінь, а з другого, що такого роду швидкі соціальні трансформації (революції) поляризують думки та оцінки громадян, створюють додаткові виклики для інтеграційних та дезінтеграційних процесів у суспільстві.

Події на Донеччині та Луганщині не мають однозначного тлумачення в соціумі: це громадянська війна чи російська агресія? І мова не про об'єктивний стан речей, а саме про уявлення громадян стосовно цих подій. Адже навіть ті, хто визнає участь Росії як сторони конфлікту, все-таки транслиують інколи смисл «громадянська війна». *«Для Росії це полігон, де вона тестує зброю та готує свою армію. І вона нічого не робить за так. Вже заводи повивозили з гумконвоями»* (пенсіонер, 65 років) - так аргументують участь Росії ті, хто оцінює події в термінах громадянської війни. *«Майдан дав можливість анексувати Крим»* (студент, 18 років); *«Аби не події на Майдані, можливо, не було б анексії»* (пенсіонер, 65 років). *«З Майдану почалася революція. В Донецьку були проти. І теж виступили. І це дало змогу Путіну привести «зелених чоловічків»»* (пенсіонер, 62 роки). Це викликає почуття обурення, відчаю, переживається як біль та втрата. І навіть, попри маркер «громадянська війна», декларується готовність взяти зброю в руки, якщо війна прийде в Київ: *«Я не підтримую Путіна. І якщо сюди прийдуть, хоч один танк, я “коктейлем Молотова” спалю»* (пенсіонер, 65 років). Отже, уявлення про зовнішнього ворога, російську агресію гуртує прихильників та антипатиків подій кінця 2013 – початку 2014 р.

З одного боку, можна вести мову про недосконалість інформування українських ЗМК щодо офіційно визнаної позиції представників української, західноєвропейської та американської влади. З другого боку – про значний інформаційний вплив російськомовних ЗМК, інформаційну агресію чи, точніше, інформаційну війну. Проте в будь-якому разі, хоч якими б були причини, такі приблизно рівні розподіли уявлень (за даними Центру Разумкова) свідчать про відсутність єдності критеріїв оцінки революційних подій та їхніх наслідків для українського суспільства, які б дали змогу рефлексувати актуальний стан переживання подієвості та конкретних актів (подій) у межах наявного образу ситуації.

Очевидно, що такі поляризовані уявлення стосовно ситуації, коли на території країни розгортаються воєнні дії, так чи інакше проявляються у

процесах, що відбуваються в країні, та позначаються на їх оцінках громадянами. А отже, різні уявлення громадян впливають на формування та розвиток бачення ними прийнятних, можливих, справедливих та доцільних форм власної участі в житті суспільства. Для когось це означає уявлення про неприйнятність силових сценаріїв розвитку подій, для когось навпаки – радикалізацію уявлень та готовність до подальшої ескалації з ідейними уявними та реальними супротивниками. Інакше кажучи, партнери по діалогу спочатку перетворюються на опонентів, а потім і на супротивників. Радикалізація та поляризація уявлень зменшує готовність домовлятися, виникає бажання виграти, причому виграти за будь-яких умов. Ми не можемо стверджувати, наскільки поширеними є такі уявлення (ми не проводили спеціальних репрезентативних масових опитувань), проте сама наявність таких оцінок та бачень свідчить про існування «зон ризику» в системі психологічних регуляторів поведінки особистості в конкретних політико-правових реаліях.

Що це означає? Насамперед те, що наслідки революційного розвитку подій на Майдані Незалежності у Києві в 2013–2014 рр. та воєнних дій мають специфічну психологічну складову. І ця складова визначатиме напрям та характер залучення громадян у соціально-психологічну та політико-економічну дійсність, суб'єктами якої вони є. Для когось це виклик, який формує мотивацію причетності, що під впливом різних чинників може трансформуватися як у волонтерство, так і в радикалізацію поглядів; у фанатичну віру в декларовані ідеали чи у відсторонену позицію на кшталт «моя хата скраю». Хтось підтримує армію, ВПО (внутрішньо переміщених осіб), біженців із Криму, орієнтований на розвиток стосунків, що передбачають допомогу іншому, а інколи й самопожертву. Для когось – навпаки – це можливість самоствердження шляхом протиставлення себе, своїх ідей іншим. Мотивація причетності в такому разі трансформується у протестну мотивацію, що врешті призводить до формування готовності обстоювати свою думку у будь-який спосіб (навіть зі зброєю в руках), зменшує налаштованість на порозуміння та досягнення консенсусу. А ще для когось вимірів значущості набувають питання виживання в умовах, в яких опинилася людина чи члени її родини. Для декого на перший план виходять питання власного економічного добробуту, благополуччя та багато іншого. Очевидно, що процес трансформації мотиваційних тенденцій особистості є неперервним та в кожному конкретному випадку набуває тих чи тих обрисів або вимірів особистої значущості та смислів, які й будуть визначати характер долученості особи до розв'язання різних проблемних політико-правових ситуацій.

Ми спеціально не вивчали такі мотиваційні уподобання, оскільки, як зазначено вище, цей процес мінливий. Нас більше цікавило те, як вони проявляються чи можуть проявитися за певної ситуації, яких форм можуть набувати та до яких психологічних наслідків чи ефектів на рівні суспільства це може призвести. У представленій роботі ми не висвітлюємо всі результати наших наукових розвідок, а описуємо лише деякі з них, оскільки основну увагу прагнемо зосередити на інструментарії та можливостях використання результатів практичного вивчення проблематики психологічних реалій, які супроводжують воєнні дії на сході України, що може стати у пригоді психологам-практикам.

Отже, за **планом-замислом дослідження на тему «Негативні психологічні наслідки в політико-правовій сфері, пов'язані з воєнним конфліктом на сході України»** передбачалося вивчення таких питань:

1. Уявлення про актуальну політико-правову ситуацію.
 - a. уявлення про ситуацію, її витoki та можливі напрями розвитку;
 - b. характеристики ситуації, що є ключовими;
 - c. негативні наслідки ситуації, що склалася;
 - d. ставлення до державних інститутів та органів державної влади. Роль державних органів влади у розвитку ситуації;
 - e. мотиви/мотиватори, що визначають активність людини в суспільстві;
 - f. як приймаються рішення в тих чи інших проблемних ситуаціях (політичних, правових); що впливає на прийняття рішення;
 - g. стратегії подолання проблемних ситуацій (тактики та стратегії розв'язання проблемних ситуацій);
 - h. уявлення про можливі форми власної політико-правової активності (про форми вираження власної громадянської позиції);
 - i. уявлення про можливі власні сценарії дій в реальних політико-правових умовах;
2. Військовослужбовці та їхній вплив на актуальні проблеми політико-правової сфери:
 - a. уявлення про військовослужбовців у зоні проведення АТО;
 - b. уявлення про військовослужбовців, що повертаються до мирного життя, поінформованість про їхні дії, оцінки їхньої діяльності;
 - c. ставлення до військовослужбовців; настанови довіри/недовіри до військовослужбовців;
 - d. упередження, стереотипи, настанови стосовно військовослужбовців.

3. Переселенці з Донбасу та Криму (ВПО) та їхній вплив на політичні та правові питання суспільного життя:

- a. уявлення про переселенців з Донбасу та Криму;
- b. ставлення до переселенців з Донбасу та Криму; настанови довіри/недовіри до них;
- c. упередження, стереотипи, настанови стосовно переселенців з Донбасу та Криму.

4. Волонтери та їхній вплив на політико-правову дійсність:

- a. уявлення про волонтерів;
- b. ставлення до волонтерів; настанови довіри/недовіри до них;
- c. упередження, стереотипи, настанови щодо волонтерів.

5. Мешканці населених пунктів, розташованих поблизу лінії розмежування, та їхній вплив на формування політико-правової реальності:

- a. уявлення про таких мешканців;
- b. ставлення до мешканців населених пунктів, розташованих поблизу лінії розмежування; настанови довіри/недовіри до них;
- c. упередження, стереотипи, настанови стосовно мешканців цих населених пунктів.

6. Населення ОРДЛО та його вплив на формування актуальних політико-правових процесів:

- a. уявлення про населення ОРДЛО;
- b. ставлення до населення ОРДЛО; настанови довіри/недовіри до нього;
- c. упередження, стереотипи, настанови стосовно населення ОРДЛО.

7. Основні проблеми та конфлікти, пов'язані з війною на сході України:

- a. як змінилося життя тих, хто перебуває «далеко» від війни;
- b. які негативні явища в суспільстві зумовлені воєнними подіями на сході України.

Відповідно до замислу дослідження, було запропоновано **гайд**:

(Встановлення контакту та знайомство)

Мої вітання! Як годиться, давайте спочатку познайомимося. Мене звати ... Я представляю... Як Вас звати? Як до Вас краще звертатися? Де Ви працюєте/навчаєтеся? ... Дякую!

Ми проводимо дослідження уявлень наших громадян про актуальну політико-правову ситуацію. Я поставлю Вам низку запитань у цьому ключі. Всі

Ваші відповіді будуть використовуватися тільки в узагальненому вигляді, ніде Ваше прізвище не буде публікуватися чи звучати.

Питання, які я буду ставити, не передбачають правильну чи неправильну відповідь. Мені цікава Ваша думка, Ваше особисте бачення та розуміння.

Наша розмова триватиме близько години. Я фіксуватиму її диктофоном, щоб нічого не втратити. Це тільки для мене! Ніде більше вона оприлюднюватися не буде!

Якщо у Вас є запитання, я готовий на них відповісти, поки не почали нашу розмову.

(Блок 1. Образ ситуації. Образ миру)

1. Які найвизначніші події останніх декількох років, що вплинули на життя більшості громадян, Ви можете назвати?

2. Які ключові характеристики ситуації, що склалася на сьогодні в країні?

3. Як ця ситуація вплинула на Вас, Ваших близьких та Ваших знайомих? Як саме змінилося Ваше життя?

4. Яка роль та відповідальність влади у тому, що сталося на сході України та в Криму?

5. Які Ваші очікування щодо влади у зв'язку з цим?

6. Що вважаєте за потрібне робити в цьому зв'язку? Що потрібно робити взагалі? Хто це має робити?

(Блок 2. Образ війни)

Очевидно, що в зв'язку з воєнними діями на сході України

7. Як би Ви охарактеризували ситуацію у Донбасі? Що це? Як би Ви це визначили (*війна, громадянська війна, воєнна агресія РФ, воєнний конфлікт і т.ін.*)?

8. Хто для Вас військові, які перебувають у зоні воєнних дій? Як вони можуть впливати чи впливають на ту ситуацію, що склалася у країні?

9. Хто для Вас волонтери, які працюють у зоні воєнних дій? Як вони можуть впливати чи впливають на ситуацію, що склалася у країні?

10. Що Ви думаєте про мешканців населених пунктів поблизу лінії розмежування? Як вони можуть впливати чи впливають на ситуацію, що склалася у країні?

11. Що Ви думаєте про тих громадян, які залишилися на окупованих територіях? Якою має бути політика влади щодо окупованих територій? А стосовно мешканців населених пунктів окупованих територій?

12. Що Ви думаєте про переселенців з Донбасу і Криму? Як вони можуть впливати чи впливають на ситуацію, що склалася у країні?

13. Якою мають бути дії чи політика влади щодо:

a. колишніх військовослужбовців та учасників добровільних батальйонів?

b. волонтерів?

c. мешканців населених пунктів, розташованих поблизу лінії розмежування?

d. переселенців?

e. населення окупованих територій?

14. Ми з Вами почали з того, що визначили ситуацію, яка склалася на сьогодні. Як Ви вважаєте, що можна (потрібно) робити кожному з нас, щоб змінити цю ситуацію? А що могло б вплинути на такі Ваші рішення, що чи хто міг би їх скорегувати?

Отже, ми використали загальну форму дослідження, щоб з'ясувати основні уявлення щодо ситуації збройного протистояння на Донеччині та Луганщині, визначити зміст та специфіку цих уявлень, зокрема щодо громадян, які перебувають по різні боки лінії розмежування. Для цього було обрано методологію якісного дослідження. Ми використовували часову триангуляцію як процедуру підвищення надійності та валідності вимірювань, а саме: зібрані в процесі дослідження дані опрацьовувалися двічі – у перші дні після переведення аудіозаписів у транскрипти та через шість тижнів після підготовки перших аналітичних викладок та узагальнень.

За допомогою фокусованих глибинних інтерв'ю та фокус-груп опитували переважно молодь. Це студенти київських закладів вищої освіти та молоді люди, що тільки розпочинають свою професійну кар'єру (17 осіб). Інші соціальні групи та прошарки представлені вибірково та меншою мірою. Це безробітні (4 особи) та пенсіонери (2 особи). Вибірка формувалася відповідно до вимог якісної стратегії, а тому включала в себе найуразливіші категорії громадян з огляду на залученість до політико-правової сфери.

Відомо, що молодь є найбільш соціально активним елементом суспільства, що за певних умов (використання мобілізаційних технологій, потужних інформаційних та пропагандистських впливів тощо) доволі легко

переходить від пасивного споглядання до активних дій. Безробітні та пенсіонери були обрані з тієї ж причини. Крім того, в часи значних політичних, соціальних та економічних викликів вони як найбільш уразливі соціальні прошарки також потенційно можуть долучатися до протестних форм активності.

Важливе уточнення. Ми не мали змоги провести власне дослідження на тимчасово окупованих територіях. Проте врахування існуючих поглядів, настанов та упереджень населення окупованих територій є надзвичайно важливим. Тому в наших аналітичних викладках ми звертатимемося до результатів як власних наукових пошуків, так і отриманих іншими фахівцями. Зокрема це стосується досліджень, здійснених на окупованих територіях Донецької та Луганської областей. Насамперед ми апелюватимемо до досліджень, проведених у вересні 2018 р. за ініціативою Українського інституту майбутнього (детальніше див. [12]).

Цікаво, що для переважної більшості тих, хто брав участь у нашому дослідженні, основні мотиваційні смисли, пов'язані з актуальною ситуацією, відображаються у категоріях «статок родини», «гідний рівень життя», «корупція» та «війна». Варто наголосити, що саме економічна складова (рівень доходу, економічне благополуччя тощо) виявилася визначальною у сприйнятті дійсності, впливає на оцінку інших складових та сфер життєдіяльності. Якщо війна – це щось, про що знають, але що відбувається «десь» (далеко), то уявлення про необхідність мати *«справедливу винагороду за свою працю»* постійно в фокусі уваги. Падіння інтересу до теми війни можна також пояснити відносно спокійною ситуацією в зоні конфлікту, а також утомою від постійної напруги через новини із зони бойових дій. Тому на перший план виходять питання якості життя в наявних умовах. На користь цього свідчить також дослідження щодо висвітлення конфлікту на сході в українських медіа:

«Тут треба зазначити, що люди вже втомилися від війни. Вони вже втомилися від усіх цих тем. І тому ЗМІ, орієнтуючись на зацікавленість людей, теж починають потрохи забувати про ці теми» (журналіст загальнонаціонального каналу).

«Мы наблюдаем такую тенденцию, что еще, наверное, год назад все, - то есть из “Яндекс-метрики” и “Гугл аналитикс”, - что связано с АТО, читалось просто отлично, а сейчас интерес к АТО и к переселенцам у людей спадает, и волонтерские организации тоже говорят, что уже меньше поступлений и тяжелее людям выживать...» (журналіст регіонального онлайн-видання)» [3, с 7].

При цьому *труднощі у побудові програм перспективного майбутнього* пов'язуються не тільки з «війною», а й з «корупцією» на різних щаблях влади. Оцінки влади містять такі характеристики, як «корумпована», «наживається на війні» і т. ін. Оцінка діяльності органів правопорядку та правосуддя (поліція, прокуратура, суди) залишається невисокою. Сподівання на справедливість за різноманітних проблемних правових чи політичних ситуацій є, проте в нинішніх умовах опитані демонстрували схильність більше покладатися на себе та допомогу інших людей, ніж на допомогу працівників органів правопорядку та правосуддя (довіра до носіїв влади взагалі мінімальна²). Існують уявлення про те, що «поліція і суди, хоч і стали більш доступними, але принципово нічого не змінилося», а «за гроші можна вирішити більшість питань». Серед молоді існують побоювання відкрито обстоювати свою думку в політико-правовій площині, оскільки «невідомо, до чого це може призвести».

В оцінках політиків та інших представників влади переважають негативні забарвлення, на кшталт «корумповані», «ніклюються тільки про свої інтереси», «такі самі» (молодь) або «ще гірші, ніж тиран Янукович» (пенсіонери) тощо. При цьому існують уявлення про те, що «чим вище у владі, тим більше корумпований» (молодь, безробітні, пенсіонери). Серед молоді існують очікування, що держава має «забезпечувати безпеку» власних громадян, «забезпечувати комфортне життя власних громадян», а якщо це виконуватися не буде – «можна вдатися до протестів». Цікаво, що в уявленнях студентської молоді «обмеження свободи слів, свободи дій» може виступати поштовхом до заворушень. При цьому не рефлексується власна відповідальність за дії в такій ситуації; оцінки ситуації як обмежувальної активізують настанову на «обстоювання власних прав та свобод».

Вже згадуваний Центр Разумкова у грудні 2016 р. представив результати дослідження особливостей ідентичності громадян України, проблем та перспектив консолідації суспільства. Було встановлено, що, «на думку більшості громадян, вищі керівники держави не є патріотами країни. Так, не вважають патріотом експрезидента П. Порошенка 51% опитаних, вважають його патріотом лише 23%. Майже так само оцінюють респонденти Голову Верховної Ради України А. Парубія (його не вважають патріотом 53% опитаних), Прем'єр-міністра України В. Гройсмана не вважають патріотом 54%, Секретаря РНБО України О. Турчинова не вважають патріотом 55%. На противагу їм, українських військовослужбовців, які воюють або воювали в зоні

² За даними нашого дослідження, станом на жовтень 2017 р.

АТО, вважають патріотами 74%, а громадян, які працюють і сплачують податки в Україні – 58% [8, с. 6]. І хоча ми спеціально не досліджували уявлення щодо патріотизму керівництва держави, проте ці дані загалом узгоджуються із результатами наших досліджень, які лаконічно представлено вище. Крім того, оцінки керівництва як «непатріотів» створюють додаткові ризики розвитку негативних психологічних явищ у політико-правовій сфері, зокрема, можуть стати підставою для формування та розвитку мотивації участі в різноманітних протестних формах активності. Цікаво, що патріотизм для тих, хто безпосередньо не причетний до воєнних дій на сході України, – це насамперед «праця та сплата податків».

Як засвідчують наші дослідження, **посилення економічних негараздів** (на рівні країни, окремих соціальних груп тощо) **може виступити чинником стрімкої радикалізації суджень та актуалізувати готовність до «відновлення справедливості»**. При цьому форма чи законність дій у такій ситуації відходить на другий план, оскільки *«якщо одні можуть порушувати закон та не дотримуватися норм, то для відновлення рівноваги будь-які засоби є прийнятними»*. В процесі нашого дослідження такого роду висловлювання знаходили емоційний відгук серед учасників та доволі швидко гуртували навколо себе молодих людей. Звісно, можна списати цю обставину на необхідність каналізації агресії, проте і в реальному житті «пошук винного» може спричинити соціальні заворушення.

Отже, в суспільстві все ще зберігається значний протестний потенціал, що очевидно пов'язаний як із рівнем довіри до владних структур та окремих персон, так і з уявленнями про необхідний рівень життя. А це означає, що «продукування» (в сенсі використання) тих чи інших меседжів, які містять конфліктний потенціал, здатне актуалізувати ту чи ту протестну мотивацію. При цьому існують уявлення про дієвість протестних форм громадянської активності. Такі уявлення ґрунтуються на думках стосовно того, що влада – це *«річ у собі»*, *«опікується вузькокорпоративними інтересами»* та *«не піклується про пересічних громадян»* тощо. Не можна стверджувати, що такі уявлення нові для нашого суспільства, аналогічні результати ми отримували ще кілька років тому [5]. Проте важливо зазначити, що ці уявлення знаходять прихильників реалізації радикальних форм розв'язання суспільних протиріч. У молодіжному середовищі, зокрема, поширені уявлення про революцію як імовірну форму отримання бажаного, можливий сценарій дій. Відсутність можливості реалізувати себе, забезпечувати себе та свою родину необхідним в уявленнях молоді може підштовхнути її до радикальних дій у політико-

правовій сфері. При цьому зростає рівень використання вербальних та невербальних маркерів агресії. Питання воєнних дій на сході втрачає свою актуальність під час обговорення соціально-економічної ситуації. Причому навіть ті, хто рефлексує можливі ризики від реалізації протиправних чи силових сценаріїв розвитку політико-правової ситуації, декларують готовність вдатися до нього «*за потреби*».

Більшу емоційну вираженість демонструють представники старшого покоління, які відчують *втому* від війни, політичних негараздів і правових колізій та *не вірять у зміни на краще в разі розгортання силових чи революційних сценаріїв розвитку*: «*не подобається щось – потерпи. Є вибори! Владу треба змінювати тільки через вибори*» (пенсіонер). Отже, *більша радикалізація поглядів притаманна саме молодим людям*, оцінки представників інших вікових категорій, хоч і можуть бути різкими, проте більш помірковані стосовно ймовірності переростання власного незадоволення в участь у акціях громадянської непокори. Очевидно, це можна пояснити тим, що за роки існування України як держави виросло ціле покоління тих, хто сприймає революційний сценарій розвитку як ефективний. В 1991 р. розпався Радянський Союз та утворилися незалежні держави. В 2004 р. в Україні відбулася так звана Помаранчева революція, а в 2013–2014 рр. – Революція Гідності.

1.2. Негативні психологічні явища в політико-правій сфері та ризики ідентичності

Якщо спробувати описати всі ті негативні психологічні явища в політико-правій сфері, що супроводжують збройне протистояння на сході України, напевно, такий перелік буде доволі довгим. І ще більш імовірно, що з розгортанням подій, пов'язаних з агресією РФ, його можна буде продовжувати. Ми спробували зробити перші такі узагальнення на початку 2018 р. [6], тож зацікавлений читач може звернутися до цих розробок. У межах даного посібника ми лише стисло охарактеризуємо деякі найважливіші аспекти прояву політико-правової проблематики у стосунках між громадянами та відносинах громадян з органами влади.

Очевидно, до найбільш суттєвих ризиків визначення політико-правової ідентичності можна віднести явища, пов'язані з оцінками подій на Майдані Незалежності в Києві наприкінці 2013 – на початку 2014 р. та уявленнями про

«військову агресію РФ – громадянську війну», про що ми вже писали. Вважаємо за доцільне розглянути негативні психологічні явища в політико-правовій сфері крізь призму власне воєнних дій на сході та оцінок щодо суб'єктів, більшою чи меншою мірою залучених у ці процеси. Нижче представлено найвагоміші результати наших наукових розвідок.

Військовослужбовці, добровольці та «ополченці». За інформацією з різних джерел, станом на 2019 р. у збройному конфлікті на сході України брали участь близько 50 тис. українських військовослужбовців, не рахуючи тих, хто вже звільнився у запас чи повернувся із зони бойових дій для проходження служби в інших частинах (за наявними даними, чисельність збройних угруповань «ЛНР» і «ДНР» становить близько 35 тис. осіб [10]). Останнім часом значно побільшало тих, хто повертається додому інвалідами, з вадами не тільки фізичного здоров'я, а й психічного. Така «інвалідизація» може стосуватися не лише психічних чи психологічних станів самої людини, а й поширюватися на стратегії її взаємодії з оточенням, державними та суспільними інституціями, викривляти уявлення про ефективні дії в проблемних ситуаціях у політико-правовій сфері (інколи, на жаль, через вживання психоактивних речовин та алкоголю). Це означає, що колишні учасники АТО/ООС сьогодні намагаються знайти свій локус у системі цивільних стосунків. І міра їхньої успішності залежить від багатьох факторів. Зазначимо лише, що часто саме виживання в умовах воєнних дій можливе тільки за умови поділу на «свій» та «чужий», тобто через спрощене бачення світу. Таке «тунельне сприйняття», поділ світу на «зрозуміле» і «незрозуміле», «біле» та «чорне» переноситься на мирне життя й ті стосунки, що передбачають широку палітру уявлень, поглядів та сценаріїв дій та поведінки. У проблемних політико-правових ситуаціях це може призводити щонайменше до радикалізації поглядів, звужувати уявлення про можливі ефективні сценарії дій. Часто колишні військові стають учасниками акцій, під час яких реалізуються різноманітні силові сценарії: протистояння, блокування різних структурних об'єктів, силові захоплення чи звільнення окремих приватних об'єктів тощо. В крайніх випадках це може провокувати використання зброї задля «відновлення справедливості». Підтвердженням цієї думки можуть слугувати численні публікації на цю тему в ЗМК.

Загалом, для переважної більшості ті, хто захищає державу зі зброєю в руках, – це герої: *«Вони (добровольці) перші пішли боронити державу»* (студент, 17 років). *«Зараз тільки армія за допомогою волонтерів захищає нас*

від того, щоб війна прийшла до нас» (студент, 19 років). Цікаво, що в оцінках громадян навіть після декількох років воєнних дій на сході саме волонтери залишаються тією силою, яка *«справді працює на потреби захисників. Так, вони не дають зброю, але все інше: продуктові пайки, прилади для нічого бачення... те, що реально потрібно, крім зброї»* (безробітний, 38 років). Такі уявлення поділяються усіма учасниками нашого дослідження. *«Навіть попри те, що їм зараз важко, люди вже менше допомагають... ті, хто справді допомагає (волонтери), продовжують опікуватися бійцями й тепер»*. І хоча при цьому частково мінімізується локус власної відповідальності, адже є ті, хто за це взявся і хто це робить, існує більш важливий аспект. Почуття поваги та шани до волонтерів і добровольців, які захистили українську державність із початком воєнної агресії РФ, єднають різних людей.

Трапляються поодинокі оцінки, згідно з якими участь у добровольчих батальйонах – це радше *«плата за Майдан: заварили кашу, тож коли почалася війна, вони пішли захищати. Не герої, просто пішли, бо вони це підняли... Війна – це страшно. І війна багато що списує. Хтось воює, а хтось відправляє в тил чуже майно, холодильники, телевізори... Було таке, на жаль, я знаю... Думаю, і з іншого боку теж мародери були. Таке завжди є...»* (пенсіонер, 65 років).

Оцінки учасників воєнного конфлікту, які взяли в руки зброю і опинилися по інший бік лінії розмежування, підтримують сепаратизм та фактично агресію РФ, загалом негативні. При цьому ті, хто не підтримали революційні події на Майдані Незалежності восени 2013 р., схильні покладати відповідальність на обидві сторони конфлікту: як активістів-майданівців, так і антимайданівців: *«якби не зробили революцію, нічого цього не було б. Інша сторона захотіла реваншу. Спочатку зброю використали в Києві, а потім і на Донеччині...»*; *«Я нікого не виправдовую. Немає тільки однієї правди. В кожного своя правда»* (пенсіонер, 62 роки). В той же час ті, хто декларують прихильність до подій Революції Гідності, схильні відповідальність за використання зброї покладати на *«сепаратистів»*: *«простим людям війна не потрібна. Вилізли зі зброєю ті, хто на цьому наживається. І Росія долучилася»* (безробітний, 43 роки). *«Ополченнями спочатку були ті, хто був проти Майдану. А потім вже Росія почала їм допомагати. Не просто так, звісно»* (пенсіонер, 65 років).

Важливе зауваження. *«Сепаратисти»* - доволі поширений мовний маркер, його використовують як молодь, так і представники старшого покоління в оцінках громадян України – учасників збройних формувань ОРДЛО. Очевидно, що наявність таких кліше зумовлює бачення та напрями

побудови майбутніх можливих стосунків, перемовин чи діалогів з учасниками збройних формувань. Очевидно, руйнація таких мовних кліше та генералізованих оцінок – одне з нагальних завдань майбутніх практичних розробок.

Ставлення до воєнного конфлікту та оцінки його учасників населенням окупованих територій частково представлені в мережі інтернет. Один з таких аналітичних поглядів оприлюднений на інтернет-сторінці Радіо Свобода [11]. Віталій Коршунов пропонує своє бачення та типологію учасників воєнного конфлікту з числа мешканців РФ. Він обґрунтовує динаміку мотивації долучення росіян, у тому числі військовослужбовців, до розгортання воєнних дій на Луганщині. Ще один погляд на учасників воєнного конфлікту, їхні мотивацію та дії представлено у дослідженні Української миротворчої школи, проведеному в жовтні 2015 – лютому 2016 р. під керівництвом О. Міхеєвої [1].

Отже, в цілому ставлення до воєнних дій на території України негативне. Воєнні дії переживаються як трагедія, а уявлення про випадки мародерства (не факти, а саме уявлення) супроводжуються відчуттями болю, втрати, відчаю, сорому та страху за майбутнє (як власне, так і країни загалом). Зауважимо, що уявлення населення окупованих територій про випадки мародерства «ополченців» також мають місце [див., зокрема, 12].

Переселенці з Донбасу та Криму (ВПО). Існує думка, що проблеми переселенців залишаються тими самими, що й пів року, й рік тому, а розв'язання цих проблем практично немає. Представники всіх соціальних груп – учасників нашого дослідження – мають конфліктні уявлення про те, що «частина» (інколи звучить маркер «багато») переселенців чоловічої статі «не беруть участі у захисті України від російської агресії». Це викликає подив, обурення, розчарування, відчуття образи від того, що «наші хлопці пішли, а вони сидять тут». При цьому, хоч такі почуття існують, сила невдоволення не є значною, агресія залишається лише на рівні вербальних претензій. Пом'якшувальну обставину вбачають у тому, що «їм теж потрібно годувати сім'ю»: «Якщо ви такі хороші – йдіть, відбивайте, захищайте свою територію! Беріть зброю – і вперед! Самі хотіли цього. Вони ж кричали, нехай тепер розхльобують... У принципі допомагати їм треба. Бо що наша влада робить? Нічого...» (безробітний, 48 років). «Молодці, що втекли. Але з чого допомагати? З нашої кишені? Більше нема з чого...» (пенсіонер, 65 років). «У

військкомат їх не затягнеш... Але ж і сім'ю годувати треба» (молодь, 26 років).

Поширеними є уявлення, що частково потреби ВПО задовольняють волонтери та громадські організації, оскільки *«держава не може впоратися»*. При цьому, локус власної відповідальності мінімізується. Декларується готовність допомогти армії за потреби, а *«біженцям і так допомагають»*. Виняток становлять ситуації, коли ВПО є знайомими, які *«живуть поряд»* та з якими *«є гарні стосунки»*. Можливо, це можна пояснити тим, що ті, хто брав участь у дослідженні, напряду не мали контакту з особами, які б зверталися до них по допомогу.

В той же час зафіксовано уявлення про те, що переселенці *«прикидаються біженцями, а самі хати "чистять"»*. При цьому жоден з опитаних не постраждав через такі дії, але *«розповідали знайомі»* або *«в сусідів»* таке було. При цьому існує настанова, що такі випадки – це або *«бандити донецькі»*, або *«ті, хто приїхав і не хоче працювати»*. Інформація про такі випадки актуалізує думку про ВПО як про тих, хто *«приїхали й нічого робити не хочуть. Думають, що їм щось винні. Ще й крадуть»*. Це викликає образу, гнів, налаштовує проти ВПО.

Мешканці населених пунктів, розташованих біля лінії розмежування.

В усіх учасників нашого дослідження уявлення про людей, які живуть на лінії зіткнення, різняться емоційною насиченістю. Співчуття – найбільш яскраве почуття щодо таких громадян: *«допомагати потрібно. І не тільки тепер. Але й потім за можливості. Зараз продуктові набори дають. Що ще? Не знаю...»* (пенсіонер, 62 роки). *«Не уявляю, як їм там важко. Це взагалі жах!...»* (молодь, 23 роки). *«Живуть одним днем. Невідомо, що завтра буде. Звідки прилетить куля, звідки впаде снаряд. Їм найтяжче. Відновлюють щось, ремонтують, намагаються щось зберегти, але ж війна... Навіть не знаю, як вони виживають. Тут без роботи, але не стріляють, слава Богу»* (безробітний, 39 років). *«Не знаю, як живуть. Страхіття! Цілих будівель не лишилося!»* (пенсіонер, 65 років).

Фактично тема громадян, що проживають біля лінії зіткнення, найменш конфліктна, вона єднає людей з різними поглядами. Усвідомлення того, що в такій ситуації проблема виживання стоїть щохвилини, викликає співпереживання. Все інше на цьому фоні видається несуттєвим та малозначущим.

Існують окремі побоювання в зв'язку з тим, що на відновлення інфраструктури та будівель, знищених унаслідок бойових дій, потрібні великі кошти, які наразі в державі відсутні. А це означає, що *«знову будуть кредити брати. А вже стільки набралися, що й наші онуки не віддадуть»* (пенсіонер, 65 років). При цьому такі побоювання мінімізуються усвідомленням того, що *«відновлення, відбудова після війни все одно необхідні»*.

Ті, хто залишився «по той бік». Ставлення до тих, хто залишився чи повернувся на окуповані території, неоднозначне. Негативні оцінки пов'язані з такими чинниками:

- не виступили проти використання зброї, чим підтримали розвиток конфлікту;
- після відновлення контролю необхідно буде ще довго відновлювати інфраструктуру;
- симпатизують Росії, яка є агресором;
- вірять у чутки про «рабів», «убитих дітей» та «націоналістів» (цей аспект викликає нерозуміння і шок: *«Як у таке взагалі можна повірити? Це як потрібно було мізки промити?!»*);
- *«їздять сюди за пенсіями, а Україну не люблять»*;
- *«виступили зі зброєю проти своїх», «знущуються з таких самих людей, як і вони»*;
- співпрацюють з «окупантами».

Нейтральні оцінки базуються на уявленнях про те, що *«повертаються на окуповані території ті, хто не зміг себе знайти»* або яким *«держави нічим не допомогла, а жити якось треба»*. Повернення на окуповані території розцінюється загалом як вимушена необхідність «виживання» у скрутних економічних умовах. Позитивні оцінки ґрунтуються на уявленнях про те, що *«там теж наша земля, наші люди живуть»*.

Нині можна спрогнозувати, що всі цивільні чиновники «ЛНР» і «ДНР» потраплять під широку амністію. У зв'язку з цим постає завдання розроблення психологічних програм «примирення», супроводу реінтеграції тих, хто лишився на територіях ОРДЛО, в український суспільно-політичний простір. Напевно такі програми будуть до певної міри залежати від умов, за яких відбудеться «повернення»: як довго ще триватиме війна; які смисли будуть посіяні у свідомості наших громадян засобами воєнної пропаганди РФ; скільки людей з території ОРДЛО матимуть російські паспорти на момент повернення; яким чином міжнародна спільнота долучиться до питань захисту цілісності

України та відновлення «status quo»; яка ключова ідея буде поладана в основу реінтеграції, побудову програм спільного майбутнього та багато іншого.

Громадяни, для яких війна «далеко». Воєнні дії наразі відбуваються на Донбасі, проте війна вийшла далеко за межі власне бойових дій. Серед інших проблем політико-правового характеру наголосимо на тих, що озвучувалися під час наших індивідуальних інтерв'ю та у фокус-групах:

- толерантність до використання зброї. Респонденти відзначали нині велику кількість зброї на руках. Частково цьому сприяла та обставина, що бійці добробатів, військовослужбовці, повертаючись у відпустки, привозили зброю із собою. Сум та тривога – ось ті основні почуття, що зауважують учасники опитування, коли говорять про те, що *«почали зброю використовувати в нас», «в побутових конфліктах, на дорогах часто просто дістають зброю і починають стріляти»*. Одна з негативних тенденцій полягає в тому, що люди готові, навіть звикли, що хтось може дістати зброю і почати стріляти. Поряд із шоком (*«як таке взагалі можливо?»*) декларується готовність самому мати зброю *«я б купив собі при нагоді. Незрозуміло, що буде завтра»*;
- звикання до війни. Очевидно, що за роки бойових дій населення звикло до того, що йде війна. Відбулася адаптація до нових соціально-політичних та психологічних умов існування суспільства. Разом з цим, має місце «відстороненість» від такої проблематики: *«війна далеко, слава Богу в нас немає»*. Якщо немає загострень у зоні бойових дій – для громадян, на яких безпосередньо бойові дії не впливають (рідні не на фронті, всі далеко від війни), проблематика війни нівелюється, на перший план виходять питання економічного благополуччя. Лише стрімкі зміни ситуації можуть спровокувати фіксацію інтересу на цих питаннях;
- втрата інтересу до проблем ВПО, якщо вони безпосередньо не стосуються актуальних завдань життєдіяльності особи: *«Сім'ю треба годувати, а не впливати на це»*;
- поляризація оцінок стосовно армії. Має місце негативне ставлення до вищого командування (*«набивають свої кишені, поки хлопці воюють», «скільки років війна йде, а склади вибухають! Продали зброю в Африку чи ще кудись, а тепер сліди знімають!»*) та позитивне до тих, хто перебуває на передовій.

Уявлення про Україну населення окупованих територій. Ми спеціально винесли цей аспект окремо, оскільки не мали змоги провести власні емпіричні дослідження на тимчасово окупованих територіях. Тому скористаємося дослідженнями, проведеними іншими фахівцями.

У 2016 р. О. Міхеєва в одному зі своїх інтерв'ю, апелюючи до досліджень В. Кіпеня³, зазначила: *«Згідно з його дослідженням, відношення проукраїнськи та неукраїнськи налаштованих мешканців Донецька складало приблизно 70% до 30% відповідно. Причому 30% – це не обов'язково приєднання до Росії, а просто різні форми орієнтації на Росію. Таким чином, якщо брати настрої населення, то ні про який сепаратизм, ні про яке бажання відірватися від України навесні 2014 року говорити не випадає. Ці дані ще раз підтверджують, що йдеться про зовнішнє втручання в події на Донбасі»* [4]. Отже, напередодні процесів відокремлення Донбасу від України майже 70% мешканців підтримували цілісність України. За цей час, звісно, відбулося багато подій. Не можна не брати до уваги ту інформаційну війну, яку веде Російська Федерація в ЗМК з метою дискредитації української влади та формування різного роду упереджень та настанов проти жителів іншої частини України.

Станом на червень 2016 р. Українським офісом IFAK Institut на замовлення аналітичного центру «Фабрика думки “Донбас”» було проведено дослідження, присвячене вивченню особливостей свідомості та ідентичності населення підконтрольної і непідконтрольної Україні територій Донецької області. Одним із результатів цього дослідження встановлено, що «у мешканців непідконтрольної території Донецької області формується нова ідентичність. 18% - громадянин ДНР» [9].

На початку 2018 р. «Фабрика думки “Донбас”» презентувала нову аналітичну доповідь «Особливості свідомості і ідентичності жителів підконтрольної та окупованої територій Донецької області» (детальніше див. [2]). Ми ж відзначимо кілька аспектів, що стосуються динаміки ідентичності громадян на Донеччині:

«Серед основних позитивних змін на підконтрольній частині Донецької області слід відзначити зростання рівня громадянської ідентифікації. 42% вважають себе громадянами України. У 2016 р. так відповідали 32%. При цьому спостерігається зниження рівня територіальної ідентичності із 61% у 2016 р. до 45% у 2017 р.

³ В. Кіпень – голова Інституту соціальних досліджень і політичного аналізу, кандидат філософських наук, доцент ДонНУ ім.В.Стуса.

На окупованих територіях помітно зменшилась кількість ідентифікуючих себе як «громадянин ДНР». За даними 2017 р., лише 13% вважають себе «громадянами ДНР». У 2016 р. їх кількість становила 18%. Натомість підвищився рівень територіальної ідентичності, який у сукупності дорівнює 72%» [там само].

Отже, на окупованих територіях формується територіальна ідентичність. У поєднанні із зменшенням ідентичності «громадянин ДНР» це свідчить про те, що відбувається єднання людей на інших засадах. Це може нести певні ризики з погляду долучення громадян в український соціокультурний та політико-правовий простір після відновлення контролю за територіями українською владою.

14 листопада 2018 р. аналітичний центр «Український інститут майбутнього» презентував результати досліджень «Думки та настрої жителів окупованих територій». З аналітичним звітом за результатами цього дослідження можна ознайомитися на сайті Центру [12]. Спробуємо зробити певні аналітичні викладки, ґрунтуючись на матеріалах цього дослідження.

Серед інших винуватців ситуації, що склалася на Донбасі, населення окупованих територій значною мірою покладає провину на колишнього Президента України В.Ф. Януковича. Люди вважають, що він мав змогу та важелі застосувати силові сценарії, щоб зупинити революційні події на Майдані Незалежності в Києві⁴. В оцінках його дій та вчинків присутні почуття образи, розчарування: *«он смылся, бросил своё государство и бросил народ»*. Оцінюючи події, причини та наслідки Революції Гідності, населення окупованих територій використовує маркери, що ідентифікують учасників революційних подій як *«нацистів», «западенців», «націоналістів», «бандерлогів»* тощо. Обстоюється думка про те, що *«окремі політичні сили («Свобода», «Народний Фронт») продовжують утверджувати свої націоналістичні позиції, що сприяє продовженню конфлікту»*. В уявленнях населення Донбасу існує розмежування між «українцями» та «бандерівцями», «правосеками» та «ВСУшниками». Ставлення до останніх українців негативне: *«извините, как к нему относится, если он убийца и все остальное»*.

Мають місце побоювання, страх у зв'язку з тим, що «націоналістично налаштовані сили» (ЗСУ, учасники АТО) захочуть реваншу. Серед населення тимчасово окупованої частини Донбасу поширені думки про можливі репресії, створення тут «фільтраційних таборів», «свавілля», «зачистки». При цьому

⁴ До речі, схожі думки ми зафіксували і в наших дослідженнях, зокрема серед тих, хто не підтримує події Революції Гідності.

використовуються терміни «бандерівська влада» та «бандерівська ідеологія», які оцінюються як неприйнятні: *«зачистки, очень много по этому вопросу зачисток, вопросов, разных мер против Донбасса»*. Серед інших мовних маркерів можна констатувати наявність кліше «раби»: *«Репрессий, бандеровщины, которая сюда придет и будет говорить. Они же когда пришли, говорили: а что ж ваши хаты? У нас сараи краще, ніж ваши хаты. Де ж ваши палаци. Они пришли, им пообещали рабов, извините, наше жилье, все, а мы должны как рабы быть. Они пришли даже с другой идеологией»*.

Росія та В. Путін як сильний президент сприймаються як захисники. А представники української влади, навпаки, оцінюються негативно. Використовуються кліше «ворог», «шайка», «алкаш» і т. ін.: *«Для нас они вообще стали врагами, потому что они нас убивают. Поэтому, я считаю, такие люди не должны стоять у власти»*.

Існують уявлення про те, що громадяни незадоволені владою, але повинні приховувати свої думки, пристосовуватися, виживати в умовах заборони російської мови: *«Люди настолько напуганы, особенно вот в этих государственных структурах, соцслужбах, всех обязали - на работе у всех в шкафчиках висят вышиванки. Только, не дай бог, вслух о какой-то проверке, все как идиоты на верхнюю одежду сверху одевают эту вышиванку и должны только украинською мовою, не дай бог на русском что-то сказал.... То есть это насколько ненормальная ситуация. Они молятся, вам плохо, говорят, а нам здесь в десять раз хуже. Насколько плохо...»*

З-поміж інших негативних тенденцій варто відзначити поляризацію «ми» – «вони»: *«... Они же тюрьмы, лагеря для нас построили. Каждый человек, который здесь живет, даже ребенок для украинца – это сепаратист. А если только нас назад вернут в Украину, каждый будет отвечать по их закону. Это тюрьма любому человеку, воевал, не воевал, пенсионер, юноша, девушка, любому». «Концлагеря для нас уже готовы. Притом, что детей будут забирать отдельно, чтобы мозги им поменять на тот лад, который надо. Которые очень сепаратисты, их сразу уничтожат будут. Которые, так сказать, не сильно замазаны сепаратизмом, их будут перевоспитывать в концлагерях, на десять лет лишат права голосования и так далее, и так далее»*.

Отже, з огляду на зазначене важливими завданнями реінтеграції мають бути розроблення та реалізація державної інформаційної політики, орієнтованої на руйнування міфів та міфологем, насаджених російською пропагандою.

Реінтеграція Донбасу. Принципи побудови стосунків. Очевидно, що існують значні стереотипи, настанови та упередження щодо учасників воєнного конфлікту, громадян по різні боки лінії розмежування. Тож робота з мінімізації впливу настанов та упереджень на вибір стратегій поведінки в ситуаціях, крім власне інформування, має вестися також психологічними засобами. Зокрема, це мають бути групові обговорення з використанням відкритих запитань, створення умов, коли наявні настанови та упередження будуть ставитися під сумнів, піддаватися критиці. Відомо, що зміна настанови відбувається в тому разі, коли в когнітивній структурі індивіда виникає невідповідність між уявленнями та наявною інформацією, між негативною оцінкою того чи іншого явища, події чи особи та даними, що суперечать таким оцінкам. Стимулом для зміни настанови (атитюда) є потреба індивіда у відновленні когнітивної відповідності, упорядкованого сприйняття зовнішнього світу.

Найефективними для зміни стереотипів, упереджень та настанов, зокрема для молоді, будуть групові дискусії та інші форми групової роботи, побудовані на засадах відкритого обміну думками. При цьому можуть бути обрані будь-які теми, що містять ознаки поляризації, провокації, жорстких оціночних суджень або упереджень. Для прикладу візьмемо судження *«Каждый человек, который здесь живет, даже ребенок для украинца – это сепаратист»*. Відкритими запитаннями, спрямованими на зміну цього упередження, в груповій дискусії можуть бути використані такі:

- Хто такий сепаратист?
- Чому люди з інших регіонів повинні думати, що Ви та інші українці, що живуть на Донбасі сепаратисти?
- Які Ви маєте докази того, що для українців кожен житель Донбасу сепаратист?
- А чим люди в інших регіонах відрізняються від Вас?
- А що могло б змінити Вашу думку про населення іншої частини України?
- А що може завадити Вам змінити свою думку про них?
- Інші запитання.
- Для висловів на кшталт *«зачистки, очень много по этому вопросу зачисток, вопросов, разных мер против Донбасса»* як відкриті запитання можуть використовуватися наступні:
 - Що таке «зачистка»?
 - Які дії особисто Ви вважаєте «зачисткою»? Які докази «зачистки» з боку Збройних сил України Ви маєте?

- Скажіть, а особисто Ви відчували на собі «зачистки» з боку української влади? Які саме? В якій ситуації/обставинах?
- В тому, що Ви описуєте як «зачистки», що саме було спрямовано особисто проти Вас чи Ваших знайомих? Можете навести докази?
- Чому Ви вважаєте, що такі дії в принципі можуть мати місце? Що заважає Вам думати інакше?
- Буває так, що Вас несправедливо судять, оцінюють? Як Ви себе в такому разі почуваєте? Що б Ви сказали тому, хто несправедливо оцінив Вас, спираючись на стереотипи?
- Інші запитання.

Для подолання упереджень, пов'язаних із «рабством» (вислови типу *«Они пришли, им пообещали рабов, извините, наше жилье, все, а мы должны как рабы быть. Они пришли даже с другой идеологией»*), можуть бути використані такі запитання:

- Ви вважаєте, що в Україні відновлене рабство? Як саме? Ви можете назвати якісь ухвали чи інші документи, прийняті українською владою, в яких ідеться про рабство чи інші форми утисків населення Донбасу?
- Хто з тих, кого Ви знаєте, був перетворений на раба?
- Які докази того, що «їм пообіцяли рабів» Ви маєте? Хто пообіцяв?
- Які докази у Вас є, щоб підтримати або відхилити таке твердження?
- Чи не робите Ви поспішних умовиводів про людину (Збройні сили)? Як можна дізнатися, чи правдиве це твердження, якщо не робити припущень?
- Інші запитання.

Основне завдання таких відкритих запитань – поставити під сумнів можливість тих або інших дій чи настанов, змінити оцінку людини з «ворог» чи «опонент» на «такий самий, як я». Під час проведення групових дискусій доволі ілюстративним може бути опис такої ситуації:

«Одного разу, коли батько віз сина до школи, їхня машина зіткнулася з іншою. Батько загинув на місці, а хлопчика доставили у відділення екстреної хірургії. Коли хірург увійшов до операційної, він глянув на обличчя хлопчика і вигукнув: “Боже, це мій син!”. Як таке могло статися?»

Правильною відповіддю є те, що хірургом була мати хлопчика. Така метафора може допомогти усвідомити наші обмеження та наявні стереотипи. Напевно складно сказати, в якій ситуації і коли можна використати таку або аналогічну метафору. Кожен практик має сам визначитися, коли метафора буде найбільш доцільною.

І ще кілька зауважень. В основі будь-яких настанов чи упереджень лежать емоційні або когнітивні зв'язки. Немає однозначної відповіді, що змінюється легше, а що складніше. Можна легко змінити ставлення та складно прийняти нове знання. Або ж навпаки. Зазвичай легше змінюється ставлення, а вже потім наше знання. Можливо, тому, що людина не завжди рефлексує власне ставлення. Тож варто стимулювати обговорення, але дозовано давати інформацію. Наведені вище приклади запитань можуть скерувати обговорення в руслі, що забезпечить більшу гнучкість психолога чи практика в роботі з негативними настановами, стереотипами та упередженнями щодо України та її населення серед українців, які живуть на окупованих нині територіях Донецької та Луганської областей.

Завдання таких групових дискусій – підвести особу до: 1) необхідності переосмислення ситуації та наявної інформації, 2) пошуку нової інформації щодо іншої частини країни, Збройних сил України тощо; 3) формування потреби в діалозі з іншим виробити власне бачення та розуміння, вільні від упереджень і настанов.

Сприяти вирішенню цього завдання можуть **принципи побудови стосунків із партнерами по взаємодії**:

1. Принцип основи (фундаменту). Відповідно до цього принципу ми стверджуємо, що основою будь-яких стосунків є довіра. Без довіри у взаєминах неможливе вирішення жодних спільних завдань.

2. Принцип культивування стосунків. Будь-які стосунки та взаємини людей потребують розвитку. Цей розвиток забезпечується роботою кожного і спільною роботою з оформлення та підтримування стосунків.

3. Принцип безоціночності. Згідно з цим принципом не можна оцінювати можливі результати взаємодії. Результати взаємодії – це продукт спільної творчості, він залежить від внеску всіх учасників взаємодії.

4. Принцип спільних цінностей. Побудова взаємин та стосунків передбачає, що в діалозі конструюються та погоджуються спільні цінності, що поділяються всіма учасниками.

5. Принцип взаємної допомоги та навчання. Відповідно до цього принципу побудова партнерської взаємодії передбачає, що аргументи, пропоновані варіанти рішення не відкидаються, а доповнюються.

6. Принцип співпраці. В основу цього принципу покладено умову: «спільна робота підвищує імовірність спільної перемоги».

7. Принцип 101 відсотка. Цей принцип означає, що необхідно відшукати один відсоток, з яким ми згодні, і спрямувати на нього 100 відсотків наших зусиль.

Детальніше з цими принципами, їхніми специфікою та особливостями застосування зацікавлений читач може ознайомитися в роботі [7, с. 369–374].

Рефлексивний квадрат як процедура обговорення та формування спільного бачення.

Окрім відкритих запитань (наприклад, про «рабів» чи «зачистки»), що провокуватимуть групу чи особу, якій вони будуть ставитися, зайняти рефлексивну позицію й «подивитися» на себе і своє розуміння ситуації збоку, можуть застосовуватися й інші процедури. Одна з них – обговорення отриманих результатів групової дискусії у формі так званого рефлексивного квадрата (рис. 1). Він передбачає, що послідовно необхідно пройти чотири кроки та відповісти на прості запитання. Кожен учасник групового обговорення по черзі презентує своє розуміння результатів обговорення тих чи інших проблемних питань (у нашому випадку – упереджень, настанов, стереотипів). Важлива ремарка: рефлексія проводиться з настановою на узагальнену оцінку результатів роботи (обговорення) всієї групи.

Рефлексія – це думка, спрямована на думку (тобто на саму себе). Рефлексія – це роздуми про те, яким чином відбувалося обговорення чи групова дискусія, та який було отримано результат. Рефлексія допомагає осмислити суб'єктам досвід спільного обговорення, пізнати себе та іншого в діалозі. Застосування рефлексії дає змогу виявити обмеження та актуальні упередження, що заважають сформувати власне бачення, відкинути чутки та неперевірену інформацію, побудувати цілісну картину ситуації та себе-в-ситуації. Рефлексія - це не просто знання чи розуміння суб'єктом самого себе, а й з'ясування, як інші знають і розуміють того, хто «рефлексує».

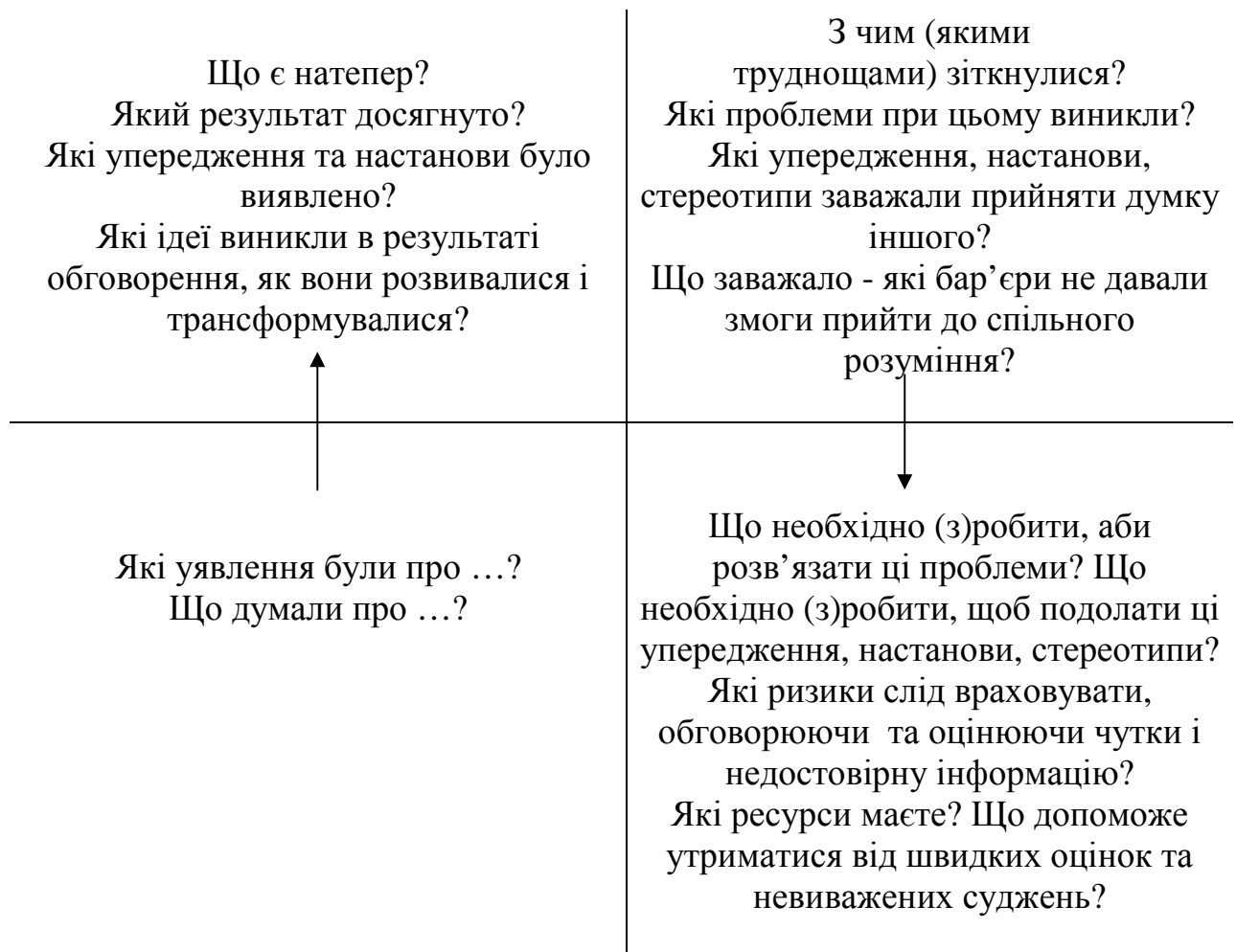

Рис. 1. Приклад рефлексивного квадрата

Сподіваємося, представлені в розділі матеріали стануть у пригоді практикам під час розроблення та проведення відповідних форм групової роботи як із молоддю, так і з людьми старшого покоління. Важливо зазначити, що модерація дискусій і групових обговорень повинна слугувати завданням зміни настанов та упереджень, проясненню і кращому розумінню актуальних політико-правових образів (ситуації, ідейних опонентів, представників влади тощо), формуванню спільного перспективного майбутнього.

Література до розділу

1. «Homo militants»: війна на сході України в оцінках представників добровільних збройних формувань. 2016. URL: <https://maidan.org.ua/2016/03/homo-militants-vijna-na-shodi-ukrajiny-v-otsinkah-predstavnykiv-dobrovilnyh-zbrojnyh-formuvan-2/>
2. Аналітичний звіт за результатами дослідження «Особливості свідомості і ідентичності жителів підконтрольної та окупованих територій Донецької області». 2018. URL: <https://drive.google.com/open?id=1gWg9Jk5hqZlwsVTCmBUdrY9UxJxIHsv->

3. Висвітлення конфлікту на сході в українських медіа. Спеціальний звіт. (2016). Київ: ГО «Детектор медіа». URL: https://ms.detector.media/content/files/dm_zvit_redpraktika_new.pdf
4. Донецька професорка назвала 5 передумов успішної реінтеграції Донбасу до України. 2016. URL: https://galinfo.com.ua/articles/donetska_profesorka_nazvala_5_peredumov_ushpishnoi_reintegratsii_donbasu_do_ukrainy_220779.html.
5. Духневич В.М. Уявлення про владу як основа для розгортання політико-правової активності молоді. Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей / НАПН України, Ін-т соціальної та політичної психології. Київ: Міленіум, 2017. Вип. 39 (42). С. 51-59.
6. Духневич В.М. Психологічні наслідки воєнного конфлікту на Сході: теоретичний аналіз явищ політико-правової сфери. Наукові студії із соціальної та політичної психології. 2018. Вип. 41 (44). С. 31-45.
7. Засади когнітивної психології спілкування: монографія; за наук. ред. В.П. Казміренка. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. 390 с.
8. Консолідація українського суспільства: шляхи, виклики, перспективи. Інформаційно-аналітичні матеріали до фахової дискусії 16 грудня 2016 р. URL: http://razumkov.org.ua/images/Material_Conference/12_16_2016/Identi-2016.pdf.
9. Результати соціологічного дослідження «Особливості свідомості та ідентичності жителів підконтрольної та непідконтрольної Україні територій Донецької області». 2016. URL: http://www.ifak.com.ua/ru/research/osobennosti_soznaniya_i_identichnosti_zhiteley_podkontrolnykh_i_nepodkontrolnykh_ukraine_territoriy_doneckoy_oblasti1/.
10. Стек Л. Арсенал «ЛДНР». Як виглядає «армія» бойовиків на п'ятому році війни. 2018. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/donbass-realii/29413588.html>
11. Тимошенко Д. Их там нет. Российские военные специалисты на оккупированной части Донбасса. 2018 URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29007903.html>
12. Фокус-групи «Думки та настрої жителів окупованих територій» .2018. URL: <https://www.uifuture.org/publications/reports/24336-dumky/ta/nastroi/jyteliv/okupovanych/terytoriy>.

РОЗДІЛ 2

ТРАНСФОРМАЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО ПРОСТОРУ В УМОВАХ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ ЯК ЧИННИК АНОМІЇ

2.1. Аномія – синдром транзитивного суспільства: теорії, прояви, інтерпретації

В українському суспільстві, яке нині переживає затяжний воєнний конфлікт, відбуваються глобальні масштабні зміни. Не дивно, що вони справляють неабиякий вплив на свідомість громадян, організацію їхнього щоденного життя, на нормативно-етичні та ціннісні регулятори і зрештою, мабуть, спроможні спричинити зміни у національній ідентичності. Ситуація ускладнюється тим, що воєнний конфлікт відбувається на тлі інших негативних процесів. Сукупно зміни призвели до соціально-політичної нестабільності й високої соціальної напруженості. Так, економічні реформи, спричинивши істотну трансформацію ринку праці та структури зайнятості населення, зумовили зростання безробіття, а отже, й стрімке зниження рівня життя. Руйнація звичного укладу, погіршення соціальної інфраструктури, послаблення ролі соціальних інститутів негативно вплинули на якість життя різних спільнот.

Політичні й соціально-економічні реформи зазвичай супроводжуються змінами ціннісних орієнтацій та законодавства. Співіснування колишньої нормативно-ціннісної та нової моральної і правової систем породжує конфлікти, моральні колізії, дезорганізованість суспільства. У соціології, а потім і в соціальній психології для означення такого складного стану суспільства вживається термін «аномія».

До наукового вжитку поняття «аномія» було запроваджено французьким соціологом Е. Дюркгеймом ще на початку ХХ ст. Пояснюючи причину девіантної поведінки, він брав за основу ідею соціальної дезорганізації. Надалі проблему аномії досліджували Р. Мертон, Л. Сроул, Д. Рісман, Т. Парсонс, С. Г. Кара-Мурза та ін.

Поняття аномії характеризує стан суспільства, якому притаманні дезінтеграція і розпад системи норм, що гарантують суспільний порядок. Згідно з Е. Дюркгеймом соціальна аномія свідчить про те, що норми поведінки громадян значно порушені. Аномія викликає такий психологічний стан особистості, який характеризується почуттям втрати орієнтації в житті й виникає тоді, коли людина виявляється перед необхідністю виконання суперечливих норм. Як правило, йдеться про співіснування нових та застарілих норм, коли попередня соціальна ієрархія порушена, а нова не може відразу встановитися [8, 9].

За Р. Мертоном, аномія тлумачиться як стан суспільства, що характеризується надмірністю норм, причому суперечливих. Вони порушують цілісність нормативної системи, що регулює суспільні відносини. За цих умов особистість також перебуває у стані розгубленості, не знаючи, яких саме норм слід дотримуватися. Люди почуваються соціально дезорієнтованими, переживають почуття тривоги, ізольованості від суспільства. Це призводить зрештою до зростання форм девіантної поведінки, маргінальності, злочинності й інших асоціальних явищ.

Ми пропонуємо розглядати соціальну аномію як дисфункціональний стан суспільства, головним симптомом якого є руйнування солідарності як головної суспільної цінності внаслідок проникності кордонів моральних та етичних оцінювань (руйнування понять про справедливість і формування тіньових практик). Це призводить до появи певних психологічних симптомів у поведінці людей (руйнування довіри, соціальний цинізм, аморальність, правовий нігілізм тощо).

Вперше соціальну аномію описав Е. Дюркгейм, позначаючи цим терміном відсутність закону, організації, норм поведінки, їх недостатність. Також він відзначив, що аномійні стани в суспільстві виникають особливо часто в умовах економічних криз і динамічних реформ. У момент суспільної дезорганізації, – зазначав він, – чи буде вона відбуватися внаслідок хворобливої кризи або, навпаки, у період сприятливих, але занадто раптових соціальних перетворень – суспільство виявляється тимчасово нездатним здійснювати потрібний вплив на людину. Фактично Е. Дюркгейм розглядає аномію в межах історико-еволюційної концепції, що спирається на протиставлення «традиційного» та «індустріального» суспільств. Отже, стани аномії породжуються перехідним характером епохи, тимчасовим занепадом моральної регуляції в умовах нових економічних відносин. Найважливішим у тлумаченні Е. Дюркгеймом аномії є положення про те, що вона – продукт неповного

переходу від механічної до органічної солідарності, оскільки суспільний поділ праці, який власне забезпечує солідарність, прогресує швидше, аніж інтегрується в колективну свідомість [7].

Йдеться про те, що у традиційному суспільстві потреби людей забезпечувалися відносно просто, тому що відповідна колективна свідомість утримувала їх на низькому рівні, перешкоджаючи розвитку індивідуалізму й вивільненню особистості та встановлюючи жорсткі межі того, чого законно могла домагатися особа, посідаючи певне суспільне становище. Ієрархічне традиційне суспільство (феодалне) було стійким, стабільним, тому що ставило різні цілі для різних соціальних верств і формувало відчуття власного життя як такого, що відбувається усередині вузького кола буденних подій та взаємодій. А суспільний процес, в основі якого, зрозуміло, лежить прогрес індустріальний, промисловий, вивільняє особистість з обмеженості її буденних інтерацій, сприяє її індивідуалізації і водночас послаблює силу колективного контролю. У нових умовах стрімко зростає ступінь свободи особи від традицій та колективних приписів, збільшується репертуар можливостей особистого вибору способів дії.

Відносно вільна структура індустріального суспільства не має надзорських регламентованих практик буденності, тому особа не має однозначно заданих вказівок щодо життєвих цілей, норм і зразків поведінки. Це ставить багатьох членів суспільства в амбівалентне становище: з одного боку – можливість індивідуального вибору, а з другого – послаблення колективної солідарності, руйнація зв'язків із конкретною групою й усім суспільством, що й призводить до збільшення відхилень у формах поведінки. (Е. Дюркгейм прямо вказував на аномію як на феномен, суміжний до причин і сутності самогубства: він виявив, що під час несподіваних економічних спадів рівень самогубств, як правило, вищий за звичайний) [7].

Загалом, на думку Е. Дюркгейма, соціальні правила відіграють важливу роль у регуляції життя людини. Норми управляють її поведінкою, і людина знає, чого їй варто очікувати від інших, а також – чого інші очікують від неї. Її життєвий досвід більш-менш *відповідає очікуванням, обумовленим соціальними нормами*. Однак під час криз або радикальних соціальних змін, наприклад у зв'язку зі спадом ділової активності й невтримною інфляцією, життєвий досвід людей перестає відповідати ідеалам, втіленим у нормах суспільства. Як наслідок, порушується суспільний порядок, відбуваються дезорієнтація людей у соціальних нормативах, дезорганізація усіх систем їхнього життя, а в о кінцевому підсумку зростає ненормативність.

І хоча концепція Е. Дюркгейма згодом зазнала критики, основна ідея соціальної дезорганізації як причина девіантної поведінки й нині вважається загальноприйнятою.

Крім того, доволі продуктивним у теоретичному сенсі виявилось положення про те, що однією з головних соціально-історичних причин аномії є ослаблення соціального контролю, втрата соціальними інститутами регуляторних функцій, які опосередковують відносини між особою та державою.

Поведінка особи з позиції дюркгеймівського розуміння аномії включає два аспекти: один стосується забезпечення дії певними цілями, другий – того, якою мірою ці цілі можливо реалізувати (адже вони можуть бути чіткими, але недоступними для реалізації). Звідси – два різні аспекти теоретичного застосування поняття аномії в сучасній соціології та соціальній психології. Якщо, пояснюючи аномію, наголошують на першому аспекті (тобто на «безнормності»), то надалі у фокусі уваги опиняються поняття «відчуження», «соціальна інтеграція/дезінтеграція», «слабка соціалізація» тощо. Якщо наголошують на реалізованості цілей, то у поле зору потрапляє конфлікт норм та цінностей у культурі.

Згідно з концепцією Р. Мертона аномія є результатом неузгодженості (або навіть конфлікту) між культурно схвалюваними, пропагованими загальними цілями (наприклад, фінансово-матеріальний успіх) і законними інституціональними засобами їх досягнення [11].

Йдеться про те, що держава не встигає за динамічними соціальними змінами, тобто функціональні недоліки офіційної структури суспільства породжують альтернативну – неофіційну – його структуру для ефективнішого задоволення нагальних потреб. Функціонування такої неофіційної структури послаблює регламентацію поведінки людей, оскільки дискредитуються встановлені в суспільстві норми права.

На думку Р. Мертона, аномія виникає тоді, коли люди не можуть досягти поставлених (іноді – нав'язаних) суспільством цілей нормальними, тобто законними, засобами. Інакше кажучи, аномію спричиняє розрив між культурними цілями суспільства й соціально схвалюваними засобами їх досягнення. Це спонукає людей шукати інші, незаконні способи задоволення своїх потреб: навіть якщо в суспільстві існує чітке уявлення про цілі, то в ньому відсутнє загальне визнання правових і моральних способів дій, які уможливають досягнення цілей [12].

Р. Мертон, намагаючись зрозуміти причини виникнення соціальної аномії, вказував на її зв'язок із соціальною структурою суспільства. Йдеться насамперед про соціальні групи, що мають різні морально-психологічні якості та різне ставлення до цілей і засобів їх досягнення. У стабільному суспільстві цілі та засоби їх досягнення умовно врівноважені. Якщо ж така рівновага порушується діями окремих соціальних груп, то в суспільстві виникає дисбаланс, що зумовлює соціальну напруженість та конфлікти.

Для досягнення мети люди використовують два види засобів 1) легітимні, узаконені і схвалювані суспільством; 2) ефективні, такі що ведуть до успіху будь-яким шляхом. Як зауважив Р. Мертон, легітимність і ефективність засобів досягнення мети не завжди збігаються. Людина опиняється перед вибором, який вона здійснює відповідно до своїх потреб, інтересів та ціннісних орієнтацій. Якщо головними стають цілі, то засоби їх досягнення підходять будь-які («мета виправдовує засоби»). І навпаки, якщо головне – засоби, то мета втрачає значущість.

Р. Мертон відзначає, що коли особа прагне, наприклад, фінансового успіху як популярної для західних суспільств мети, але переконується в тому, що його не можна досягти за допомогою соціально схвалюваних засобів (тобто чесною наполегливою працею), то вона може вдатися до незаконних способів досягнення цієї мети – аж до злочину. Порушення рівноваги між цілями й засобами їх досягнення спричинює аномію. У стабільному суспільстві відповідність між засобами й цілями забезпечує нормативну поведінку його членів [11].

Люди пристосовуються до стану аномії різними індивідуальними способами, яких Р. Мертон виокремив п'ять: конформізм, інновація, ритуалізм, ретритизм і революція. Він описав типові реакції в умовах аномії (йдеться про прийняття або заперечення людьми цілей суспільства, соціально схвалюваних способів їх досягнення або одночасно того і того):

Спосіб адаптації	Суспільні цілі	Соціально схвалювані засоби
Конформізм	+	+
Інновація	+	–
Ритуалізм	–	+
Ретритизм	–	–
Революція	±	±

Концепція Р. Мертонна відкрила широкі можливості для пояснення соціальної напруженості й конфліктів на базі поділу інтересів у суспільстві. Вона знайшла застосування в соціології права, соціології злочинності та в інших практичних важливих сферах

Зазначимо, що аномія в окремих випадках може відігравати позитивну роль у суспільстві: певний ступінь аномії – як ненормативності – необхідний для деякої свободи в суспільстві, адже у разі надмірного «затвердіння» норм індивідуальна свобода обмежена.

У численних теоріях, що так чи так оцінюють стабільність системи, сформувався уявлення про *норму як межу або міру*. Для фізичних і біологічних систем це припустимі межі структурних і функціональних змін, за яких забезпечується тотожність об'єкта й не виникає перешкод для його розвитку. Це природна (адаптивна) норма, що віддзеркалює об'єктивні закономірності збереження й змінюваності системи.

Соціальна норма визначає історично сформовану у конкретному суспільстві межу, міру, інтервал припустимої (дозволеної або обов'язкової) поведінки, діяльності людей, соціальних груп, соціальних організацій.

Існують такі соціальні норми: норми моралі, релігії, звичаїв, традицій і ритуалів, громадських організацій, а також норми права (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Соціальні норми

Мораль	Релігія	Звичай, традиції, ритуали	Громадські об'єднання	Право
Уявлення людей про добро і зло, справедливість, чесність, відповідальність та ін. Основоположні начала людського співжиття	Уявлення людей про Бога і релігійні заповіді	Елементи соціальної і культурної спадщини, що передаються від покоління до покоління	Передбачені в статутах організацій заходи громадянської взаємодії	Законодавчо закріплені і контрольовані державою норми соціального співжиття

На відміну від природних норм фізичних і біологічних процесів, соціальні норми є результатом адекватного (або спотвореного) відображення у свідомості й учинках людей об'єктивних закономірностей суспільства. Тому

вони або відповідають законам суспільного розвитку, будучи природними, або виявляються неадекватними щодо них (чи вступають у протиріччя з ними). Останнє трапляється частіше у тих системах, де виникає заангажоване (наприклад, за класовою чи релігійною належністю) відображення об'єктивних закономірностей. Саме тому соціальні відхилення – ненормативність – можуть мати для суспільства різні значення й наслідки. Позитивна ненормативність слугує засобом прогресивного розвитку системи, сприяє підвищенню рівня її організованості, подоланню застарілих консервативних або реакційних стандартів поведінки. До позитивних форм ненормативності належать, наприклад, наукова, технічна, художня, суспільно-політична творчість. Негативна ненормативність є дисфункціональною, вона дезорганізує соціальну систему, розхитуючи її основи. Це соціальна патологія: злочинність, наркоманія, бродяжництво.

Межі між позитивною і негативною ненормативністю рухливі в соціальному просторі й часі. До того ж одночасно співіснують різні «нормативні субкультури» – від наукових співтовариств і художньої «богеми» до співтовариств наркоманів і злочинців.

2.2. Аномійні процеси у суспільстві як чинник порушення логіки політико-правової соціалізації особистості

Одним із важливих проявів соціальної аномії є її правовий аспект, породжений, з одного боку, недосконалістю правової системи, яка в процесі докорінних перетворень втратила цілісність та узгодженість, а з другого – зневажливим ставленням громадян до норм закону, яке є наслідком краху системи винагород і покарань [1].

Правовий аспект соціальної аномії в нинішніх умовах – нагальна проблема українського суспільства, що потребує вивчення і розробки способів можливої корекції.

Складність та суперечливість ситуації полягає в тому, що соціум ніби рухається у двох протилежних напрямках. З одного боку, поточні трансформаційні процеси, пов'язані з орієнтацією на вступ до Євросоюзу, передбачають формування громадянської держави, заснованої на пріоритеті права. Конституція України декларує положення, сприятливі для формування повноцінного громадянського суспільства, але цей процес передбачає необхідність тривалого перехідного періоду, постійної уваги з боку держави та

опори на соціальну базу, а саме на свідомість людей – членів цього суспільства. Однак ситуація воєнного конфлікту перешкоджає громадянам відчувати себе абсолютно захищеними дією закону.

Таким чином, можемо вести мову про правовий аспект аномії як неузгодженість норм і цінностей, укорінених у свідомості громадян, із правовим полем держави, що опинилася в стані воєнного конфлікту.

Інакше кажучи, реальна соціальна ситуація і механізм правового регулювання (норми права, юридичні факти, акти застосування норм права, правові відносини, акти реалізації прав і обов'язків), будучи неузгодженими на рівні повсякденних дій (а надто дій поза межами застосування «законів мирного часу»), підсилюють розвиток аномії в суспільстві, підтримуючи недовіру громадян до закону.

Розглянемо, яким чином можлива корекція аномійних проявів, спричинених неузгодженістю нормативних регуляторів різного рівня в умовах воєнного конфлікту.

Правосвідомість пов'язана з політичною, релігійною свідомістю, моральні орієнтири пронизують зміст правових поглядів і переважно лежать в основі їх формування. Всі форми суспільної свідомості перебувають у тісному взаємозв'язку і взаємодії, визначаючи стандарти поведінки, з якими індивіди повинні узгоджувати свої вчинки.

Правосвідомість – це сукупність ідей, теорій, почуттів, поглядів, в яких виражається ставлення людей до правової системи суспільства в співвідношенні «прав» і «обов'язків».

Елементи структури правосвідомості формуються історично, з розвитком державної системи. Зокрема, поведінкові елементи правосвідомості сягають своїм корінням давньої історії української держави.

Правосвідомість членів суспільства є одним із компонентів правового аспекту соціальної аномії.

На наш погляд, оскільки соціальна аномія є багаторівневим та багатокомпонентним явищем, її складові можна поділити на дві великі групи:

- 1) об'єктивні, пов'язані безпосередньо з функціонуванням інститутів держави;
- 2) суб'єктивні, пов'язані зі ставленням осіб до тих процесів, що відбуваються в суспільстві.

Відповідно правовий аспект соціальної аномії є наслідком недосконалості й послаблення правового регулювання, що призводить до фрустрації членів

суспільства, загострення відчуття незахищеності та «несправедливості», що порушує соціальну солідарність.

Розглядаючи правосвідомість як суб'єктивний компонент правового аспекту соціальної аномії, необхідно відзначити, що на його формування здійснюють вплив певні історичні умови розвитку соціуму.

Можна визначити низку проблем сфери правового регулювання сучасного українського суспільства, які спричиняють деформацію політико-правової свідомості громадян і є пусковими механізмами проявів правового аспекту соціальної аномії:

- юридична безграмотність громадян;
- розпливчастість, умовність і недосконалість законів;
- порушення прав громадян;
- неефективність системи покарань;
- корумпованість і криміналізація державних органів та правоохоронних структур.

Деформація правосвідомості (правознавці вирізняють правовий інфантилізм, правовий фетишизм, правовий егоцентризм, правовий нігілізм, переродження правосвідомості) є реакцією членів суспільства на події в країні, зокрема, трансформаційні процеси. Зазначені деформації є проявом правової ресоціалізації особистості, створюють небезпеку для інших членів суспільства і загострюють аномію.

Зрозуміло, що необхідними засобами пом'якшення загальної кризи транзитивності суспільства є підвищення правової культури людей, вдосконалення законодавства, а також узгодженість дій законодавчих і виконавчих органів державної влади. Очевидно, що ці питання належать до сфери правознавства, а от *ефективна організація правової соціалізації* є тим процесом, який може бути керованим саме на основі соціально-психологічних закономірностей.

Політико-правову соціалізацію можна окреслити як засвоєння правових цінностей та норм на основі інтерпретації соціальних вартостей, насамперед соціальної справедливості. У процесі правової соціалізації формуються правові цінності молоді, що визначають ставлення до державно-правових інститутів, інших компонентів правової системи суспільства.

Правові цінності – це ті характеристики права, які є значущими для особистості, детермінують її правосвідомість, мотивують її реальну правову поведінку (тобто особистість переконана в доцільності та справедливості вимог права, у необхідності дотримання правопорядку як цінності).

Правова соціалізація найбільш активно формує особистість у підлітковому та юнацькому віці, тому що це – період розвитку, протягом якого в молодій людині відбувається становлення усвідомленого розуміння суспільства та його інститутів, з'являється власний досвід дотримання законів і правил поведінки в різних соціальних контекстах.

Політико-правова соціалізація молоді виявляється у двох формах: легітимності та правового нігілізму. Молоді люди можуть або поважати закон, визнавати легітимність правових норм, дотримуватися закону, і не тому що бояться покарання, а тому, що переконані: закон служить реалізації основних соціальних цілей, соціальних цінностей, або ігнорувати правові норми (виявляти нігілізм). Легітимність оцінюється шляхом визначення тієї міри, за якої молода людина відчуває, що вона «повинна» дотримуватися рішень, прийнятих правоохоронними органами, навіть якщо ці рішення здаються їй неправильними або суперечать її інтересам.

Посиленню уявлень молоді про легітимність, законність сприяють такі фактори, як процесуальна справедливість попередніх контактів молодих людей з правоохоронними органами, загальна оцінка правової системи, діяльності поліції, особистий приклад законослухняної поведінки батьків, оцінка права як соціально справедливого, спрямованого на захист спільного інтересу громадян та соціальних цінностей, забезпечення правової рівності усіх.

Політико-правова соціалізація повинна збігатися з базовими соціально-інтегративними цінностями в суспільстві, щоб унеможливити поглиблення соціально ціннісної аномії. *Особливе значення для успішної політико-правової соціалізації має принцип соціальної справедливості.* На жаль, воєнний конфлікт порушив уявлення про справедливість у багатьох громадян України. Зокрема, дискредитоване фундаментальне уявлення про те, що чесна праця й сумлінне виконання своїх обов'язків можуть забезпечити стабільну якість життя. Надалі відбувається «ірадіація несправедливості»: декларовані свобода особи, демократія, рівність прав і можливостей не сприймаються як гарантії соціальної справедливості.

Істотним чинником дестабілізації уявлень про соціальну справедливість є майнова нерівність, що є наслідком розшарування суспільства. Поглибився розкол між бідними й багатими та виникла суперечність між нерівним доступом до правових ресурсів і прагненням жити повноцінно. Люди дедалі частіше оцінюють правову систему як несправедливу, що захищає інтереси насамперед владної еліти й олігархів та спрямована «проти народу». (У

найбільш радикальних виступах право розглядається як інститут закріплення нерівності.)

В умовах, коли для більшої частини суспільства соціальна справедливість уявляється нездійсненною, а розкол за ознакою соціально-майнових прав поглиблюється, фактично формуються паралельні соціальні світи. При цьому право також «успішно» локалізується, стає вузьконормативною системою. Проте взаємодія між членами суспільства регулюється не лише правом. Дія особи в межах процесу правової соціалізації означає, що особистість, по-перше, визнає право як регулятор найвищого рівня, по-друге, спроможна співвіднести правові норми з усією сформованою системою соціальних цінностей. Цінності виявляють свій потенціал, коли особистість робить вибір. Якщо вибір обґрунтовується ненормативними цінностями, то він є ключовим симптомом аномії.

Доки суспільство було стабільним, людина здійснювала вибір «з огляду на», тобто враховувала обставини, соціальне середовище, нарешті коло друзів та знайомих, а тому слідування традиційним цінностям допомагало зберегти ідентифікаційне ядро та забезпечувало стійкість і відтворення життєвих практик.

Суспільство, котре переживає воєнний конфлікт, відчуло глибоку кризу «надійності права», що позначилася негативно на довірі громадян до найважливіших інститутів та знайшла свій вияв у феномені *подвійної поведінки* (декларативної і реальної). Особистість у такому суспільстві «працює на себе» і відходить від базових соціальних цінностей, хоча у взаємодії різних груп можуть формуватися позитивне відчуження, нейтральне ставлення до соціально-світоглядних цінностей.

Процес правової соціалізації в умовах воєнного конфлікту характеризується наявністю низки проблем. По-перше, він внутрішньоконфліктний, тому що є «зліпком» соціально та ціннісно розділеного суспільства; по-друге, сам процес інтеграції правових норм визначається місцем і типом особистості в системі відносин; по-третє, оцінка соціальних цінностей може відрізнятись від справжнього ставлення людини до конкретної правової (неправової) поведінки.

Якщо в суспільстві ігнорується існування права або відбувається протиставлення права соціальним цінностям (чи загалом права соціалізація має на меті відхід від соціальних цінностей, що можливо у періоди революційних змін) такий стан суспільства виявляється *кризово особистісним*. В умовах воєнного конфлікту соціальний злам штовхає багатьох людей до

стратегії виживання, задоволення мінімальних потреб. І тоді правові цінності можуть мати для них сенс лише у разі, якщо вони відповідають потребам соціального самозахисту.

Крім того, в таких умовах повсякденні практики соціального середовища можуть радикально відрізнятись від правових цінностей, декларативно закладених в основу процесу правової соціалізації (та соціалізації загалом). Для людей, що опинилися в ситуації екзистенційної фрустрації, реальність сприймається як така, де все вирішують гроші (а не закон), тобто відбувається деєтатизація права: правові регулятори заміщаються квазіринковими, а правова соціалізація не може перебороти розчарування людей у праві, яке розвинулося внаслідок незадоволення державою як гарантом права, а також тим, що «реальними правами» володіють «гроші»; як наслідок – виявляється нерівність у правових ресурсах [3-4].

Нерівність у правових ресурсах, а отже, й порушення соціальної справедливості, накладаються на процеси криміналізації суспільства та владних еліт, що призводить до зростання недовіри до правової системи і держави в цілому, до посилення тенденцій правового нігілізму.

Правовий нігілізм та соціальний цинізм проявляються насамперед у тому, що матеріальна перевага й легка досяжність успіху корелюють з ігноруванням соціальних чеснот і неінтегрованістю правових норм як соціально ціннісних. Більшість українців оцінюють стан українського суспільства як напівправовий, перехідний, а дефектність, нездійсненність права пов'язують із тим, що логіка соціального життя формується на підставі неправових форм або повсякденного права й не визначається офіційним правовим дискурсом.

На жаль, в українському суспільстві внаслідок воєнного конфлікту правова соціалізація опинилася щонайменше в ціннісно-нейтральному стані, а для багатьох членів суспільства усвідомленою є невідповідність права уявленням про соціальну справедливість. Фактично можемо стверджувати, що правовий нігілізм належить до «ядерних» симптомів аномії.

2.3. Руїнація звичних систем оцінювання як наслідок збройного конфлікту

Збройні конфлікти стрімко знецінюють людське життя, а отже, й загально визнані права і свободи людини. Збройне протистояння держав, народів, різних соціальних, національних, релігійних та інших груп завжди

виступає надзвичайним засобом розв'язання протиріч. У політико-правових дослідженнях поширене твердження, згідно з яким межа між збройним конфліктом та війною доволі умовна. Формально таке розмежування існує і має ознаки, властиві війні як специфічному станові, а також необхідні правові критерії, що визначають цей стан саме як війну: формальний акт оголошення війни, запровадження воєнного стану, розрив дипломатичних відносин, мобілізація економіки тощо.

У період збройних конфліктів відбувається послаблення усіх регуляторів, спроможних діяти у певному соціокультурному просторі, включаючи правоохоронні органи. Спричинена збройним конфліктом політична нестабільність унеможливорює ефективне функціонування механізмів забезпечення законності та правопорядку і навіть після завершення конфлікту призводить до численних порушень у політико-правовій свідомості людей.

Збройні конфлікти та постконфліктні ситуації провокують виникнення (і посилення) різноманітних дестабілізуючих чинників, серед яких – численні загрози дотриманню фундаментальних прав людини та порушення у політико-правовій сфері.

Що стосується України, то на її теренах ведеться гібридна війна. В основі концепції гібридної війни лежить ідея, сформульована К. фон Клаузевіцем у його праці «Про війну» (1832). Суть ідеї полягає в тому, що війна – це продовження політики іншими засобами. Під «іншими засобами» маються на увазі різні способи ведення воєнних дій, які мають нетрадиційний характер і виходять за межі стандартних і загальноприйнятих. Нині засоби ведення війни можуть включати великий діапазон способів та механізмів впливу на супротивника в міждержавному протистоянні і використовуватися у різних просторах – інформаційному, культурному, економічному, політичному, в сферах класичної розвідки і кібершпигунства.

Отже, гібридна війна, на відміну від традиційної, включає в себе також дії «іншими засобами в інших просторах» для досягнення певних політичних цілей. Серед останніх варто відзначити: інформаційні (засоби масової інформації, інтернет-простір); кіберпростір (застосування технічно складних комп'ютерних програм для заподіяння шкоди великим промисловим підприємствам та іншим стратегічно важливим об'єктам, а також спеціальних програм-шпигунів проти конкретних державних або промислових об'єктів з метою отримання інформації про секретні розробки); дипломатичні (традиційна форма політичного протиборства); внутрішньополітичні (використання будь-яких наявних протиріч у суспільстві противника – від

релігійних і міжетнічних конфліктів до зіткнень між спортивними вболівальниками); економічні (застосування економічних та фінансових санкцій та контрсанкцій для ослаблення супротивника в ключових секторах економіки, організація «керованого краху» на ринку національної валюти тощо).

За оцінкою Г.М. Яворської, «феномен гібридної війни має два головні модули існування – матеріальний (фізичний) і дискурсивний. Ці два модули асиметричні. У військовому (матеріальному) вимірі російсько-український конфлікт є локалізованим, охоплюючи частину території України, натомість дискурс цієї гібридної війни набув глобального масштабу» [16, с.47].

Можна виокремити певні соціально-психологічні симптоми, що виникли саме на базі воєнного протистояння, а саме:

- домінування радикальних (особливо на емоційному рівні) оцінок і характеристик (безапеляційний, надмірно конфліктогенний фон взаємин між носіями різних поглядів зумовлює несприятливі сценарії розвитку подій);
- зростання категоричності позицій і висловлювань за одночасного підвищення рівня підозрливості (і зменшення відкритості міжособистісної комунікації);
- наростання побоювань «бути неправильно зрозумілим» за ключовими ідейно-політичними настановами;
- посилення напруження та ненависті між опонентами (в умовах збройного протистояння йдеться про такі прояви, як гнів, ненависть, неприховане або погано приховане бажання виключити альтернативні висловлювання і поведінкові реакції);
- підвищення рівня некритичного сприйняття соціальної дійсності;
- зростання поляризації за принципом «свій - чужий»;
- виразна мілітаризація суспільної свідомості (перехід на мобілізаційний режим, активне долучення представників багатьох соціальних груп до різного роду практик, пов'язаних із підготовкою і/або участю у бойових діях, а також у заходах щодо забезпечення безпеки);
- «новий розкол» суспільства на тих, хто бачив, пережив або відчув війну (учасники бойових дій, їхні родичі, населення районів, які потрапили в зону активної фази збройного протистояння, волонтери), і тих, хто так чи інакше віддалений від трагічних подій, є стороннім спостерігачем;
- оформлення – як суспільно значущої – окремої соціальної групи зі складним ступенем внутрішньої диференціації (хто, де і як брав участь у збройному протистоянні, був/не був задіяний безпосередньо в бойових операціях,

вбивав/не вбивав, поранений/не поранений, ступінь тяжкості поранення, «дезертирував», переходив кордон з РФ, чи був у полоні, виходив з оточення тощо);

- стигматизація вихідців із донецької та луганської областей (маркери «сепаратист» та «терорист» є для них атрибутикою таврування), внаслідок чого відбулася інверсія: жертви війни виявилися її головними зачинателями. Це створює соціальну напруженість у багатьох областях України;
- масова віктимізація населення, що виражається в появі великої кількості осіб, «виключених» з соціальної системи: особи, які залишилися без засобів до існування, без домівок, удів, сиріт тощо [2; 7; 10; 14; 16].

Такий соціально-психологічний фон неодмінно призведе до порушень політико-правової соціалізації, а отже – порушень у солідарності.

На наш погляд, одним із найважливіших соціально-психологічних наслідків аномії є руйнація звичних систем оцінювання подій: зокрема, в умовах такої війни стає проблематичним відрізнити «правих від винуватих, ворогів від союзників, простих мирних громадян від терористів, найманців і бойовиків. Прихована зовнішня воєнна інтервенція, яка здійснюється загонами бойовиків сусідніх країн за підтримки високотехнологічних засобів розвідки й ураження, надає такому воєнному конфлікту ще більш заплутаного й неоднозначного характеру» [13, с.36].

Отже, значна частина суспільства опиняється у стані «безномності» – аномії.

2.4. Засоби протидії та профілактики вироблення аномії в умовах воєнного конфлікту: ідеологічний та соціально-психологічний виміри

Ідеологія як соціальний феномен проявляє себе практично у всіх сферах соціального життя і невіддільна від соціальної реальності і суспільної свідомості. Вона віддзеркалює наявні та потенційні соціальні структури конкретного суспільства, формує в окремій особі певні уявлення про них. Інакше кажучи, ідеологічні конструювання визначають головні напрями та шляхи реалізації концептуальних настанов суспільства, які можуть артикулюватися за допомогою системи освіти, науки і засобів масової інформації.

З позицій психології перетворення пропагованих офіційним дискурсом ідей і поглядів на особисті переконання у процесі ідеологічного впливу означає, що ці ідеї та погляди стають для людини життєвим орієнтиром, на основі якого відбувається регуляція її щоденної поведінки. Зазвичай ідеологічні інтервенції здійснюються через «фільтр» суспільної психології (соціальні почуття, суспільні настрої, соціальні настанови тощо), а отже, розроблення таких інтервенцій передбачає врахування соціально-психологічних закономірностей функціонування політико-правової свідомості.

Ідеологічний вимір протидії та профілактики вироблення аномії окреслює три головні стратегічні завдання, виконання яких потребує скоординованих зусиль усього суспільства.

1. Головним та пріоритетним стратегічним завданням, яке має вирішуватися за допомогою ідеологічних важелів, є **конструювання солідарності**, адже в умовах воєнного конфлікту саме солідарність виявляється під загрозою анігіляції.

Солідарність трактується як єдність переконань і дій, взаємодопомога й підтримка членів соціальної групи, що ґрунтуються на спільності інтересів і необхідності досягнення загальних групових цілей; солідарність – це спільна відповідальність і взаємна згода.

Зрозуміло, лівова частка зусиль має докладатися до роботи у секторі ЗМІ та мережі інтернет.

У процесуальному контексті послідовність і успішність інтеграції індивіда, а в майбутньому – соціальної солідарності, визначаються низкою факторів: онтогенетичним потенціалом особистості, власною активністю індивіда, спрямованістю соціалізаційного впливу родини, специфікою середовища неформального спілкування, місцем проживання, географією регіону; соціокультурним впливом, рівнем освіти, станом здоров'я, економічним статусом, ставленням до релігії тощо.

Вплив факторів забезпечує комплекс умов, що детермінують конструювання та ефективність механізму формування соціальної солідарності.

На наш погляд, такі умови можна розглядати як рекомендації щодо **формування соціальної згуртованості**. До них варто віднести:

- забезпечення державою правового та соціального захисту всіх без винятку громадян, рівності всіх перед законом, невідворотності покарання (незалежно від соціального статусу злочинця);

- протидію корупції, єдність прав і обов'язків для всіх учасників соціально-економічної діяльності;
- державну соціальну політику, орієнтовану на інтеграцію членів суспільства і його частин (розробка й реалізація концепцій, програм, технологій соціокультурної, освітньої та іншої інтеграції усіх членів суспільства, незалежно від рівня їхнього психофізичного розвитку, етнічної, релігійної та гендерної належності, соціально-економічного статусу);
- соціальну підтримку й допомогу соціально дезадаптованим категоріям населення, групам і їхнім представникам, що опинилися в соціально небезпечному становищі, з метою активізації ресурсів і забезпечення їх стійкої життєдіяльності;
- створення доступного (безбар'єрного) середовища для маломобільних груп населення й формування у суспільстві толерантного ставлення до них;
- конструювання інформаційного простору соціальної солідарності з метою трансляції ідей інтеграції, згуртування суспільства, формування патріотичного цивільного менталітету за допомогою використання ресурсів ЗМІ.

2. Другим стратегічним завданням є *деполітизація територіальності*, що уможливить нейтралізацію будь-яких проявів екстремізму та націоналізму, а також розгляд у публічному дискурсі соціальної солідарності як найвищої цінності. Це дасть змогу вплести в єдине соціокультурне полотно образи, різні культурні традиції й зберегти етнічну самобутність.

Політичний статус проблеми означає її найвищий ступінь напруження, загострену суспільну значущість та актуальність, нездатність суб'єктів прийняття рішень подолати її за допомогою звичних методів і практик. В умовах воєнного конфлікту ставлення до окупованих територій Донецької та Луганської областей значною мірою політизувалося. На часі необхідний рух у зворотному напрямі, позаяк така політизація фактично означає актуалізацію напруження і ризик переростання конфлікту у громадянську війну. Тому важливим є пошук ефективних засобів розв'язання проблем на рівні інших соціальних підсистем. Йдеться про вироблення ефективних способів реагування на події, що відбуваються, адаптацію нормативно-правової бази, удосконалення правозастосовної практики, розв'язання локальних проблем адміністративними засобами. Значне поле діяльності відкривається тут і для фахівців із психології, адже дестигматизація - зняття негативності – це не просто заміна одних мовних маркерів на інші, це – складний процес, різні фази та прояви якого зумовлені різними психологічними механізмами, а отже –

необхідні психологічні спеціальні програми такої деполітизації (дестигматизації) території.

3. Третім стратегічним завданням є **необхідність пошуку нового концепту патріотизму**, що зможе долучити громадян до спільної соціальної творчості, культурного процесу. Зазначимо, що патріотизм як багатогранне і багатоаспектне явище постає складним комплексом властивостей і характеристик, які по-різному проявляються на різних рівнях функціонування соціальної системи. Саме тому проблема формування патріотизму становить великий інтерес для значної кількості психологів і в наукових установах, і в різних сферах практичної діяльності. Емпіричні психологічні дослідження допоможуть наблизитися до розуміння найважливіших аспектів патріотизму, відкриваючи широкі можливості для практичної роботи в напрямку його розвитку та утвердження.

Проблема формування патріотизму завжди займала особливе місце в житті суспільства, включаючи такі сфери, як ідеологія, політика, економіка, соціологія, історія тощо. Однак особливого значення вона набула в пострадянський період, коли тривала девальвація цінностей призвела до викривленого розуміння патріотичної культури, адже національна свідомість поступово пробуджувалася й у нестабільній соціальній, економічній, політичній ситуаціях поступово перероджувалася в націоналізм і расизм.

Радянський Союз як держава розпався, а патріотичні почуття були нівельовані. Тому нове покоління українців – це покоління, що сформувалося в період аномії. Нині настав час розробити нову систему патріотичного виховання молоді, орієнтовану на вироблення активної громадянської позиції підростаючого покоління.

Патріотизм як політичний принцип потрапив під вплив дискурсу соціальної ексклюзії, що не тільки каталізує соціальну нерівність, а й відтворює стереотипи, пов'язані з націоналізмом. На сьогодні відсутній механізм конструювання соціальної солідарності, роль якого в радянському минулому виконував патріотизм.

Для вирішення згаданих стратегічних завдань держава має задіяти такі інструменти впливу:

- контроль засобів масової інформації;
- державна статистика;
- ідеологічні елементи системи загальної освіти.

Засоби масової інформації давно перестали лише передавати інформацію і нині відіграють особливу роль у комунікації влади й суспільства. Вони

виконують різні функції конструювання порядку соціальності, зокрема, можуть справляти значний вплив на стабілізацію нормативності у суспільстві.

Очевидно, що ЗМІ беруть участь у формуванні суспільної думки. Ці процеси є предметом численних досліджень фахівців у сфері суспільних комунікацій. Так, досліджено, що ЗМІ виконують чільну функцію у конструюванні соціальних проблем.

Важливо, що влада може використовувати ЗМІ для стабілізації нормативності у суспільстві. На нашу думку, маніпуляції із суспільною та індивідуальною свідомістю стають можливими і необхідними тоді, коли інтереси держави входять у суперечність з індивідуальними й колективними інтересами, тобто останні загрожують її цілісності.

Можна виокремити *три способи впливу держави на ЗМІ*:

1) тиск на незалежні ЗМІ через органи державного контролю за інформацією та ліцензуванням засобів масових комунікацій;

2) створення та підтримка державою власних ЗМІ, інформаційна політика яких повністю залежить від державних органів управління;

3) забезпечення державного замовлення на інформаційно-аналітичні матеріали, які створюються й виходять у світ тільки за погодженням із замовником.

Для багатьох ЗМІ державне замовлення на висвітлення діяльності органів влади є одним з основних джерел та засобів існування.

Таким чином, можна стверджувати, що суспільна думка з нагальних питань у цілому буде позитивною під впливом тих ЗМІ, інформаційну політику яких формує влада.

Подібним інструментом впливу держави є використання показників органів державної статистики, тобто кількісних показників діяльності населення і держави в різних сферах життя. Очевидною є роль статистичної інформації для формування соціальних уявлень про той чи той процес, феномен, аспект суспільного життя. Однак держава може використовувати таку інформацію не тільки в процесі розробки та прийняття рішень у різних сферах, а й застосовувати її як засіб комунікації із суспільством і трансляції необхідних компонентів конструювання бажаного порядку соціальності.

Третій із згаданих інструментів – система загальної освіти в Україні – практично повністю перебуває під контролем держави. Цей факт пояснюється традиціями, що сформувалися у сфері культури й освіти, а також тим, що загальна освіта є частиною тієї соціальної політики, яка реалізується в країні.

Держава взяла на себе обов'язок формувати й забезпечувати зростання культурного та освітнього рівня населення країни. Це відповідає цілям соціальної держави. Однак, даючи освіту, держава прагне не тільки сформувати високорозвинену особистість, а й убезпечити людину від зразків асоціального мислення і способу дій, навчити прийнятним формам суспільної поведінки.

Адміністративний апарат держави має прямі важелі впливу на сферу освіти, такі як акредитація навчальних закладів і навчальних програм, державне замовлення на розробку навчальних програм і матеріалів, централізована система оцінки знань, державна система підготовки й перепідготовки педагогічних кадрів, чітка вертикальна структура управління освітою. Таким чином, необхідність нормативності може закладатися у свідомості підростаючого покоління через зміст гуманітарних дисциплін, які викладають у школі, і приклади поведінки, що демонструють учителі й інші працівники системи освіти.

Однак треба зазначити наднизький рівень поваги до самої системи освіти в Україні. Варто лише згадати ту кількість молоді, яка виїхала задля отримання освіти за кордон. Проте важлива не кількість, а та інтенція, що українська освіта – з багатьох причин - не забезпечує перспективи досягнення життєвих цілей (успіхів) і значно поступається європейським аналогам. Ідеологічні інтервенції, за допомогою яких можливе конструювання нормативності у суспільстві, в сучасній системі освіти можуть спричинити конфлікт і знецінитися. Адже доволі складно пропагувати ідеологічні цінності найвищого порядку через інститут/канал, який дискредитовано й знецінено в уявленнях споживачів.

Утім, контроль засобів масової інформації, використання окремих показників державної статистики й упровадження ідеологічних елементів у систему загальної освіти можуть виявитися дієвими засобами врегулювання аномійності та зменшення її наслідків, що матиме неабияке значення для вирішення окреслених стратегічних завдань.

Соціально-психологічний рівень протидії та профілактики вироблення аномії також мають свої специфічні завдання, які корелюють із згаданими ідеологічними.

Фактично можна вести мову про те, що ці соціально-психологічні заходи є проєкцією необхідності конструювання солідарності, деполітизації територій та пошуку нового концепту патріотизму.

Отже, задля протидії та профілактики вироблення аномії на цьому рівні необхідно здійснити такі заходи.

1. *Сприяти залученню індивіда до життя суспільства. Участь у діяльності громадської організації, зборах мешканців будинку або релігійної громади може забезпечити йому відчуття причетності, долучення до суспільного життя.*

Тут мають бути задіяні різні форми солідарності між громадянами, громадськими організаціями та органами державної влади й місцевого самоврядування. Точкою докладання зусиль можуть слугувати проблеми конкретних сфер – освіти, науки, розвитку промислових підприємств, формування цінностей у молоді, що мають локальні змісти («проблеми на місцях»). А тому продуктивними для зниження аномії виявляються координація зусиль із розробки програм і проєктів для розв'язання локальних проблем, спільна діяльність громадських організацій і громадян у різних сферах. Зауважимо, що в умовах нерозвинутого громадянського суспільства та індивідуалістичної спрямованості громадян виникає ризик неадекватності сприйняття соціальної ситуації. Люди мають стійкий низький рівень довіри до інформації, що надходить від органів влади. Серед широких верств населення переважають або патерналістські настрої («всі проблеми має вирішити держава»), або відстороненість і байдужість («від нас нічого не залежить»). Тому участь у діяльності громадської організації може виявитися ефективним інструментом елімінації подібних настроїв та формування втраченого за часів транзиції відчуття долученості, причетності.

2. *Забезпечити координацію ринку праці з ринком освітніх послуг, щоб запобігти маргіналізації кваліфікованих фахівців, які не можуть знайти роботу.*

Йдеться, зокрема, про те, що на процес структурної перебудови економіки наклалися проблеми, пов'язані з руйнацією ринку праці, а надто під час воєнного конфлікту. Так, значна кількість ВПО має проблеми з еквівалентним працевлаштуванням на новому місці. Особа, яка втратила роботу, випадає з професійного співтовариства і вивільняється від впливу норм, звичних для цієї групи. Важливо розуміти, що більшість людей втратили не тільки роботу, а й можливість своєї професійної самореалізації, а тому змушені шукати нову для себе сферу діяльності.

Крім того, існує група людей, яких нині називають «постспеціалістами». Це люди, які мали високі соціальний статус і рівень освіти, проте внаслідок масових скорочень кваліфікованих фахівців багато з них втратили роботу.

Можна виокремити соціально-професійні групи, які найбільшою мірою постраждали від зміни типу економічної системи і, відповідно, більше за інших схильні до аномії. Такими групами є кваліфіковані працівники промисловості, інженери, науковці, працівники ВПК, сільськогосподарської галузі. Оскільки «постспеціалісти» були кваліфікованими працівниками в певній сфері, у межах якої вони не змогли знайти роботу знову, адаптація цих індивідів до нових соціальних умов є вкрай складною.

Робота в колективі та ідентифікація людини з професійною групою є важливим аспектом подолання аномії, оскільки така робота здатна сформувати людину, націлену на нормативність.

3. Впроваджувати на приватних підприємствах і в державних установах програми мотивації праці. Програми винагороди працівників за якісну працю можуть сприяти подоланню у них відчуття несправедливості в розподілі доходу, яке оцінюється деякими дослідниками як головне джерело аномії у сфері професійної діяльності.

Мотиви відображають зміст, рушійну силу трудової діяльності. У ситуації аномії проблеми мотивації праці набувають особливої актуальності як на рівні конкретної структури (організації, підприємства), так і в загальнонаціональному масштабі. Від якості людського капіталу і ступеня його реалізації залежить конкурентоспроможність кожної установи чи підприємства.

Крім того, високий рівень професійної мотивації, адекватне поєднання термінальних та інструментальних цінностей у системі такої мотивації виявляється важливим елементом формування солідарності всередині колективів.

Однією з умов забезпечення уявлень про справедливість щодо персоналу, а отже, прозорість критеріїв оцінки праці є надання винагород, розподіл привілеїв. Якщо ці критерії відомі і зрозумілі, то така система не викликатиме суперечок серед працівників, не провокуватиме конфліктів, а значить – сприятиме внутрішньогруповій солідарності.

Удосконалення системи мотивування праці персоналу може відбуватися за допомогою різних інструментів. Виокремимо такі складові системи мотивації персоналу: система оплати праці (основна, додаткова заробітна плата, компенсаційні та заохочувальні виплати), соціальні гарантії, надання пільг, участь працівників в управлінні організацією, участь працівників у розподілі прибутку пропорційно їхньому трудовому внескові, ротації персоналу, регулювання робочого часу, поліпшення умов праці, особисте й

публічне визнання, формування і розвиток моральних якостей особистості та морального клімату у колективі.

Найбільш дієвим інструментом є підвищення оплати праці. Проте не менш ефективними виявляються моральні методи заохочення, пов'язані з інформаційною відкритістю, прозорістю критеріїв оцінки ефективності праці та системи преміювання, роз'ясненням внеску кожного працівника в успіх організації, розширенням можливостей для підвищення кваліфікації і професійного зростання.

4.Проводити Дні національної культури, урочисті заходи, присвячені історичним подіям, відзначати свята. Участь у таких заходах допоможе ціннісно дезорієнтованим особам відчутти свій зв'язок із національною культурою, причетність до суспільного життя.

Зазначимо, що дезорієнтація стала наслідком також глобалізаційних процесів: розширення стандартизованого всесвітнього ринку культурних послуг і товарів, розвитку електронних технологій, побутової аудіовідеотехніки, комп'ютеризації усіх сфер життя. Внаслідок змін у способі життя, у формах проведення дозвілля, зокрема використання комп'ютерів з периферійними пристроями розважального призначення, традиційні етичні та культурні норми почали втрачати свою роль регулятора відносин між особистістю та суспільством.

Звичайно, це відбувається під впливом не лише мас-медіа, а й загальних процесів дезінтеграції традиційного соціального життя. Воєнний конфлікт виявився каталізатором процесів, пов'язаних із відсутністю згуртованості, суспільної єдності. Ще більшою мірою воєнний конфлікт проблематизував культурно-національну ідентифікацію громадян. Тому згадані заходи можуть використовуватися як «м'яка сила», під обережним тиском якої конструюватимуться національний світогляд, ідеологія, певний ракурс бачення картини світу.

5. Створювати фільми і серіали, в яких головні герої у своїх діях керуються моральними ціннісними переконаннями. Використання образу героя – один з найдієвіших механізмів впливу на суспільну свідомість, формування бажаних соціальних настанов і засвоєння зразків соціальної активності, типових для певної ідеологічної системи, якою є суспільство. Сприйняття героя полегшує пошук орієнтирів і стабільності в перенасиченому інформацією, нестабільному світі, що викликає почуття неспокою і тривоги. Формування, а потім задоволення суспільної потреби в моделях і зразках позитивного героя забезпечує стійкість розвитку і передачу духовно-моральних уявлень з

покоління у покоління. Однак дієвість цього важеля впливу на масову свідомість залежить від особливостей сприйняття ідеї героїзму, затребуваності певної ідеологемі населенням країни.

Створені образи ворогів і демонстрації подвигів героїв-переможців, наділяли смислами й виправдовували будь-які дії держави. В сучасній Україні складно знайти героїв, які змогли б активізувати почуття громадянськості й патріотизму, консолідувати й соціально згуртувати суспільство.

Утім, в українському просторі триває пошук зразка для наслідування, героя, який є чесним, сміливим, освіченим, з явною орієнтацією на перспективи розвитку країни і реалізацію концепції соціальної солідарності як фундаментального принципу забезпечення соціальної безпеки.

6. Використовувати соціально-психологічні тренінги і курси з метою навчання навичкам орієнтації в умовах, що змінюються, і вибору нової стратегії дій. Фактично тут ідеться про необхідність конструювання у суспільстві жорсткого каркасу «цілей» та «засобів їх досягнення», що доволі глибоко проаналізував Р. Мертон та його послідовники.

Інституціоналізація нових цілей і засобів їх досягнення в суспільстві потребує їх прийняття не лише як директивно заданих соціальними суб'єктами (насамперед владою), а як складову повсякденного життя особи. Це можна здійснити шляхом інтенсивної комунікації соціальних суб'єктів між собою.

З огляду на складність дотримання усіх необхідних умов: наявності активної громадськості, необхідності побудови цілераціонального діалогу і формалізованих процедур його проведення, а також тривалості переходу від аномії до нових ціннісних орієнтацій, перехід може бути здійснений не в режимі діалогу, а шляхом нав'язування певного варіанта «проєкту» нового суспільства.

В епоху соціальних трансформацій разом зі змінами соціальних інститутів радикальні зміни переживає також світ особистості, відбувається конструювання нової соціальної реальності. Від того, яким «бачиться» нове суспільство, яким способом означається інформація про нього, залежить результат суспільних змін. Як можна подолати аномію, що супроводжує докорінні інституційні зміни?

Умовою виходу країни «зі стану транзиту», а отже, стабілізації нормативності й подолання аномії, є інтеграція уявлень особи про нове стабільне, соціально орієнтоване суспільство, що може бути реалізоване за допомогою «проєкту потенційно можливого суспільства».

Інакше кажучи, наслідки аномії слід долати як інституційними, так й ідеологічними засобами. Роль комунікаційного поля в процесі означування соціальної інформації зводиться до розподілу інформації в соціальному просторі, організації комунікаційної взаємодії між індивідами, вироблення ціннісно-нормативного консенсусу на рівні групи.

7. Вживати заходів щодо профілактики злочинності серед дітей та підлітків, спрямованих на запобігання впливу на них кримінальної субкультури. Дієвими можуть бути організація інформаційно-пропагандистських та тематичних акцій, конкурсів, виховних заходів з питань профілактики правопорушень серед школярів, запобігання вживанню неповнолітніми спиртних напоїв, наркотичних та психотропних речовин. Варто розміщувати на сайті школи інформацію для дітей та батьків з метою пропаганди здорового способу життя, правової освіти, запобігання негативним проявам серед неповнолітніх.

Стабілізацію нормативності слід розпочати з формування поваги до права як до головної соціальної норми саме серед підлітків у закладах середньої освіти. Адже саме в цьому віці важливо засвоїти моральні, етичні та правові норми, які надалі регулюватимуть поведінку особи як члена певної спільноти.

У межах інтегрованої дії освітньої та виховної складових можуть бути сформовані такі основи поведінки, які згодом виявляться базою для вироблення морально-етичних нормативів:

- 1) оволодіння умінням отримувати і критично осмислювати соціальну, моральну, етичну та правову інформацію;
- 2) виховання моральної, етичної та правової відповідальності за свої вчинки;
- 3) формування гуманістичних цінностей;
- 4) підвищення загального рівня культури поведінки в суспільстві;
- 5) формування уміння помічати і виправляти свої помилки, управляти власними емоціями.

Наприклад, формування правових настанов, що є необхідним для профілактики правового нігілізму, може включати систему заходів, що передбачатимуть вивчення окремих положень Конституції України, застосування отриманої правової інформації, оцінку власних дій та дій інших з погляду їх правомірності, участь у виробленні правил і норм, що регулюють відносини в класі і школі, вміння доказово аргументувати власну думку з використанням правових норм.

Наведемо приклади тем занять, які можуть слугувати відправною точкою для роботи у цьому напрямі: «Мої права в суспільстві», «Які мої вчинки корисні і приймаються іншими людьми, а які – ні?», «Що для мене є ідеалом?», «Наскільки я можу протистояти тиску групи?», «Мета виправдовує засоби: чи можна із цим погодитися?», «Якщо я не за себе, то хто за мене? Але якщо я тільки за себе, то тоді навіщо я?».

Важливе значення в такій роботі має правильний відбір і використання педагогічних технологій, форм, методів, прийомів і засобів.

Ефективними формами і методами роботи з підлітками та старшокласниками є:

- цикл класних годин;
- уроки суспільствознавства та факультативи з дисциплін, що стосуються гуманітарного циклу;
- лекції, семінари, для проведення яких долучають фахівців із відповідних галузей;
- реферати, що згідно з тематикою передбачатимуть поглиблене вивчення моральних, етичних, правових основ поведінки та взаємодії;
- твори, есе;
- екскурсії, в ході яких теоретичні положення наочно ілюструються місцевими матеріалами;
- використання кіноклубів, де після перегляду кінострічки, відбуватиметься її обговорення;
- дискусії, предметом яких є важлива морально-правова проблема;
- обговорення книг і статей, щоб не тільки поповнити запас правових знань, а й сформулювати своє ставлення до них.

Останнім часом набули популярності інтерактивні методи роботи, які створюють у групі атмосферу співпраці, що найбільшою мірою відповідає меті виховання нормативності.

Так, дискусія (диспут) – одна з найцікавіших форм роботи. Під час дискусії учасники активно залучаються до обговорення порушених питань, вчаться усебічно аналізувати факти та явища, спираючись на набуті навички й накопичений досвід.

Формується вміння коректного обміну інформацією між учасниками, які дотримуються різних поглядів щодо оцінки чи розв'язання проблеми. Учні вчаться мати та обстоювати власну позицію, коректно й аргументовано критикувати і навіть відкидати будь-яку думку, здійснювати пошук групового консенсусу у вигляді спільної думки або рішення.

Учасники диспуту вчаться виступати, вести діалоги, пояснювати, обґрунтовувати свій вибір, аргументувати свої погляди, чути співрозмовника, поважати його думку, домовлятися, відмовлятися від своєї позиції заради істини, оцінювати особисті якості та вчинки.

Для обговорення в групах пропонуємо, наприклад, такі завдання:

- «Дискримінація: хто винен?» (Мета – привернути увагу учнів до різних видів дискримінації в нашому суспільстві; дати їм можливість замислитися над проблемами дискримінованих членів суспільства.)
- «Дивна людина: що не так?» (Мета – актуалізувати і пропрацювати почуття, які виникають в учнів під час зустрічі з несхожими на них людьми; дати їм можливість побачити позитивні результати такої зустрічі.)
- «Молодіжний сленг: “за” та “проти”» (Мета – виховання правової та комунікативної культури старшокласників; ознайомлення з основами молодіжної субкультури.)

До диспуту необхідно готуватися заздалегідь, учні мають ознайомитися з темою майбутнього диспуту, основними питаннями, літературою.

Ведення спору – найвідповідальніша частина диспуту. Педагог повинен встановити регламент, вислуховувати всі виступи, пропонувати, аргументувати свою позицію, наприкінці диспуту підбити підсумки, зробити висновки.

Також продуктивними можуть виявитися різні творчі форми роботи – розробка проєктів, випуск газет, конкурси малюнків і плакатів.

Проектування – це особливий вид діяльності, який надає учневі право вибору. У школярів є можливість планувати свою діяльність, захищати результати своєї праці, аргументовано обстоювати власну думку, бути активним учасником процесу навчання. Тема проєкту повинна відображати особистий досвід учня і його психологічні властивості.

Таким чином, будь-який проєкт постане як особистісно орієнтований. Проєкти базуються на взаємовідносинах усіх учасників педагогічного процесу. Організація проєктної діяльності учнів включає в себе як індивідуальну, так і групову роботу. Наприклад, на уроці «Мої права та обов’язки» здійснюється проєкт «Я і закон»: учні обговорюють конкретні проблеми, які самі ж пропонують, зокрема щодо їхніх відносин одне з одним і з законом.

Бажано, щоб учні працювали колективно, мали можливість обговорювати матеріали та розподіляти обов’язки. Проблема, що обговорюється, має бути актуальною, знайомою і значущою для учнів, тобто відповідати реаліям життя.

Форма представлення результатів може бути різною (макет, презентація, відеофільм тощо). Сам публічний виступ виховує уміння триматися перед аудиторією, прищеплює ораторські навички, визначає манеру поведінки.

Ігрові форми – рольові та ділові ігри, тобто обговорення у формі гри складних ситуацій, взятих із реального життя або художніх джерел, постановки судових дій, актуальних законодавчих актів. Методика гри передбачає визначення теми, складу учасників, розподіл ролей між ними, попереднє обговорення імовірних позицій і варіантів поведінки.

В ігровій ситуації створюється можливість кожному учневі використовувати свої права, розширити та поглибити знання про основні сфери життєдіяльності суспільства.

Наприклад, у ході гри «Сімейний пиріг» групі надавалася можливість розробити критерії розподілу сімейного пирога. Також проводилася робота з корекції інфантильних настанов на кшталт: «Батьки повинні мене забезпечувати», «Я не повинен працювати» тощо.

В ході рольової гри «Контакт» один учасник просить у другого велику суму грошей. Однак другий учасник знає прохача як необов'язкову людину, яка рідко повертає борги. Завдання першого учасника – отримати гроші і залишитися в хороших стосунках, завдання другого учасника – отримати гарантію повернення грошей та підтримувати доброзичливі стосунки.

Можна програти кілька позитивних і негативних варіантів поведінки та шляхом колективного обговорення обрати кращий для цієї ситуації метод дій. Упровадження постановок і рольових ігор дає змогу варіювати процес навчання, мотивувати учнів до самостійного пошуку інформації, формувати відповідальне ставлення до виконання справ, учить працювати в колективі, висловлювати й наполегливо обстоювати свою думку.

Педагог на уроках повинен виконувати роль посередника, довіреної особи, сполучної ланки між громадськими інститутами і середовищем, дітьми і дорослими; вміти впливати не тільки на учнів, а й на їхніх батьків, друзів, на ситуацію в мікросоціумі; працювати в умовах неформального спілкування, займаючи позицію неформального лідера; бути учасником спільної діяльності, не відділяючи себе від учнів; будувати взаємини з вихованцями «на рівних».

Література до розділу

1. Баран М., Савченко О. Ефективна політика держави як засіб подолання аномії суспільства. URL: <http://nauka.kushnir.mk.ua/>. Назва з екрана.
2. Гібридна війна на Сході України в міждисциплінарному вимірі: витоки, реалії, перспективи реінтеграції: зб. наук. праць / За заг. ред. В.С. Курило, С.В. Савченко, О.Л. Караман. Старобільськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2017. 432 с.
3. Головаха Е. И., Панина Н. В. Социальное безумие: история, теория и современная практика. Киев: Абрис, 1994. 168 с.
4. Головаха Е. И., Панина Н. В. Постсоветская аномия в России и Украине: современное состояние и пути преодоления // *Общественные науки и современность*. 2008. № 6. С. 5–10.
5. Дарендорф Р. Опасность аномии // Дарендорф Р. Современный социальный конфликт: очерк политической свободы [пер. с нем.]. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОСПЭН), 2002. С. 209–217.
6. Дорошкевич А. С. Гібридна війна в інформаційному суспільстві // *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2015. № 2. С. 21–28.
7. Дюркгейм Э. Самоубийство: социологический этюд. Москва: Мысль, 1994. 399 с.
8. Кара-Мурза С. Г. Аномия в России: причины и проявления. Москва: Научный эксперт, 2013. 264 с.
9. Кравченко С. А. «Нормальная аномия»: контуры концепции // *Социологические исследования*. 2014. № 8 (364). С. 3–10.
10. Магда Є.В. Виклики гібридної війни: інформаційний вимір // *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 5. С. 138–142. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2014_5_29
11. Мертон Р. Социальная структура и аномия: Социология преступности (Современные буржуазные теории). Москва: Прогресс, 1966. С. 299–313.
12. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура. Москва: АСТ, Хранитель, 2006. 873 с.
13. Радковець Ю. І. Ознаки технологій «гібридної війни» в агресивних діях Росії проти України // *Наука і оборона*. 2014. № 3. С. 36–42.
14. Рябченко В. Аномія в українському соціумі: соціально-філософський аспект проблеми. Мультiversум. Філософський альманах. Київ: Центр духовної культури, 2006. № 57. С. 78-85. URL: https://www.filosof.com.ua/Jornel/M_57/Riabchenko.htm
15. Садлер У. А., Джонсон Т. Б. От одиночества – к аномии; пер. И. Косивой, О. Таканской // *Лабиринты одиночества*: пер. с англ., сост., общ. ред. и предисл. Н. Е. Покровского. Москва: Прогресс, 1989. С. 21–51.
16. Яворська Г.М. Гібридна війна як дискурсивний конструкт // *Стратегічні пріоритети*. Серія: Політика. 2016. № 4. С. 41–48.

РОЗДІЛ 3

ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ НІГІЛІЗМ ЯК СПЕЦИФІЧНИЙ РЕЗУЛЬТАТ ВЗАЄМОДІЇ ОСОБИСТОСТІ З ДЕРЖАВОЮ І СУСПІЛЬСТВОМ

3.1. Нігілізм – вид протестної активності особистості

Соціальна природа нігілізму універсальна. Нігілізм завжди виступає як реакція на соціальні зміни особливого роду. Суспільне життя передбачає перетворення, проте у разі стрімких і нерівномірних змін частина суспільства виявляється дезінтегрованою.

Основою соціальної стабільності та розвитку будь-якої держави є активна, інтегрована у суспільство особистість, яка усвідомлює власні межі свободи і відповідальності, а також межі свого впливу на суспільні процеси. Важливими характеристиками такої особистості є здатність до конструктивного вирішення протиріч, усвідомлення себе суб'єктом життєдіяльності і розвитку, спроможність виявляти *суб'єктну активність* стосовно суспільних процесів, готовність до продуктивної соціальної взаємодії. Серед багатьох механізмів, що забезпечують формування особистості взагалі та особистості з проявами нігілізму зокрема, соціальна взаємодія посідає чільне місце. Але особистість не лише продукт суспільних відносин, вона не тільки вбирає норми і цінності соціального оточення у процесі соціалізації (робить це у власний специфічний спосіб), формуючи свій внутрішній світ, а й сама впливає на соціальний простір, перетворює його відповідно до власних цінностей. Слід зауважити, що держава є головним регулятором стосунків між особистістю і суспільством. Особистість значною мірою залежить від типу держави та наявного соціального простору в цілому. Соціальний простір, своєю чергою, залежить від стосунків між державою і суспільством, а ці стосунки мають суперечливий характер. Головною причиною існуючих протиріч є те, що суспільство як соціальне утворення апелює до моралі, прагне справедливості, а держава як політико-правова система – до інтересів. Однак діяльність

демократичної правової держави повинна спиратися виключно на правові основи справедливості.

Анексія Криму та воєнні дії на сході країни значною мірою вплинули на здатність держави та її політико-правових інститутів на практиці забезпечити реалізацію принципу справедливості щодо суспільства та його окремих членів. Для особистості новий соціальний постір виявився розірваним, антигуманним, антисоціальним, почасти руйнівним. Значною мірою поглибилися основні протиріччя між потребами в самореалізації та можливостями в існуючому соціальному просторі. Такий стан речей призводить до ще більшого розбалансування соціального простору, закріплення хибних та нівелювання справжніх цінностей, що є джерелом протестної активності особистості. Відбулася переоцінка політико-правової сфери суспільного життя, наслідком якої виявилась втрата політико-правових цінностей частиною суспільства. Інакше кажучи, суспільство, особистість відмовляються від застарілих концепцій, ідеалів, цінностей, відбувається переоцінка їх суспільної значущості та значення для окремої особистості. Протиріччя між «старими» і «новими» цінностями є не чим іншим, як запереченням старого. А нігілізм якраз і є запереченням. І в цьому сенсі він є позитивним явищем. Але відмова від «старого» змісту повинна супроводжуватися необхідністю усвідомити і вирішити існуючі протиріччя. Щоб усунути протиріччя потрібно створити новий зміст та нову модель взаємодії. Саме відсутність такої моделі або її утопічність і зумовлює протестну активність особистості. Можна стверджувати, що нігілізм є одним із видів протестної активності особистості. Що ж таке протестна активність?

Серед теорій, що започаткували аналіз протестної активності, найбільш розроблені соціологічні та соціально-психологічні теорії. Однак наразі найвагоміші результати дослідження цього феномену спостерігаються в соціологічній науці, де протестна активність є одним із центральних понять. Особливо активним періодом дослідження протестної активності суспільства можна вважати другу половину ХХ сторіччя в зв'язку з поширенням робітничих рухів. Саме тоді на Заході зароджуються основні теоретичні підходи до розуміння протестної поведінки. Найбільш відомими є теорії колективної поведінки (теорія зараження – Г. Лебон, теорія конвергенції – Г. Олпорт, теорія появи норм – Р. Тернер, теорія політичного протесту – Дж. Школьнік); теорія відносної депривації – С. Стоуффер та Т. Роберт Гарр; теорія нових суспільних рухів – А. Турен) і теорія мобілізації ресурсів (Дж. Маккарті, К. Вільсон, А. Обершол та інші).

Теорії колективної поведінки остаточно сформувалися в 60-х роках минулого сторіччя. У межах цих теорій протест розумівся як один із видів колективної поведінки натовпу, що протидіє загально визнаним законам і складається із значної кількості ірраціональних індивідів. Задовго до цього у працях Габріеля Тарда натовп постає як щось одухотворене з характерними рисами: надмірною нетерпимістю, відсутністю моральності, відчуттям своєї всемогутності та збудженістю людей, що перебувають у натовпі [15]. Пізніше Гюстав Лебон зробив значний внесок не лише в розуміння поведінки особистості у натовпі, а й пояснив психологічні механізми впливу натовпу на особистість. Найбільш руйнівною формою протестної поведінки він уважав революцію і характеризував її як прояв масової істерії [10]. У подальшому прихильники теорій колективної поведінки зосереджують свою увагу на причинах протестної поведінки, вивченні її етапів.

У 70-ті роки минулого сторіччя формується новий підхід до вивчення протестної активності, відомий як теорія соціальної депривації. Виразники цієї теорії виходять з того, що в основі формування протестного потенціалу лежить депривація – суб'єктивне почуття невдоволення своєю реальністю. (Зауважимо, що два базові концепти теорії – фрустрація і депривація – було запозичено соціологами із психологічної теорії фрустрації Д. Долларда і Н. Міллера). Ще в 50-ті роки С. А. Стоуффер і Р. К. Мертон припустили, що люди відчують почуття депривації, коли вважають своє становище несприятливим порівняно із становищем інших індивідів або груп. Термін «депривація» запровадив до наукового вжитку С. Стоуффер, який досліджував конфлікти соціальних ролей та соціальних норм. На особливий інтерес заслуговують дослідження Тедда Гарра, який не лише дав визначення відносної депривації як сприйнятих індивідом розбіжностей між ціннісними експектаціями і ціннісними можливостями, а й проаналізував загальні причини, що спричиняють протести, розробив методологію вимірювання протестного потенціалу і операціоналізував відносну депривацію. Т. Гарр у межах теорії відносної депривації виокремлює умови виникнення протесту і бунту; ризики, які здатні взяти на себе учасники протесту, і спроможність влади до репресій. Він визначає серед причин відносної депривації соціальну нерівність і статусну неузгодженість. Посилення почуття відносної депривації відбувається в результаті порівняння можливостей своєї статусної групи з іншими групами. Т. Гарр вважає, що розбіжність між бажаннями і можливостями їх задоволення становить суть протесту [7]. Варто згадати, що вченого часто критикують за соціально-психологічний підхід та недостатній прогностичний потенціал

запропонованої ним теорії. Зовсім інший підхід демонструє відомий французький соціолог А. Турен. Його критичні погляди на класичну соціологію стали наслідком впливу ідей постмодернізму. А. Турен у своєму розумінні протестної активності робить наголос на типах суспільств. Турен вбачає дослідження колективної поведінки через виявлення та аналіз тих конфліктних дій, котрі можуть бути зрозумілі як зусилля захисту, реконструкції або адаптації певного «хворого» елемента соціальної системи (незалежно від того, йдеться про цінність, норму, ставлення влади чи про саме суспільство). У дослідженнях суспільних рухів учений зосереджує увагу лише на тих конфліктних діях, які мають на меті змінити відносини соціального панування або зачіпають характер використання головних культурних ресурсів – виробництва, знання, етичних норм [16, 17].

Варто згадати ще одну теорію, а саме теорію мобілізації ресурсів. Поштовхом до її формування стала теорія раціональної дії М. Олсона та його положення про суто раціональну спрямованість дій усіх учасників будь-якої колективної дії, а отже, і про виняткову роль організацій у висуванні й досягненні певних колективних цілей та благ. М. Олсон один із перших обґрунтував ідею про те, що наявність спільних інтересів згуртовує людей у групи за інтересами, і саме ці групи стають основою для організованої протестної діяльності [13]. Такий «економічний» підхід був певним поштовхом для теоретиків мобілізації ресурсів, які дедалі більше спираються на здобутки політичної соціології та економічної теорії, аніж на соціальну психологію колективної поведінки.

Інша версія теорії мобілізації ресурсів – теорія політичного процесу. На противагу економічному напрямку, в теорії політичного процесу більше уваги приділяється дослідженню умов та перебігу політичної боротьби. Основними представниками цього напрямку є Ч. Тіллі, С.Терроу, Д. МакАдам. Вони не заперечують важливість економічних чинників для протестної активності (досліджують суб'єктивне сприйняття вигоди), однак вирішальну роль залишають за дослідженнями структури політичних можливостей [20]. Так, Ч. Тіллі вважає, що зростання та спад різних форм колективних дій значною мірою залежить від змін у структурі політичних сил. Згодом Ч. Тіллі дистанціюється від теорії модернізації та займається дослідженнями репертуарів протестних дій [21].

За всього розмаїття трактувань поняття «протестна активність» можна визначити низку його загальних характеристик, а саме:

- а) вид соціальної активності;

б) прояв колективного невдоволення і незгоди з кимось або чимось, що породжується наявністю протилежних інтересів;

в) невдоволення умовами життя, перспективами їх зміни, характером взаємин з органами влади.

Як зовнішні чинники протесту соціологи розглядають погані умови життя, деградацію культури, гостру аномію тощо.

Підсумовуючи результати короткого екскурсу, можна зробити висновок, що розвиток теоретичних підходів до аналізу протестної активності в соціологічних науках виявився у дистанціюванні від соціально-психологічних підходів та аналізі суспільних рухів і колективних дій з огляду на економічні, політичні та структурні умови виникнення конфліктів, що призводять до протестів.

Історія розвитку уявлень про протестну активність особистості дає змогу стверджувати:

а) протестна активність іманентно властива особистості;

б) феномен парадоксальний і має широкий спектр проявів, відмінності в яких зумовлені специфікою історичної епохи і пов'язані з рівнем розвитку індивідуальної і суспільної свідомості;

в) актуалізація протестної активності особистості демонструє маніфестацію специфічного розуміння дійсності, бажання змінити її відповідно до своїх цінностей та уявлень про реальність.

У психології вперше спробу пояснити механізми протесту здійснив А. Адлер у своїй концепції «маскулінного протесту», який пов'язує невроз із несформованістю статевих ролей – надмірною пасивністю у хлопчиків і агресивністю в дівчаток (Адлер А., 1998, с. 28). Загалом аналіз протестних реакцій у психологічній науці здійснювався у:

а) контексті психоаналітичних теорій і концепцій (З. Фройд, А. Адлер, Г. Салліван, К. Хорні, Е. Еріксон, Х. Хартман та ін.);

б) межах теорії агресії і фрустрації (Д. Доллард, Н. Міллер та ін.).

Психоаналітична традиція дослідження протестної активності орієнтована на вивчення типів прихильності, стилів сімейного виховання, на основі яких формуються уявлення про реальність і конструюється образ «Я» у дитини. Надійна та безпечна прихильність, конструктивний стиль батьківського виховання сприяють формуванню адекватної і несуперечливої картини світу та гармонійного образу «Я» у дитини.

У теоретичних та емпіричних дослідженнях, що ґрунтуються на теорії агресії і фрустрації, різні прояви протесту розглядаються як фундамент

несформованого життєвого стилю особистості. В них зафіксовано низку суттєвих граней протестної активності особистості.

В радянській психології також накопичено багатий досвід розуміння протестної активності особистості. Істотний вплив на розвиток уявлень про феномен справили праці П. П. Блонського, Л. І. Божович, Л. С. Виготського, Д. Б. Ельконіна, в яких детально проаналізовано різні протестні реакції в межах вікових криз і їх неоднозначний вплив на особистісне становлення. У цих дослідженнях прояви протесту розкриваються в контексті вікових криз і розглядаються не тільки як відповідна реакція дітей на заборони дорослих, які перешкоджають задоволенню потреби в самостійності, але і як спосіб повернути до себе увагу, як поведінка, пов'язана із залежністю, небажанням змінюватися і ставати автономною особистістю. Автори акцентують увагу на властивому людині прагненні до незалежності та психологічному механізмі побудови власного образу, що включає прийняття чи неприйняття пропонованого ззовні зразка. Дослідниками підкреслюється необхідність протестної активності для своєчасного звільнення від симбіотичної залежності, зміцнення самосвідомості та набуття самостійності. Протестна активність особистості, загострюючи зміст кризової специфіки, є одним з інструментів виходу з кризи і може сприяти набуттю автономності, позитивної ідентичності, давати змогу самоактуалізуватися та успішно інтегруватися в соціум. У разі неконструктивного вирішення протиріч між внутрішніми завданнями і зовнішніми обставинами й вимогами протестна активність набуває деструктивного характеру, перешкоджаючи становленню позитивної ідентичності та порушуючи розвиток автономії. Непродуктивна протестна активність – це наполеглива вимога свободи при невмінні нею користуватися і керувати своїм розвитком, коли протест стає самоціллю і віддається перевага способам негативного самовираження і самоздійснення [4, 5, 6, 19].

Перший обґрунтований поділ онтогенезу на окремі вікові періоди дав у радянській психології П. П. Блонський. Він же звернув увагу на особливий – перехідний – вік і наголосив, що цей «перехідний вік» представляє труднощі. Нерідко його називають також критичним віком. Назва «критичний вік» найбільше закріпилася за віком статевого дозрівання. П. П. Блонський вказує на нестійкість нервової системи і невірноваженість, невмотивовану поведінку дітей у критичні періоди. «Розвиток дитини відбувається безперервно тільки певну кількість часу, після якого стається стрибок у розвитку (криза). Тому, справді, безперервна крива дає невірне уявлення про хід розвитку дитини, який іде часом безупинно, а часом, у певні моменти, має відому переривчастість,

тобто робить стрибки» [4, с. 85]. Аналіз П. П. Блонського базувався переважно на узагальненні емпіричних даних про специфіку поведінкових характеристик у критичні періоди.

Л. С. Виготський спирався на уявлення П. П. Блонського, але підійшов до аналізу вікової динаміки і періоду криз у ході розвитку на основі загальної теоретичної моделі розвитку. У роботі «Проблема віку» Л. С. Виготський поряд із загальними питаннями визначення віку і побудови нової періодизації розвитку в онтогенезі запроваджує теоретичне уявлення про два типи вікових груп – критичний і стабільний. Він пише: «У відносно стійкі, або стабільні, вікові періоди розвиток відбувається головним чином завдяки мікроскопічним змінам особистості дитини, які накопичуються до певної межі, потім стрибкоподібно виявляються у вигляді якогось вікового новоутворення» [6, с. 249]. Характеризуючи кризу, вчений підкреслює, що розвиток дитини набуває бурхливого, стрімкого, іноді катастрофічного характеру і нагадує революційні події (як за темпом змін, що відбуваються, так і за їхнім змістом). Найважливіше положення Л. С. Виготського щодо критичних вікових груп стосується їх симптоматики. Йдеться про важковихованість як найбільш яскраву ознаку перехідних вікових груп. Важковихованість у подальших дослідженнях критичних вікових груп стане предметом пильної уваги, зокрема, у наукових розвідках Л.І. Божович та Д.Б. Ельконіна. На думку Л.С. Виготського, в переломні (перехідні) періоди розвиток характеризується «згортанням, відмиранням» старого. Виникнення нового в розвитку є обов'язково і розпадом старого. Л.С. Виготський вважав таке руйнування необхідним. Чи може перехід від однієї соціальної ситуації розвитку до іншої відбуватися як просте завершення одного і поява іншого? Інакше кажучи, чи потрібно для виникнення нового ставлення дитини до середовища руйнування старих відносин або це нове можливе як простий перехід? Чи виникає нове поруч зі старим або замість старого? Саме відповідь на це запитання стає визначальною для розуміння критичних вікових періодів, на думку Л.С. Виготського і багатьох його послідовників. Якщо визнати, що криза – це єдність процесів творення і деструкції, то можна вести мову про кризу як про норму розвитку. За Л.С. Виготським, у кризі стара соціальна ситуація «відмирає», «руйнується». Криза, як правило, супроводжується проблемами з вихованням, поганою поведінкою. Але подібна поведінкова картинка – не зміст розвитку, а його зовнішній симптомокомплекс. Питання про важковихованих як симптом кризи відходить на другий план. Суть переходу полягає не в зовнішніх проявах – яскравості, непередбачуваності або важковихованості, а

в єдності народження і руйнування, безперервності і переривчастості.

Значне місце в дослідженні психології вікових криз посідають роботи Л.І. Божович. У цілому позиція Л.І. Божович продовжує лінію Л.С. Виготського в розробці питань, пов'язаних із поняттям «переживання». Л.І. Божович вважає, що переживання дитини і є та найпростіша одиниця, щодо якої не можна сказати, що вона є середовищним впливом або особливістю самої дитини; переживання і є одиниця особистості та середовища. Переживання поєднує в собі особистісне («моє переживання») і середовищне (ставлення до чогось) [5, с. 382]. У працях Л.І. Божович, у логіці дослідження переживання було впроваджено уявлення про внутрішню позицію. Зокрема, це поняття особливо докладно досліджувалося в ситуації переходу дитини від дошкільного віку до молодшого шкільного. Загалом можна сказати, що у радянській психології чільне місце займали погляди на кризи як на поведінковий синдром вікового переходу, синдром, що включає хворобливу реакцію дитини на неадекватні педагогічні впливи з боку дорослого. Винятком є позиція Д.Б. Ельконіна, висловлена в статті «До проблеми періодизації психічного розвитку в дитячому віці». У ній кризи визначені як переходи від однієї системи до іншої, від оволодіння мотиваційно-потребнісною сферою до операційної і навпаки. При цьому переходи між епохами названі «великими» кризами. У цей момент відкриваються нова епоха і новий період розвитку мотиваційно-потребнісної сфери. Перехід між періодами всередині однієї епохи характеризується як «мала» криза, він відкриває наступний період формування інтелектуально-пізнавальних сил дитини. Зауважимо, що Д.Б. Ельконін, по-перше, використовує термін «криза», не замінюючи його терміном «перехід»; по-друге, вказує на базове протиріччя, що становить основу кризи. На кожному етапі розвитку інтенсивно розвивається якась одна сфера людської діяльності (і відповідні здібності), друга ж сфера – відстає. Коли це відставання досягає критичного рівня, відбувається криза, зміна провідної діяльності. На завершення автор наголошує на необхідності спеціальної розробки питань, пов'язаних із психологією критичних вікових груп. Але механізми критичного переходу в зазначеній роботі не розкрито. Д. Б. Ельконін дає своє розуміння механізмів криз в інших працях, зокрема, в наукових щоденниках. У них він виокремлює кризу самостійності (3 роки) та кризу емансипації (11 років) [19, с.498].

Підводячи підсумок, можна зазначити, що вікова криза – це особливий період перетворення соціальної ситуації розвитку: новоутворення попереднього періоду руйнує стару соціальну ситуацію розвитку і провокує утворення нової.

В радянській психології існувало два підходи до розуміння вікових криз. За О. М. Леонтьєвим, криза – свідчення того, що перехід не відбувся вчасно. У роботах 40–70-х років криза трактується як несприятливий синдром (важковиховуваність) вікового переходу. Причиною негативної (протестної) поведінки є поява у дитини прагнення до нового соціального статусу. Фрустрація цього прагнення – джерело труднощів у поведінці. Тобто за такого підходу психологічне розуміння кризи звелось до педагогічної корекції. Другий підхід – це позиція Д. Б. Ельконіна, який вважає, що криза – норма онтогенезу. Криза відбувається завдяки наявній розбіжності між операційно-технічною та мотиваційно-потребнісною сферами діяльності дитини.

У сучасній психології результати дослідження протестної активності особистості представлені вкрай фрагментарно, а поняття протесту використовується для опису дезадаптивних стратегій поведінки. Тим часом феномен не може бути однозначним, і тому адаптивна парадигма виявляється неспроможною пояснити сутність протестної активності особистості. Протестна активність розглядається і як результат втілення у життя особистісних переконань, і як наслідок політичного вибору на індивідуальному рівні, і як колективна дія в умовах формування сучасного суспільства та демократичної політичної системи, а також у контексті політичної стратифікації, мобілізації ресурсів тощо.

Як справедливо зазначає у своїй монографії О. Ш. Гусейнов, статична інструментальна інтерпретація з її акцентами на однобічній та однолінійній детермінації поведінки людини нездатна пояснити всі суперечності особистості у складних умовах буття, що спричинені соціально-економічними і політико-правовими змінами. Вчений вказує на інертність суджень і стереотипи науково-психологічного підходу до досліджуваного феномена, в зв'язку з чим не беруться до уваги психологічні механізми явища, а саме:

а) протест як мінуща ситуативна реакція (протест розглядається абстрактно, не враховуються психологічні умови, що спричинюють специфічну протестну активність особистості, процесуальність конструкта і парадоксальність рушійних сил, протиріч);

б) схильність до протесту, яку виявляють переважно девіантні підлітки і молодь (в світлі прояву згаданого вище парадоксу це судження не цілком правильне);

в) актуалізація різних видів протесту, що пов'язані з поганою адаптацією (не помічається, чим обертається для особистості і соціуму конформістське пристосування, позбавлена власної волі слухняність «масової людини», що

створює лише ілюзію соціальної корисності);

д) протест під гаслами встановлення соціальної справедливості, свободи безсумнівно корисний для суспільства (береться до уваги той факт, що більшість мирних протестів може за певних умов перероджуватися на свою протилежність, закінчуючись насильством, руйнуваннями, терором, аномією). Відповідно дослідники переважно фіксуються на зовнішньому спостереженні поведінкових проявів протесту й очікуванні того, що поведінка повинна чітко відповідати статистичним нормативам і показниками адаптації. Наголошуючи на результативних характеристиках явища, дослідники залишають поза увагою динамічні процесуальні його характеристики і все різноманіття чинників, що його формують [9].

Справді, в межах адаптивної парадигми дуже складно пояснити ірраціональні сплески протестної активності різних категорій населення. В існуючих дослідженнях внутрішні чинники, що сприяють актуалізації протесту, зводяться до незадоволеності матеріальним становищем, невдоволення статусною позицією тощо. При цьому практично не враховуються ціннісно-сміслові регулятори протестної активності та протиріччя, в яких повинна самовизначатися особистість. Також відсутні єдині підходи до оцінки ключових чинників протестної активності.

Деякі автори роблять акценти на стадії організації, мобілізації, усвідомлення загальних інтересів і відкритого протесту в розвитку колективних дій. Інші – на стадії структуризації, структурної напруженості. Однак дослідження цього феномену зіштовхується з кількома проблемами, найбільшою серед яких, на нашу думку, є те, що в царині емпіричного вивчення протестної активності існують труднощі, пов'язані з відсутністю адекватного методичного інструментарію для дослідження. У своєму емпіричному дослідженні ми послуговувались опитувальником «Протестна активність особистості» [8]. Методика включає 5 шкал (негативізм, емансипація, опозиція, нігілізм, ескапізм), які демонструють зв'язки із задоволеністю життям, самоактуалізацією, ціннісними, світоглядними настановленнями, системою мотивації, іншими параметрами. Опитувальник добре вписується у площину існуючих інструментів для вимірювання самодетермінації, життєстійкості, особистісної зрілості, свободи, відповідальності, гармонійності особи тощо, допомагаючи виявляти суб'єктні характеристики особистості.

3.2. Змістові характеристики нігілізму в політико-правовій сфері

Нігілізм як феномен, що позначає певне ставлення людини до суспільства, його норм і принципів, не є чимось абсолютно новим, властивим лише сучасному суспільству. Різні форми і типи нігілізму відзначалися і раніше, причому як у європейській історії, так і в розвитку інших цивілізацій. Проте сьогодні необхідно по-новому визначити методологічні принципи дослідження нігілізму як явища, що отримало розвиток у сучасному суспільстві. Наше теоретико-емпіричне дослідження політико-правового нігілізму має на меті вивчення його як соціально-психологічного феномену. А будь-який соціально-психологічний феномен (явище) необхідно розглядати в різних системах координат як:

1. систему, що володіє певною якістю;
2. внутрішню умову взаємозв'язку та взаємовпливу індивіда і середовища;
3. сукупність якостей, що розвиваються у процесі взаємодії з макросистемами;
4. результат взаємодії з мікросистемами.

Різноманітність соціально-психологічних явищ передбачає їх багатовимірність і, відповідно, потребує розгляду в різних системах вимірювань. У процесі вивчення політико-правового нігілізму ми застосовували загальносистемний підхід, який дає змогу розглядати об'єкт нашого наукового дослідження – політико-правовий нігілізм – з урахуванням різних координат. По-перше, як особистісне ставлення до політики і права, до політико-правових інститутів. Зауважимо, що політико-правовому нігілізму як особистісному ставленню властиві певні якості: зміст, сила, стійкість, а також низка функцій: програмування (як фактор побудови картини світу та життєвих стратегій), регулювання (визначення взаємозв'язку із соціальним середовищем, здійснення ситуативного життєвого вибору в політико-правовій ситуації). По-друге, системний підхід уможливорює розгляд політико-правового нігілізму як полідетермінованого феномену різних зовнішніх і внутрішніх факторів. Полідетермінованість політико-правового нігілізму постає не як набір окремих умов, а як система детермінант, що розвивається у процесі взаємовідносин внутрішніх підсистем психіки і взаємодії людини з різними соціально-психологічними макросистемами, наприклад, соціальними уявленнями.

Застосування системного підходу дає змогу вивчати сукупність особистісних особливостей, пов'язаних із суб'єктними відносинами, цінностями тощо, та факторів середовища в єдиному соціально-психологічному процесі формування нігілістичних поглядів.

Системний підхід у соціально-психологічному вивченні політико-правового нігілізму знаходить конкретне вираження не тільки в загальнометодологічному принципі системності, а й у цілісному комплексі взаємопов'язаних методологічних принципів – детермінізму та суб'єктності. Застосування принципу системності в нашому дослідженні означає, що формування нігілістичних поглядів є результатом детермінуючої взаємодії багатьох факторів і компонентів особистості та соціально-психологічних механізмів. Формування нігілізму забезпечується дією механізмів соціального пізнання, соціальної взаємодії, особистісних механізмів саморегуляції і самовизначення

Усі фактори, що детермінують формування нігілістичної особистості в загальному вигляді, можна класифікувати як зовнішні і внутрішні та як:

- а) фактори-причини (політико-правова реальність);
- б) фактори-умови (індивідуально-психологічні особливості);
- в) фактори-каталізatori (стрімкі зміни в соціальному просторі, що поглиблюють існуючі протиріччя).

Результуючим узагальненням дії причинних факторів на формування політико-правового нігілізму можна визначити протиріччя між політико-правовими потребами особистості та можливостями чи умовами їх задоволення.

Хоч які б зовнішні фактори впливали на ставлення до права і політики, політико-правових інститутів, їхня дія неодмінно опосередковується системою стійких властивостей, відносин і цінностей особистості. Індивідуально-психологічні якості особистості можуть виступати не тільки фактором, що опосередковує вплив зовнішніх чинників, а й самостійним джерелом формування нігілістичної поведінки.

Простий набір окремих елементів, факторів детермінації і механізмів формування нігілізму організовується в єдину систему завдяки появі системоутворюючих факторів за активної участі загального змістоутворюючого механізму. Такими системоутворюючими факторами детермінації виступають *суб'єктна активність* і *картина світу особистості*. Виразність суб'єктності добре виявляється при визначенні ступеня відповідності активності, що розвивається людиною в даний момент, і тим

видом активності, до якої вона залучена обставинами свого життя. Але суб'єкт сам може визначати міру суб'єктної активності, до того ж він здатний, певною мірою, управляти своїми природними можливостями (ресурсами). Власне суб'єктну активність, зазначену як прояви суб'єктності, точніше можна визначити в тих видах життєдіяльності, в яких людина вільна (і здійснює волевиявлення) визначати для себе і міру суб'єктної залученості, і міру своєї творчості у процесі досягнення сформульованих для себе цілей. Волевиявлення відбувається завдяки накопиченому досвіду суб'єктної активності, наявності особистісно значущих цілей, цінностей і сконструйованої картини світу. Суб'єктність набувається, є властивістю, що формується. Суб'єктність є змістовно-дієвою характеристикою активності. Людина в суб'єктних проявах завжди звернена свідомістю до пошуку і визначення завдань, віднайдення засобів їх успішного вирішення та узгодження власних устремлінь із зусиллями інших людей. Суб'єктне завжди пов'язане зі способами розв'язання проблем, реалізації можливостей людини, проявами її авторської активної позиції. Активність, усвідомленість, креативність, предметність та інші найважливіші характеристики суб'єктності можуть бути позитивно і негативно спрямовані.

Прагнення до активної зміни життя, побудова його умов і свого ставлення до нього перетворює людину, за словами С.Л. Рубінштейна, на суб'єкта свого життя. Причому завдання особистості, яка прагне бути суб'єктом, полягає передусім не так у боротьбі із зовнішньою несвободою, як у тому, щоб внутрішньо впоратися з перешкодами, які не вдалося подолати [14, с. 347]. Зовнішні умови, відповідно до підходу С.Л. Рубінштейна, розуміються як завдання, що потребують певних рішень і здатні визначати подальший життєвий шлях людини

Свобода зовнішня – це свобода від обставин, зовнішніх чинників життя, що проявляється у поведінці людини і практично завжди має відчутні для неї межі. Свобода внутрішня – це можливість людини вибирати те, яким чином ставитися до обставин, хоч якими б важкими вони були, це здатність людини робити кращі життєві вибори з наявних. Результатами оволодіння людиною своєю внутрішньою свободою стають її індивідуальна система цінностей, інтереси, ідеали, значущі ставлення до себе і світу, а також велика гнучкість поведінки і нові можливості впливу на навколишній світ. Основними регуляторами активності особистості (у тому числі протестної) є її ціннісно-сміслова сфера. Вона, як і інші, формується і розвивається під впливом конкретного мікро- і макросередовища та визначає унікальність сенсу життя для кожної людини. Ціннісно-сміслова сфера впливає на всі грані особистості,

але найбільш яскраво цей вплив проявляється у поведінці і діяльності. Будучи однією із фундаментальних у структурі особистості, ціннісно-сміслова сфера лежить в основі стереотипів і настанов, ідеалів і світогляду, і через них, разом з іншими чинниками, здійснює істотний вплив на мислення та поведінку особистості в цілому, у тому числі й на поведінку в політико-правовій сфері.

«Викривлення» у ціннісно-смісловій регуляції та нездатність встановити адекватні межі суб'єктної активності призводять до неспроможності у вирішенні соціальних протиріч, що спричиняє нігілістичні прояви особистості. Слід зазначити, що особистість активно формує власні індивідуально-особистісні еквіваленти норм у різних сферах свого життя і може виходити за межі політико-правових і соціальних норм. Тобто *незадовільне розв'язання проблем ціннісно-сміслового самовизначення у політико-правових протиріччях є фактором впливу на формування політико-правового нігілізму*. Актуалізація нігілістичних проявів у політико-правовій сфері маніфестує специфічне розуміння політико-правової ситуації, яке ґрунтується на особистому сприйнятті стосунків між громадянином і державою, громадянином і суспільством та бажанні змінити їх відповідно до своїх цінностей та уявлень.

Застосовуваний нами методологічний принцип системності у вітчизняній соціальній психології тісно пов'язаний з принципом суб'єктності. Останній в цілому означає, що людина свідомо, цілеспрямовано і відносно незалежно від нав'язуваних їй вимог і обставин може вибудовувати свій життєвий шлях, регулюючи систему взаємин зі світом. Категорія суб'єкта ґрунтовно розроблялася в радянській психології (С.Л. Рубінштейн, Б.Г. Ананьєв, А.В. Брушлинський, К.О. Абульханова-Славська, Л.І. Анциферова, В.О. Татенко та інші).

Однак, вибір способів і спрямованості активності не завжди повністю детермінується суб'єктом. Певну роль у прийнятті рішень відіграють надіндивідуальний досвід у смисловій структурі особистості, засвоєні смисли і цінності. Методологічний принцип суб'єктності стає в нашому дослідженні ключовим при визначенні різних видів нігілізму. Головним критерієм визначення таких видів є ступінь усвідомленості та активності суб'єкта в побудові психологічного ставлення до політико-правової реальності.

Як зауважив В.М. Мясищев, «поняття ставлення ... виникає там, де є суб'єкт і об'єкт відносин» [11, с. 14]. В. М. Мясищев сформулював таке розгорнуте визначення: «Психологічне ставлення людини в розвиненому вигляді являє собою цілісну систему індивідуальних, вибіркового, свідомих зв'язків особистості з різними сферами об'єктивної дійсності. Ця система

впливає з усієї історії розвитку людини, вона виражає її особистий досвід і внутрішньо визначає дії та переживання» [11, с. 15]. Вчений наголошував: незважаючи на те, що вищі форми ставлень мають свідомий характер, вони належать до класу психічних утворень [12, с. 274–276]. Він розглядав усі психічні явища, розподіляючи їх на дві основні категорії: процесуальне і потенційне психічне [11 с. 381–387]. Ставлення відіграють роль рушійної сили особистості, що визначає «ступінь інтересу, ступінь вираженості емоції, ступінь напруження бажання або потреби» [11, с. 51].

Г.М. Андреева помітила, що психологічне ставлення відображає прихильність особистості до об'єктів навколишньої дійсності, воно є «своєрідною предиспозицією, яка розкривається в наступних діях суб'єкта, визначає напрямок і зміст учинків» [3, с. 279]. Психологічний сенс особистісного ставлення полягає в тому, що воно є однією з форм відображення людиною на свідомому рівні навколишньої дійсності, насамперед сутності соціального об'єктивно існуючого світу. Будучи психологічним, ставлення тісно пов'язане з усією системою ставлень особистості та з усіма іншими особистісними підсистемами, передусім із ціннісно-смісловою сферою особистості та з особливостями індивідуального досвіду. Як показав В.М. Мясіщев, психологічні ставлення характеризуються стабільністю, стійкістю і водночас динамічністю. Вже сформовані свідомі психологічні ставлення можуть зазнавати змін у зв'язку з мінливими умовами життя або появою нових життєвих смислів [11, с. 29].

Суб'єктна активність особистості є основним сутнісним фактором внутрішньоособистісних детермінант нігілізму.

Як уже зазначалося, ще одним системоутворюючим фактором є картина світу особистості. Картина світу розглядається нами як конкретний індивідуально-психологічний феномен. Під картиною світу ми розуміємо внутрішній простір особистості, утворений індивідуальною системою значень і смислів, що виконує пізнавальну, рефлексивну, оціночну, прогностичну, регулятивну функції. Картина світу формується і розвивається в досвіді під впливом зовнішніх (соціокультурних) і внутрішніх (індивідуально-психологічних) детермінант, забезпечуючи адаптацію і самовизначення людини в складному, мінливому світі. Картина світу відображає індивідуальний погляд людини на світ, своє місце в ньому, сенс життя, власні цілі і завдання. Вона формується з усвідомлених переконань і несвідомих тенденцій. Картина світу створюється людиною у процесі осягнення дійсності, в її духовній і практичній діяльності. Формування картини світу починається в

ранньому дитинстві і задіює усі аспекти психічного – від відчуття до мислення і самосвідомості. Картина світу утворює змістовний аспект людської свідомості. Особливості картини світу впливають на формування політико-правової свідомості та її специфічного виду – політико-правового нігілізму.

Теоретичний аналіз факторів, механізмів та змістових характеристик політико-правового нігілізму дав нам змогу визначити програму емпіричного дослідження, що проводилося в кілька етапів. На першому етапі було сформовано загальну дослідницьку вибірку, яку склали студенти різних вищих закладів освіти, тимчасово переміщені особи та учасники АТО в кількості 502 осіб (253 студенти; 132 тимчасово переміщені особи; 117 учасників АТО). На цьому етапі визначався рівень протестної активності в усіх трьох вибірках за допомогою опитувальника «Протестна активність особистості» О. Ш. Гусейнова. В подальшому були відібрані респонденти, котрі мали найвищі показники за шкалою «нігілізм» — усього 343 особи (140 — студенти; 104 — переміщені особи; 99 — учасники АТО), решта вибірки слугувала контрольними групами для своїх категорій учасників дослідження. На другому етапі вивчалися особистісні особливості респондентів (зокрема, ціннісно-сміслова сфера) за допомогою: САТ (в адаптації Ю. Альошина, Л. Гозмана), тесту життєстійкості С. Мадді (в адаптації Д. Леонтьєва), шкали загальної самооефективності Р. Шварцера, тесту смисложиттєвих орієнтацій Д. О. Леонтьєва, опитувальника «Рівень розвитку суб'єктності особистості» М.О. Щукіної, анкети «Виявлення настанов на консервацію і зміни в соціальній реальності» Е. Тоффлера, тесту на локус контролю Дж. Роттера. Для вивчення специфіки репрезентації себе в світі використовувалися техніки «глибинного інтерв'ю». Аналіз результатів емпіричного дослідження доводить, що для осіб, схильних до проявів нігілізму, характерний низький рівень суб'єктивного контролю. Вони частіше, порівняно з контрольними групами, не бачать зв'язку між своїми діями і значущими подіями їхнього життя, не вважають себе здатними на їх контроль і розвиток; переконані, що більшість подій у їхньому житті випадкові або є наслідком дій інших людей. Разом з низьким рівнем суб'єктивного контролю для них характерні зовнішній локус контролю, деякий фаталізм — «життя людини не підвладне свідомому контролю, свобода вибору ілюзорна і безглуздо щось загадувати на майбутнє». Виняток становить більшість у групі учасників АТО, які переконані в тому, що людині дано контролювати своє життя, вільно приймати рішення і втілювати їх у життя. У вибірці тимчасово переміщених осіб частіше спостерігається відсутність чи обмеження цілей діяльності, які надають життю цілеспрямованості і

структурують тимчасову перспективу. Для них характерніші орієнтація на «минуле» і «сьогодення» та слабка орієнтація на категорію «майбутнє». У вибірках студентів та тимчасово переміщених осіб нігілізм має емоційний, ситуативний характер і не пов'язаний з потребою змінити ситуацію у віддаленій перспективі. Їм властиві проблеми у визначенні сенсу життя, смислової регуляції та відсутність продуктивних стратегій у вирішенні складних ситуацій. Значній частині респондентів у студентській групі притаманні егоїзм та споживацька регуляція власної активності. Кореляційний аналіз підтвердив, що групі учасників АТО, порівняно з іншими групами, властива велика кількість кореляційних зв'язків між цінностями і настановами, що може свідчити про єдність поглядів і переконань. Натомість в інших двох групах спостерігається соціально-психологічна розрізненість. Учасникам АТО притаманні активне долучення до соціального середовища, особиста відповідальність, наявність стратегій долаття труднощів. Разом з тим майже 30% респондентів у групі учасників АТО схильні до деструктивних засобів розв'язання протиріч у політико-правовій сфері як самодостатніх для протестної активності. На наш погляд, це пов'язано з недостатньою відрефлексованістю прав і свобод. Респонденти групи тимчасово переміщених осіб схильні до консерватизму; в ієрархії цінностей цієї групи – безпека і традиції. Групи студентів і учасників АТО схильні до змін, а їхні цінності – самостійність і безпека. До фундаментальних цінностей політико-правового буття респонденти у цих групах відносять справедливість, рівність і свободу. Учасники АТО частіше за інших респондентів формулюють політико-правові ідеї, образ «бажаної держави і прав» з урахуванням політико-правових цінностей. Залежно від способів розв'язання протиріч, що відображають особливості і ступінь конструктивності взаємодії особистості із суспільством і державою, та рівня її суб'єктної активності визначено три види нігілізму у політико-правовій сфері: *латентний, пасивний, активний*.

В цілому результати емпіричного дослідження підтвердили наше *концептуальне* вихідне положення про те, що політико-правовий нігілізм є *потенційно продуктивною активністю особистості, а сама особистість має достатньо антинігілістичних ресурсів*. Підтверджене нашими емпіричними дослідженнями положення про те, що сама особистість має достатньо антинігілістичних ресурсів, які слід актуалізувати, дає підстави для висновку про важливість розробки спеціального напрямку психологічного консультування. Ним може виступати особистісно орієнтоване консультування, що має на меті усвідомлення самою особистістю її ставлення до політико-правової реальності,

ролі цього ставлення в регуляції взаємодії, актуалізації ресурсів для пошуку гармонізації взаємодії.

Розробка психотехнології особистісно орієнтованого консультування методологічно може спиратися на: 1) положення теорії ставлення, сформульовані В. М. Мясищевим; 2) основи системи особистісно орієнтованої психотерапії, закладені у працях В.М. Мясищева 3) екзистенційну теорію логотерапії В. Франкла; 4) теоретико-методологічні принципи теорії особистості та психологічного консультування, розроблені К. Роджерсом.

У вітчизняній психотерапії і консультативній психології активно розвивається особистісно орієнтований підхід, однією з моделей якого є особистісно орієнтована (реконструктивна) психотерапія. Особистісно орієнтована (реконструктивна) психотерапія ґрунтується на теорії психологічних ставлень В.М. Мясищева і створеній ним моделі патогенетичної психотерапії.

Особистісно орієнтована (реконструктивна) психотерапія спрямована на досягнення позитивних змін у реорганізації і гармонізації системи стосунків шляхом аналізу й опрацювання неадекватних і таких, що викликають внутрішній конфлікт, когнітивних, емоційних і поведінкових стереотипів. Вона сприяє поліпшенню суб'єктивного самопочуття і підвищує самоефективність. Інакше кажучи, мета особистісно орієнтованої (реконструктивної) психотерапії – створення умов для усвідомлення причинно-наслідкових зв'язків між наявними проблемами й особливостями системи стосунків та подальшої оптимізації системи стосунків. Методично цей підхід у консультуванні може реалізуватися за допомогою бесіди, діалогу, групової дискусії, проєктивного малюнка тощо. Особистісно орієнтована модель психотерапії може органічно поєднуватися з феноменологічним напрямом психотерапії і консультування з характерною для нього відмовою від фіксації на проблемі і фокусуванням на особистісних ресурсах. О.О. Александров описав можливості використання індивідуальних і групових проблемно-орієнтованих сеансів у психологічному консультуванні, семінарах, майстер-класах тощо. В ході таких сеансів у діадному контакті «клієнт – консультант» можуть досліджуватися окремі аспекти системи стосунків особистості в теперішньому часі, що створюють певні труднощі самореалізації та адаптації. При цьому може відбуватися фрагментарне звернення до минулого людини як до підмоги для розуміння і зміни тих або інших неефективних настанов [2]. Клієнт може згадувати найважливіші, на його погляд, епізоди, що стосуються вибраної проблематики, які в подальшому будуть піддаватися ретельному когнітивно-емоційному

аналізу. Особистісно орієнтована (реконструктивна) психотерапія дотична до інших моделей психотерапії і консультування, які реалізуються в межах ширшого особистісного підходу до надання психологічної допомоги.

Основною метою особистісно орієнтованого консультування є створення психологічних умов для особистісного зростання клієнта, завдяки якому він сам розв'язує власні проблеми. Для розробки моделі особистісно орієнтованого консультування важливим є використання теоретико-методологічного фундаменту і досягнень логотерапії (терапії сенсом), основоположником якої є В. Франкл [18]. Теорія, метод і практичний досвід логотерапії особливо корисні для створення умов актуалізації суб'єктної активності особистості в побудові свого ставлення до політико-правової реальності.

Запропонована нами модель особистісно орієнтованого консультування може бути представлена як один із видів психологічної допомоги в актуалізації ресурсів самостійного пошуку можливостей гармонізації деструктивного, антагоністичного, конфронтуючого й унікаючого психологічного ставлення. До найважливіших завдань особистісно орієнтованого консультування відносимо створення психологічних умов для:

- 1) усвідомлення особистістю альтернатив у побудові життєвих стратегій;
- 2) опрацювання колишніх негативно значущих переживань політико-правових уявлень;
- 3) усвідомлення стереотипів і соціальних настанов стосовно соціуму та різних аспектів політико-правової дійсності тощо.

Ще одним важливим завданням особистісно орієнтованого консультування є актуалізація внутрішньоособистісних процесів смислотворення, смислоусвідомлення і трансформації старих та знаходження нових життєвих сенсів. Основними методами особистісно орієнтованого консультування можуть виступати:

- 1) метод консультативної, рефлексуючої бесіди;
- 2) метод ретроспективної рефлексії формування образів політики і права;
- 3) метод і психотехніки когнітивного консультування, спрямовані на виявлення когнітивних помилок в оцінці образів політико-правових інститутів.

Допоміжними консультативними інструментами можуть виступати прийоми самоаналізу клієнтом своїх неефективних переконань щодо держави, політики, права, суспільства, зокрема психотехніки:

- 1) спростування ірраціональних переконань;
- 2) аналізу формування знання політико-правових ситуацій та прогнозування власної поведінки в них.

Особистісно орієнтоване консультування може проводитися як в індивідуальній, так і в груповій формах. Групове психологічне консультування – це особливий вид психологічної роботи, в якому допомога конкретній людині виявляється через механізми групової взаємодії, що сприяють поліпшенню саморозуміння та успішним змінам у соціальній поведінці.

Одним із видів групового психологічного консультування є освітні групи. Функціонування таких груп часто використовується в роботі зі студентами та структурується навколо якихось конкретних тем. Цілями згаданих груп можуть слугувати передача інформації, можливість обміну досвідом, надання психологічної підтримки в групі та активізація самопідтримки й саморозвитку. Групове консультування з його змістовою, тематичною спрямованістю має можливості використання ресурсів групової динаміки і групових психотерапевтичних ефектів.

Література до розділу

1. Адлер А. Воспитание детей. Взаимодействие полов. Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. 448 с.
2. Александров А. А. Основы аналитико-катартического консультирования. Клиническая и медицинская психология: исследования, обучение, практика: электрон. науч. журн. 2015. N 3 (9). URL: <http://medpsy.ru/climp> (дата звернення: 10.03.2019).
3. Андреева Г. М. Социальная психология: учебник для высших учебных заведений. Изд. 5-е, испр. и доп. Москва: Аспект Пресс, 2009. 363 с.
4. Блонский П. П. Психология младшего школьника / ред. А. И. Липкиной и Т. Д. Марцинковской; гл. ред. Д. И. Фальдштейн. Москва: Институт практической психологии; Воронеж: НПО «МОДЭК», 1997. 574 с.
5. Божович Л. И. Проблемы формирования личности: избранные психологические труды; под ред. Д. И. Фельдштейна. Москва; Воронеж: Ин-т практ. психологии, 1995. 348 с.
6. Выготский Л.С. Проблема возраста. Собрание сочинений: В 6-ти т.; Т. 4: Детская психология. Москва: Педагогика, 1984. 432 с.
7. Гарр Т. Почему люди бунтуют. Санкт-Петербург: Питер, 2005. 461 с.
8. Гусейнов А. Ш. Опросник «Протестная активность личности»: разработка и апробация (Учебно-методическое пособие.) Краснодар: КГУФКСТ, 2015. 64 с.
9. Гусейнов А. Ш. Протестная активность личности: сущность, динамика, трансформация / монография. Краснодар: Экоинвест, 2013. 468 с.
10. Лебон Г. Психология масс. Санкт-Петербург: Питер, 2017. 224 с.
11. Мясичев В. Н. Психология отношений / под ред. А. А. Бодалева. Москва: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: НПО «МОДЭК», 2003. 400 с.

12. Мясичев В. Н. Социальная психология и психология отношений. Проблемы общественной психологии / под ред. В. Н. Колбановского и Б.Ф. Поршнева. Москва: Мысль, 1965. С. 273–285.
13. Олсон М. Логика коллективных действий: общественные блага и теория групп / пер. с англ. Москва: Фонд экономической инициативы, 1995. 165 с.
14. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. Москва: Педагогика, 1973. 424 с.
15. Тард Г. Мнение и толпа. URL: <http://uf.kgsu.ru/lib/doc.php?path=Kafedra%0Sociologii%20i%20SR/Psihologiya%20massovogo%20soznaniya/Gabriel%60%20Tard.%20Mnenie%20i%20tolpa.doc.htm&name=%C3%E0%E1%F0%E8%E5%EB%FC%20%D2%E0%F0%E4.%20%CC%ED%E5%ED%E8%E5%20%E8%20%F2%EE%EB%EF%E0> (дата звернення 23.12.2019)
16. Турен А. Идея революции. Социологическое обозрение. 2014. Т. 13. № 1. С. 102.
17. Турен А. Возвращение человека действующего. Очерк социологии / пер. с фр. Москва: Научный мир. 1998. 204 с.
18. Франкл В. Человек в поисках смысла: сборник; пер. с англ. и нем. / общ. ред. Л. Я. Гозмана и Д. А. Леонтьева. Москва: Прогресс, 1990. 368 с.
19. Эльконин Д. Б. Выдержки из научных дневников. Избранные психологические труды. Москва. 1989. С. 480–520.
20. McAdam D., Tarrow S., Tilly C. The Dynamics of Contention. New York and London: Cambridge University Press. 2001. 412 p.
21. Tilly C. From mobilization to revolution. London: Addison-Wesley, 1978. 349 p.

РОЗДІЛ 4

ПРОБЛЕМА ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В ПЕРІОД СОЦІАЛЬНИХ ПОТЯСІНЬ

4.1. Наукова модель міжгенераційних змінювань суспільних цінностей як теоретична основа виявлення ціннісних дезорієнтацій особистості

Політико-правова ідентичність особистості є результатом її самовизначення стосовно наявної та бажаної політичної і правової дійсності в країні. Процес політико-правової ідентифікації відбувається як прийняття/відкидання цінностей, настанов та норм поведінки, притаманних іншим особам і групам, з якими взаємодіє суб'єкт самовизначення. У період загострення ідеологічних протистоянь у суспільстві процес політико-правової ідентифікації особистості ускладнюється тим, що їй доводиться обирати свою позицію із множини представлених у соціумі несумісних моделей політико-правової реальності. Здійснення такого особистісного вибору (до кого приєднатися) може відбуватися як шляхом досягнення власної ідентичності (через зіставлення та інтеграцію різних ідеологічних позицій, прийнятих у соціумі), так і шляхом обмеження контакту з інакшими варіантами бачення політико-правових реалій.

Окрім «досягнутої ідентичності», яка зміцнює життєздатність особистості, існують також проблемні статуси ідентичності – «запозичена, дифузна чи відкладена» [34]. Вони є результатом порушення процесу ідентифікації і призводять до ціннісної дезорієнтації особистості. Під ціннісною дезорієнтацією особистості розуміється внутрішня суперечливість її ціннісних пріоритетів, коли реалізація одних цінностей блокується актуалізацією інших, що заперечують таку активність. Саме цей стан ціннісної дезорієнтації штовхає людину шукати ті види активності, в яких не актуалізується ціннісний конфлікт. Варіантами такої втечі від реальності є віртуальний простір, усамітнення, хвороба; девіантними способами уникання

реальності вважаються алкоголізм, наркоманія, ігроманія, гонитва за адреналіном, що несуть загрозу здоров'ю та життю. Це робить проблемні статуси ідентичності патогенними як для людини, так і для суспільства.

Із зазначеного вище випливає актуальність завдань пошуку шляхів та засобів оптимізації процесу політико-правової ідентифікації особистості. І хоча в сучасній науці широко вивчається феномен кризи суспільних цінностей у періоди соціальних трансформацій [5; 6; 8; 11; 31], проблема ціннісної дезорієнтації особистості залишається маловивченою. Причиною такого становища є насамперед складність емпіричного виявлення того, наскільки внутрішньо узгоджені чи суперечливі ціннісні пріоритети окремої особистості. Якщо на рівні суспільства ціннісна криза виявляється як певний дисбаланс цінностей, інтересів та потреб різних соціальних груп, які можна вивчити та зіставити, то на рівні особистості доволі складно визначити, наскільки її ціннісні уподобання взаємодіють чи протидіють одні одним. Утім, розробити теоретичну модель повноцінного чи порушеного процесу політико-правової ідентифікації особистості неможливо без наявності відповідного діагностичного методу. Метою даного дослідження є створення критеріїв оцінки того, наскільки інтегрованою чи дезінтегрованою є система уподобань особистості стосовно політико-правової дійсності.

В межах дослідницького проекту «Всесвітній огляд цінностей» (англ. World Values Survey, WVS) було емпірично доведено, що системи переконань на масовому рівні змінюються таким чином, що характер цих змін відображає динаміку економічних, політичних та соціальних процесів у країні. Автори дослідження не займають позицію ні економічного, ні культурного детермінізму: їхні спостереження і висновки зводяться до того, що зв'язок між цінностями, економікою і політикою є взаємним, а отже, за характером змін одних параметрів можна прогнозувати відповідні зміни інших [8; 33].

Науковим підґрунтям для пояснення виявлених залежностей виступила теорія «міжгенераційних» змінювань цінностей [6; 31; 32]. У цій теорії досліджується припущення, що після Другої світової війни в більшості індустріальних країн, де добробут громадян зростав, виникли фундаментальні відмінності в особистому досвіді старшого і молодшого поколінь, що спричинило формування у нового покоління (яке не знало загрози економічних поневірянь і голоду) принципово інших ціннісних пріоритетів порівняно з поколінням їхніх батьків.

Безпрецедентна для історії ступінь економічної безпеки, за якої зростало повоєнне покоління в індустріальних суспільствах, розглядається цією теорією

як чинник поступового зсуву пріоритету від «матеріалістичних» цінностей (коли наголос робиться насамперед на економічній і фізичній безпеці) до цінностей «постматеріальних» (коли на перший план висуваються потреби самовираження та високої якості життя⁵). Збір даних про міжгенераційні ціннісні зміни на міждержавній основі почався в 1970 р.; на даний момент зібрано багаторічний архів вимірювань суспільної думки вже в 97 країнах світу, в яких проживає 90% населення.

Цю глобальну перебудову світосприйняття людей, яка охопила сучасний соціум, прийнято позначати як «постмодернізація». В структурі таких ціннісних змінювань зрушення від матеріалістичних до постматеріальних цінностей є найбільш повно документованими, але вони не є найзначнішою складовою цілісних масштабних культурних змін: ще більше змінилися гендерні ролі, а також, наприклад, ставлення до сексуальних меншин. Отже, процес змінювань ціннісних пріоритетів населення індустріальних суспільств та суспільств, що стали на шлях індустріалізації, спостерігається у масштабах цілого світу. Є всі підстави вважати, що економічний розвиток, культурні, а також політичні зміни відбуваються водночас, утворюючи цілісні і навіть до певної міри передбачувані патерни (принципові структури, що відображають сутність явища у багатьох його варіантах). Це означає, що одні траєкторії соціально-економічного розвитку є більш імовірними, ніж інші, і, отже, певні зміни на макро- та на мікрорівні розвитку суспільства можна передбачити. Наприклад, якщо те чи інше суспільство стало на шлях індустріалізації, то можна очікувати появу цілого комплексу (синдрому) пов'язаних із цим змін - від масової мобілізації до зменшення відмінностей у гендерних ролях.

Модернізація – це передусім процес, в ході якого збільшуються економічні та політичні можливості суспільства: економічні – за допомогою індустріалізації, політичні – за допомогою бюрократизації. Модернізація має велику привабливість завдяки тому, що вона дає змогу суспільству рухатися від стану бідності до стану багатства. Відповідно, ядром процесу модернізації є індустріалізація; економічне зростання стає домінуючою соціетальною метою, а домінуючу мету на індивідуальному рівні визначає мотивація досягнень. Перехід від доіндустріального суспільства - до індустріального

⁵ Якість життя - поняття, що позначає оцінку (переважно суб'єктивну) певного набору умов і характеристик життя людини. На відміну від поняття «рівень життя», яке зводиться до показника матеріального забезпечення, складовими «якості життя» є також такі об'єктивні і суб'єктивні чинники, як стан здоров'я, очікувана тривалість життя, умови навколишнього середовища, харчування, побутовий комфорт, соціальне оточення, задоволення культурних і духовних потреб, психологічне благополуччя і т.ін.

характеризується, на думку М. Вебера, «всеосяжною раціоналізацією основних сфер суспільства», приводячи до зсуву від традиційних, зазвичай релігійних, цінностей до раціонально-правових цінностей в економічному, політичному та соціальному житті.

На сьогодні емпірично підтвердженим є існування трьох типових для відповідної форми суспільного устрою патернів ціннісних орієнтацій: традиційного, модерністського та постмодерністського.

«Традиційна» система суспільних цінностей відображає спосіб світовідчуття людей, сформований в умовах нерухомо-стійкої економіки. Таке світовідчуття характеризується неприйняттям соціальної мобільності, базується на цінності усталених традицій, успадкованого статусу і зобов'язань перед громадою, що підкріплюється абсолютними релігійними нормами.

На зміну «традиційній» системі цінностей зазвичай приходять «модерністська», в якій пріоритетне значення надається економічним досягненням, індивідуалізму та інноваціям за соціальних норм, що набувають більш світського характеру. Деякі з цих тенденцій, пов'язаних із переходом суспільства від *аграрної* до *індустріальної* економіки, отримують новий напрям у країнах із *постіндустріальним* рівнем розвитку.

Цей принципово новий патерн суспільних цінностей характеризується зсувом від пріоритетності інструментальної раціональності, притаманної індустріальному суспільству, – до цінностей «постмодерну», що несуть низку різноманітних соціетальних змін, від рівноправності жінок – до демократизації політичних інститутів і занепаду ієрархічних форм державного управління. «Постмодерністська» система цінностей, яка нині дедалі активніше приймається населенням країн «високої демократії», відзначається тим, що найвищими цінностями в ній постають не «економічні досягнення», а «якість життя».

У значній частині світу норми індустріального суспільства, з їхньою націленістю на дисципліну, самовідданість і досягнення, поступаються місцем широкій свободі індивідуального вибору життєвих стилів та способів самовираження. Зрушення від «матеріалістичних» цінностей, з акцентом на економічну та фізичну безпеку, до цінностей «постматеріальних», з наголосом на проблемах особистісного самовираження та якості життя, – найбільш повно документований аспект даної зміни; але він становить лише один із компонентів набагато ширшого синдрому культурних змін (що включає близько чотирьох десятків змінних із числа вимірюваних у дослідженнях WVS).

Теорія міжгенераційних змінювань цінностей розкриває закономірності зв'язку між змінами державного устрою в країні та динамікою процесу політико-правової ідентифікації населення. Оскільки кожне суспільство в історичному розвитку проходить через періоди соціальних та економічних криз, і цілі покоління можуть дорослішати в таких кризових умовах життя, то й послідовність змінювань суспільних ціннісних патернів не завжди відбувається поступально. Існують доволі переконливі наукові дані про те, що в епоху соціальних потрясінь у значної частини населення відбувається переорієнтація ціннісних пріоритетів на вирішення завдань виживання.

Ця переорієнтація є небезпечною для подальшого розвитку суспільства, оскільки проявляється в таких феноменах, як «авторитарний рефлекс» і «ксенофобія». Стрімкі й непередбачувані зміни обставин життя викликають у людей глибоке відчуття невпевненості, яке породжує потужну потребу в передбачуваності майбутнього. За таких обставин авторитарний рефлекс виявляється у двох формах:

1) *фундаменталістських або нативістських реакцій*. Цей феномен часто виникає в доіндустріальних суспільствах, коли вони стикаються зі стрімкими економічними і політичними змінами в результаті контактів з індустріальними суспільствами; він нерідко притаманний також індустріальним суспільствам, більш орієнтованим на традиційні цінності та найменш захищені верстви населення, особливо в моменти стресу. В обох випадках реакція на зміни набуває форми заперечення нового, а також форми зобов'язання всіх обстоювати беззаперечність старих, звичних культурних моделей;

2) *схиляння перед сильними світськими лідерами*. У секуляризованих суспільствах стан глибокої невпевненості населення породжує готовність покластися на лідерів як на кращих людей із залізною волею, здатних вивести свій народ туди, де безпечно. Це явище часто супроводжує ситуацію воєнної поразки, економічного або політичного краху.

Виникнення у соціумі потягу до авторитарності та ксенофобії історично збігається з періодами суспільних потрясінь. Так, у царській Росії саме в часи її занепаду відбувалися антисемітські погроми; а після повалення царського режиму владу захопили правителі ще більш жорстоко авторитарні, ніж царі. В подібний спосіб на тлі великої депресії 30-х років у Німеччині прийшов до влади Гітлер та відбулося сходження фашистських диктаторів у низці інших країн, від Іспанії та Угорщини до Японії.

Невпевненість у майбутньому, притаманна суспільству в періоди його дезінтеграції, сприяє виникненню потреби не тільки в сильних владних

фігурах, які мають захистити від загроз, а й у ксенофобії. Страх перед швидкими трансформаціями породжує нетерпимість до змін у культурі й, зокрема, до інших етнічних груп. Так, у США наприкінці XIX – на початку XX ст., коли ціни на бавовну значно знизилися, на півдні почастишали випадки лінчування негрів. Це була реакція на невпевненість у завтрашньому дні, а не дії, свідомо спрямовані на виправлення скрутної ситуації: лінчувальники розуміли, що негри не мають стосунку до цін на ринку бавовни.

Таким чином, саме велика депресія 30-х років породила феномен Гітлера й антисемітизму і, врешті-решт, Голокост. Причому це сталося в суспільстві, яке до того часу було більш толерантним до євреїв, ніж Росія і Франція, і яке мало в своєму складі одну з найбільш соціально інтегрованих єврейських громад у Європі. Тож причиною жахливих подій Другої світової війни були не «національні риси німців», а травматична невпевненість населення у майбутньому, зумовлена воєнною поразкою та політичним і економічним крахом. Підтвердженням дієвості цієї закономірності є також факт, що після краху економічних і політичних систем у низці східноєвропейських суспільств відбувається сплеск ультранационалізму й «етнічних чисток». Залишається тільки сподіватися, що Україна зможе протистояти такому сценарію.

З огляду на положення розглянутої вище теорії ціннісних змінювань у суспільстві можна стверджувати, що соціокультурна криза на рівні соціуму віддзеркалюється як певний дисбаланс цінностей, інтересів і потреб різних соціальних груп, а на рівні окремої особистості – як дисбаланс, вартісна дезорієнтація в умовах плюралізму цінностей і незадоволеності потреб. Притому, що розходження у вартісних пріоритетах між різними індивідами чи групами визначити доволі легко, це не стосується критеріїв та методів виявлення суперечностей всередині окремої суб'єктивної моделі цінностей. За великого спектра різноманітності суб'єктивних моделей цінностей та нескінченної варіативності тих ціннісних конфліктів, що можуть порушувати процес самовизначення людини в трансформаційному соціумі, складно визначити спільний критерій та надійні емпіричні показники «ціннісної дезорієнтації» особистості.

Науковим підґрунтям для розробки таких критеріїв може виступати положення теорії міжгенераційних змінювань суспільних цінностей про існування цілісних патернів світовідчуття, що змінюють один одного в процесі змін соціально-економічної ситуації в країні. Спираючись на це положення, вважаємо, що показником ціннісної дезорієнтації особистості може виступати пріоритетність таких настанов, що належать до контрастних патернів

суспільних цінностей і взаємно спростовують одна одну. Наявність таких інтраперсональних ціннісних конфліктів виступає критерієм порушення процесу ідентифікації особистості і в концепції «статусів ідентичності» Дж. Марсія [34].

У своїй концепції Дж. Марсія розглядає ідентичність як гіпотетичну психологічну структуру, що феноменологічно проявляється через патерни розв'язання людиною проблем. Як поведінкові індикатори, що виявляють статус процесу ідентифікації, автор визначає «*прийняття чи неприйняття зобов'язань*» (commitment) та «*проходження або непроходження кризи*», дослідження альтернатив (crisis, exploration of alternatives). Перший критерій відбиває наявність або відсутність у людини особисто здобутих і суб'єктивно значущих цілей, цінностей, переконань; а другий – представленість у досвіді періодів освоєння цих смислових альтернатив, перевірки, аналізу та ревізії тих планів і цінностей, що були прийняті раніше. На перетині цих двох критеріїв автор описує чотири варіанти статусу ідентичності, з яких лише один - «*досягнута ідентичність*» - є ознакою повноцінного перебігу процесу вартісного самовизначення особистості. Три інші види ідентичності (дифузна, запозичена та відкладена є проявами порушення цього процесу внаслідок відмови суб'єкта від виявлення та освоєння смислових альтернатив:

– *дифузна ідентичність (identity diffusion)* - стан, коли індивід ще не зробив відповідального вибору, коли смислові альтернативи не виявлено та не засвоєно.

– *запозичена «інтроектвана» ідентичність (foreclosure identity)* - власний пошук цілей, ідеалів не здійснено, проте наявна жорстко фіксована система цінностей, переконань і зобов'язань, сформована під впливом ззовні або за нав'язаними стандартами;

– *мораторій (moratorium) ідентичності* - здійснюваний в даний момент активний пошук шляхів розв'язання проблеми (активне проживання кризи), при цьому вибір ідентичності тимчасово відтермінується;

– *досягнута ідентичність (identity achievement)* - стан, коли особистість вже засвоїла виявлені смислові альтернативи й створила надійні внутрішні орієнтири для свідомого вибору способів практичної самореалізації в соціумі.

Статус ідентичності – це не етап і не рівень розвитку суб'єктивної моделі дійсності, а динамічні ознаки того, як у певний період життя відбувається процес конструювання особистістю себе у соціальному світі [30; 34; 35; 37]. Оскільки об'єктом нашого дослідження є особливості політико-правової ідентифікації особистості в умовах соціальної кризи, то нас цікавлять не так

змістовні, як динамічні характеристики процесу ціннісного самовизначення досліджуваних у політичній та правовій сферах життя.

Методичним прийомом, що може виявляти певні порушення процесу політико-правової ідентифікації особистості є визначення відносної суб'єктивної цінності настанов, що належать до контрастних соціокультурних патернів. Якщо респондент віддає перевагу узгодженим між собою цінностям, то процес його самовизначення відбувається благополучно (хоч до якого б ціннісного патерну він тяжів). Якщо ж досліджуваний віддає перевагу одночасно таким ціннісним настановам, що виключають одна одну, то це свідчить про порушення процесу його ідентифікації (наявність незасвоєних альтернатив).

Одним із надійних емпіричних показників такого порушення процесу політико-правової ідентифікації особистості виступає не освоєна особистістю альтернатива між цінністю «владної ієрархії» та «ініціативної автономії» [12; 33]. Ці дані отримані шляхом вивчення варіативності ціннісних уподобань громадян усередині країн, на відміну від варіативності, що існує між країнами. Спираючись на матеріали опрацювання соціологічних даних EVS (European Values Study) стосовно ціннісних виборів громадян 43 європейських країн, дослідники аналізували ціннісні уподобання населення залежно від характеристик країни проживання та рівня соціалізації громадян певного ціннісного типу в соціумі. Щоб отримати інструмент для порівняння країн за представленістю серед їхнього населення прихильників різних моделей цінностей, автори дослідження розробили типологію, яка класифікує усіх європейських респондентів на основі їхніх ціннісних пріоритетів.

За основу класифікації респондентів було взято 10 показників, на базі яких Р. Інглхарт і його колеги будували два ціннісні параметри – «традиційні/секулярно-раціональні» цінності та значущість «виживання/самовираження». Ступінь значущості для громадян тих чи тих моделей суспільних цінностей вважається взаємопов'язаним з динамікою процесів суспільного розвитку в країні. Згідно з концепцією Р. Інглхарта, перехід від традиційних до секулярно-раціональних цінностей пов'язаний з процесом модернізації суспільства і проявляється у зниженні суб'єктивної значущості релігійних настанов на користь визнання правових норм регламентації соціального життя. Перехід від пріоритету цінностей виживання до цінностей самовираження пов'язується з високорозвинутою в країні економікою та демократичною системою державного управління (фаза постіндустріалізації). Відчуття фізичної та економічної захищеності робить

можливим зміщення пріоритетів населення таких країн з «матеріалістичних» на «постматеріальні» цінності (автономна ініціатива, самовираження, якість життя тощо) (див. додаток 1).

На основі отриманих емпіричних даних було створено ціннісну типологію європейського населення [33]. Як метод класифікації використовувалася статистична процедура аналізу латентних класів (latent class analysis, скорочено – LCA). Це дало змогу встановити представленість окремих ціннісних типів у суспільній думці різних європейських країн і виокремити індивідуальні та загальнодержавні характеристики, пов'язані з їх формуванням. Процедура класифікації респондентів за типом їхніх суб'єктивних моделей цінностей (VLMR-тест, англ. VuongLo-Mendell-Rubin test) виявила, що оптимальна кількість класів за цими вимірюваннями дорівнює трьом. До першого і другого класів входять приблизно по 40% європейців (в клас 1 увійшло 37%, в клас 2 – 40%); величина третього класу значно менша: до нього потрапив приблизно кожен п'ятий європеєць (23%).

Змістовна характеристика отриманих класів складалася на основі порівняння середніх величин ціннісних показників респондентів різних класів. Найбільш суттєві розбіжності було виявлено між середніми значеннями показників класів 1 і 3, причому представники цих класів відрізняються один від одного як за пріоритетністю «традиційних»/«секулярно-раціональних» цінностей, так і за рівнем суб'єктивної значущості цінностей «виживання»/«самовираження». Статистичні дані підтверджують положення «міжгенераційної» теорії про «цілісність соціокультурних ціннісних патернів», оскільки за формулюванням авторів «розглянуті показники поведуться так, ніби вони є індикаторами не двох різних, а якогось єдиного ціннісного параметра» [12].

В цілому було виявлено, що для респондентів, які увійшли до класу 1 характерне *переважання цінності керуватися вказівками «згори» над цінністю ініціативної автономної дії*. Натомість для представників класу 3 *цінності ініціативної автономії переважають над цінностями вбудовування у вертикаль влади* (як світської, так і духовної). Вони не виявляють поваги до керівних інстанцій та прагнуть самі впливати («знизу – догори») на рішення і дії цих інстанцій.

Для цілей нашого дослідження найбільш цікавим є виокремлення у вибірці особливого класу 2, представники якого мають суперечливі цінності «перехідного» типу. У респондентів, віднесених до цього класу, середні оцінки займають проміжне становище, але ці середні, здебільшого несиметричні до

полярних класів, якими характеризуються класи 1 і 3: частина з них перебуває ближче до середніх показників класу 1, а частина - ближче до середніх показників класу 3. При цьому за п'ятьма показниками (національна гордість, підтримка поваги до влади, індекс матеріалізму, відчуття нещастя і недовіра до людей) середні оцінки класу 2 майже збігаються із середніми по одному показнику з двох інших класів.

За середніми показниками орієнтованості на ієрархічні відносини влади-підпорядкування, представники класу 2 подібні до представників класу 3 (для яких, нагадаємо, характерна слабка орієнтованість на регулюючі впливи «зверху»). Натомість за показниками суб'єктивної цінності ініціативної солідарної дії, представники класу 2 стоять ближче до представників класу 1 (для яких характерна слабка орієнтованість на цінність подібної дії). Таким чином, люди, які входять до класу 2, *не орієнтовані ні на одне з джерел активності: ні на вищі інстанції, що задають програму активності «згори», ні на внутрішні джерела активності, що породжують автономну ініціативу самого індивіда і солідарних з ним людей.*

Якщо, впровадити шкалу часового виміру, як це зробив Р. Інглхарт, то можна припустити, що певна частина цих людей вже відмовилася визнавати авторитет вищих інстанцій – як божественних, так і світських, – але в той же час ще не має віри в силу ініціативної солідарної з іншими дії. У підсумку, представники цього ціннісного класу виявилися позбавленими як зовнішніх (що йдуть згори, «вертикальних»), так і внутрішніх («горизонтальних») джерел активності. Наголосимо, що відмова індивіда від релігійних та світських авторитетів відбувається одночасно, а не послідовно, як це притаманно суспільствам в історичній перспективі.

Показовими виявилися результати аналізу внутрішньодержавних та міждержавних ціннісних подібностей і відмінностей. Кожна країна є неоднорідною за типом вартісних пріоритетів своїх громадян: 39 країн мають у своєму складі представників всіх трьох ціннісних типів, а 4 країни (Азербайджан, Вірменія, Грузія і Косово) – представників двох типів (1 та 2). Завдяки цій обставині кожна європейська країна має певну ціннісну спільність з будь-якою іншою.

Водночас виявлена в дослідженні ціннісна типологія дає змогу оцінити й відмінності між країнами та групами країн. Представники класу 1 (ті, у кого переважають орієнтації на підпорядкування) становлять значно більшу частку населення постсоціалістичних і середземноморських країн порівняно із західноєвропейськими та скандинавськими. Натомість представників класу 3 (у

яких переважає орієнтованість на самостійність) значно частіше можна зустріти в західноєвропейських і скандинавських, ніж у середземноморських і постсоціалістичних країнах. Так, частка класу 3 становить: у Молдові й Україні – 1%, в Росії – 3%, в Білорусі – 5%, в Латвії, Литві, Естонії – 6% (для порівняння: в Данії, Ісландії, Швеції цей показник сягає 70–74%).

Що стосується класу 2, у представників якого слабо проявлені обидві орієнтації – і на підпорядкування, і на самостійність, – то його представленість є найвищою в групі постсоціалістичних країн.

Виникає закономірне запитання: чим зумовлюються виявлені в дослідженні відмінності між країнами у представленості в них кожного із ціннісних класів реципієнтів. Ці відмінності, очевидно, визначаються не тільки загальними властивостями населення країни, а й індивідуальними особливостями досліджуваних, оскільки люди з різними патернами цінностей співіснують в одній країні. Для розв'язання цього дослідницького завдання проводився множинний регресійний аналіз, де залежними змінними виступала ймовірність потрапляння респондента до кожного з ціннісних класів (таку інформацію надає процедура LCA), а як незалежні в регресійних моделях включалися змінні *державного* (країна проживання респондента) та *індивідуального* рівнів (вік, стать, освіта, тип поселення, характеристики батьківської сім'ї)

У процесі дослідження було виявлено, що показник рівня ВНД (валового національного доходу) і пов'язані з ним кілька інших економічних показників щільно корелюють з імовірністю поширення в країні представників 1 і 3 класів: що вище рівень економічного добробуту в країні, то більше в ній прихильників цінностей «постмодерну» і менше «традиціоналістів». Проте жоден з економічних показників не мав значущих коефіцієнтів кореляції з часткою в населенні країни представників класу 2. Натомість, як виявилось, частка населення, що належить до класу 2, тісно корелює з такими демографічними показниками як: «загальний коефіцієнт народжуваності» (кількість народжень на 1000 людей) – -0,46 ($p < 0.01$); «смертність від нещасних випадків, отруєнь і травм (на 1000 смертей) – 0,42 ($p < 0.01$); «кількість самогубств (на 100 тис. осіб) – 0,59 ($p < 0.01$); «вживання алкоголю» (літри на людину) – 0,47 ($p < 0.01$). Тобто, що більшою є частка представників 2-го ціннісного класу в населенні країни, то вищий рівень цих показників дезінтеграції суспільства.

На рівні розглянутих соціологічних досліджень складно зрозуміти, що спричиняє таку залежність: псують статистику саме ціннісно дезорієнтовані респонденти чи зростання їх кількості зумовлюється тими самими чинниками,

що призводять і до цих негативних явищ? Для відповіді на це запитання необхідно визначити відносний рівень психологічного благополуччя досліджуваних з різними статусами ціннісної ідентичності: якщо в групі «дезорієнтованих» (2-й, «перехідний» ціннісний клас) спостерігатиметься значно нижчий рівень задоволеності життям, це означатиме високу ймовірність саме їхнього внеску в поширення описаних соціальних проблем.

Щодо вимірюваних у дослідженні індивідуальних змінних (вік, стать, освіта, тип поселення і характеристики батьківської сім'ї), то всі вони справляють певний вплив на вірогідність становлення у людини 1-го чи 3-го типу ціннісного самовизначення, але ніяк не пов'язані з потраплянням досліджуваних у «перехідний» клас 2. Це можна пояснити тим, що такий внутрішньо суперечливий тип самовизначення розкриває не досягнуту модель ціннісної ідентичності особистості, а певні порушення в процесі її ідентифікації («дифузний» або «відкладений» статус ідентичності, за концепцією Дж. Марсії). На користь цього висновку свідчить те, що питома вага таких ціннісних дезорієнтацій зростає в країнах, де на тлі стрімких соціокультурних змін виникає протистояння різних світоглядів окремих груп населення. За наявності багатьох несумісних варіантів бачення соціумом бажаного соціального устрою, певній частині громадян не вдається опанувати цю невизначеність, що й призводить до порушення процесу їхньої ідентифікації.

Висновки:

1. Існує щільний взаємозв'язок між макрорівневими характеристиками соціально-політичного розвитку країни (тип економічного та державного устрою) та мікрорівневими (такими, як система ціннісних орієнтацій та рівень суб'єктивного благополуччя населення), що переконливо доводять результати масштабних всевітніх соціологічних досліджень WVS.

2. Статистичний аналіз великого масиву даних, отриманих авторами Проєкту WVS, дав змогу виявити три основні патерни ціннісних пріоритетів, що переважають у громадській думці країн на різних етапах їхнього економічного розвитку: доіндустріальному, індустріальному та постіндустріальному.

3. За структурою громадської думки всередині окремих країн (яка нівелюється при обчисленні середніх по країні показників) виявлено, що в кожній європейській країні наявні люди з різними ціннісними моделями, хоча їх частка в загальній кількості населення змінюється разом зі змінами економічних та соціально-політичних макрохарактеристик країни.

4. У вибірці постсоціалістичних країн встановлено наявність значної частини населення, ціннісні пріоритети якої не вписуються в жоден з відомих патернів соціальних цінностей (в Україні ця частка становила 37%). Емпіричним показником такого «перехідного» способу самовизначення є знецінення респондентами одночасно і владної ієрархії, і солідарної автономії, тобто і вертикальної, і горизонтальної форм регуляції суспільних відносин.

5. З огляду на значущу кореляцію між часткою в країні населення із суперечливими ціннісними пріоритетами і такими проявами дезінтеграції суспільства, як вживання алкоголю, смертність від нещасних випадків, отруєнь і травм, самогубства, є всі підстави розглядати показник такої «гібридності» ціннісних пріоритетів досліджуваних як критерій порушень процесу їхньої політико-правової ідентифікації.

4.2. Залежність ціннісного самовизначення та суб'єктивного благополуччя особистості від прийнятого нею способу смислотворення

Щоб мінімізувати означені порушення у процесі політико-правової ідентифікації цієї частини громадян, важливо визначити, чим відрізняються люди, які під час соціальних протистоянь виявляють «гібридний» статус ідентичності (2-й клас), від тих, хто на тлі тих самих суспільних явищ досягає власної ідентичності (1-го чи 3-го класу). Ми вже знаємо, що демографічні показники віку, статі, освіти чи соціального статусу не впливають на ймовірність виникнення у досліджуваних ціннісної дезорієнтації. А отже, існують якісь інші соціально-психологічні чинники, що визначають повноцінність/порушення процесу самовизначення особистості в ситуації соціальних протистоянь.

Якщо взяти до уваги, що частка населення з проявами ціннісної дезорієнтації зростає в країнах, які потерпають від тривалих соціокультурних потрясінь, то закономірно припустити, що виникнення таких порушень процесу політико-правової ідентифікації пов'язано із притаманним особистості способом опрацювання виявлених смислових суперечностей. Коли перед суб'єктом соціалізації постає завдання самовизначення у множині несумісних варіантів світобачення, він може або освоювати розвивальний ресурс цих суперечностей (і вдосконалювати власну модель дійсності), або уникати усвідомлення, вивчення та освоєння виявлених альтернатив (що призводить до

накопичення внутрішніх суперечностей). Отже, *гіпотеза* нашого дослідження полягала в тому, що порушення процесу ідентифікації особистості в ситуації соціальних протистоянь спричиняється її неготовністю до повноцінної смислотворчої комунікації.

Смислотворча комунікація є процесом, в якому особистість не тільки проявляється, а й розвивається. І якщо оцінка якості зробленого людиною вибору залежать від того, хто, коли і за якими критеріями його оцінює, то якість «будівництва самого себе» (як суб'єкта смислотворення) має теоретично обґрунтовані параметри оцінки. За повноцінної комунікації відбувається становлення особистості («особистісне зростання») – підвищується рівень інтегрованості та диференційованості системи ставлень людини до дійсності [13; 19; 22], створюються смисли вищого порядку (спостерігається «вертикальна динаміка концептуалізації») [9; 20], збільшуються проникність і стійкість особистих конструктів реальності, росте їх антиципаційна надійність (Дж. Келлі). В цілому можна стверджувати, що повноцінність процесу смислотворчої комунікації є проявом та умовою оптимального функціонування-розвитку особистості.

Неповноцінна (порушена) смислотворча комунікація проявляється в перериванні циклу контакту людини зі світом. Причиною переривання контакту є прагнення особистості уникнути загрози, яку вона вбачає в наявності смислових конфліктів. Переривання контакту з неоднозначністю варіантів конструювання дійсності може створювати тимчасову ілюзію благополуччя, але завжди блокує розвиток смислотворчого потенціалу особистості (вертикальну динаміку концептуалізації). За повноцінної комунікації з виявленими смисловими розходженнями особистість використовує їх розвивальний ресурс для нарощування інтегрованості/диференційованості суб'єктивної моделі дійсності, що дає їй змогу здійснювати життєві вибори на користь посилення життєздатності [14; 18]. Життєздатність – це вміння управляти соматичними, психічними і соціальними ресурсами свого здоров'я так, щоб не лише виживати, а жити «хорошим», «наповненим смыслом» життям [11; 19; 20].

Готовність особистості до повноцінної смислотворчої комунікації вивчається в соціальній психології як «комунікативність» [20], «смислотворчі здібності» [9], «діалогічна інтенція» [2; 4] або «позиція суб'єкта саморозвитку» [1; 25]. За даними наукових досліджень, ця комунікативна характеристика особистості не пов'язана з віком, статтю, освітою та соціальним статусом

людини, але щільно пов'язана з гармонійністю її ставлень до дійсності та психологічним благополуччям [14; 20].

Актуальність дослідження соціально-психологічних чинників порушення процесу політико-правової ідентифікації особистості зумовлюється тим, що інтегрованість і регульованість суспільства у період політико-економічної та воєнної кризи великою мірою залежить від уявлень громадян про бажану і реальну політико-правову дійсність. Напрямами змін ціннісних пріоритетів суспільства можуть бути як легітимація нових цінностей, притаманних новій, наступній фазі соціально-економічного розвитку країни, так і повернення до «старих» ціннісних патернів, що склалися і закріпилися в соціумі на попередніх фазах державного устрою. Ці два протилежних напрями змінювання цінностей мають право на існування, оскільки базуються на фактичній невизначеності стратегії розвитку сучасної України: очевидними результатами здійснюваних чинною владою «реформ» є лише тотальна «деіндустріалізація» успадкованої від СРСР економічної системи за відсутності явних трендів подальшої руху країни до «аграрно-сировинного» типу економіки чи «постіндустріального» (який поки що ніде у світі не виникав без високих рівнів індустріалізації та тривалого періоду економічного й соціального процвітання країни) [31; 32; 33].

Втім, щось завжди трапляється уперше, а отже, й Україна може виявитися першопрохідцем у сфері досягнення найвищих рівнів розвитку громадської свідомості за найнижчих щаблів соціально-економічної захищеності населення. В сучасній буремній Україні спостерігається парадоксальна соціально-політична ситуація: з одного боку, влада декларує норми та цінності розвинутої демократії (характерні для країн з постіндустріальною економікою, де перед населенням давно не стоїть проблема фізичного виживання); а, з другого боку, реальний соціально-економічний статус пересічних громадян стрімко знижується (сягаючи рівня фізичної та фінансової захищеності населення у найбідніших країнах світу, які ще не перебували на етапі індустріалізації економіки). В таких суперечливих життєвих обставинах суб'єкти політико-правового самовизначення можуть здійснити вибір на користь легітимації однієї із внутрішньо узгоджених ціннісних моделей: «постмодерністської» (притаманної найбільш розвинутим суспільствам «високої демократії»); «модерністської» (властивої індустріальним суспільствам, заснованим на ідеях «вільного підприємництва») чи «традиційної» (природної для суспільств з аграрною економікою).

У кожної із зазначених ціннісних моделей є потужний потенціал для інтеграції соціуму та регуляції суспільних стосунків. Оскільки сучасне

українське суспільство ще не досягло згоди з приводу напрямку подальшого розвитку («йдемо до Європи» – це гасло, а не напрям руху), то зміни у громадській думці на користь прийняття будь-якої із цих систем соціальних цінностей не можна розглядати як прояв ціннісної дезорієнтації особистості. На відміну від згаданих типових патернів соціальних цінностей, що розглядаються нами як варіанти досягнутої політико-правової ідентичності, ціннісна дезорієнтація проявляється в тому, що пріоритетні для людини цінності спрямовують її у різні напрямки, блокуючи одна одну і створюючи внутрішній конфлікт.

На основі теоретичних досліджень та практики психологічного консультування ми сформуваємо гіпотезу про те, що вагомим чинником порушення процесу політико-правової ідентифікації особистості в періоди суспільних криз може бути її неготовність до смислотворчої комунікації (відсутність бажання чи можливості досягати взаєморозуміння з комунікативними партнерами). Емпірична перевірка цієї гіпотези здійснювалася шляхом розв'язання таких завдань:

1. Вимірювання рівня настановної та когнітивної готовності респондентів до повноцінної смислотворчої комунікації (авторська модифікація методики визначення соціоментального типу особистості Т. З. Адам'янц);
2. Діагностика проявів порушення процесу політико-правової ідентифікації досліджуваних (визначання наявності несумісних ціннісних настанов за опитувальником Р. Інглхарта в адаптації В. Магуна та М. Руднева);
3. Визначення загального психологічного стану досліджуваних (опитувальних «Індекс задоволеності життям» Н. В. Паніної);
4. Дослідження зв'язків між соціоментальним типом, статусом ціннісної ідентифікації та рівнем психологічного благополуччя респондентів.

Дослідження проводилося у 2016–2018 рр. на сході країни (м. Маріуполь) серед переселенців з Донецької та Луганської областей, мешканців обласних і районних міст Центральної та Західної України (Київ, Дрогобич, Ірпінь). Загальна вибірка становила 256 осіб віком від 24 до 60 років. Групові форми роботи застосовувалися в процесі апробації діагностичних методик, валідизації емпіричних критеріїв порушення процесу політико-правової ідентифікації особистості, фокус-групового дослідження ставлень громадян до ситуації воєнного конфлікту. Форма індивідуального структурованого інтерв'ю застосовувалася для вивчення зв'язків між соціоментальним типом, статусом ціннісної ідентифікації та рівнем психологічного благополуччя досліджуваних.

1. Процедура вимірювання рівня готовності респондентів до повноцінної смислотворчої комунікації. Для створення експериментальних груп, контрастних за рівнем розвитку смислотворчих здібностей досліджуваних, було розроблено модифікований варіант методики вивчення соціоментального типу особистості Т. З. Адам'янц [2, с.24]. З огляду на завдання нашого дослідження, якими є не лише констатація негативних психологічних наслідків кризової ситуації в країні, а й запобігання їм, у модифікованому варіанті методики вимірюється «найближча зона розвитку» діалогічної інтенції досліджуваного. Йдеться про те, що прояв смислотворчих здібностей особистості залежить від контексту взаємодії, а отже, для висновку про рівень розвитку цієї готовності у досліджуваного необхідно створити ситуацію, що орієнтує його на повноцінну реалізацію відповідного потенціалу.

Така робота з актуалізації потреби людини зрозуміти «смиловий підтекст» пропонованих текстів проводилася на другому і третьому етапах дослідження (див. Додаток 2: «Легенда 2» та «Легенда 3»). Залежно від характеристик спрямованості особистості акцентувалася корисність такого способу аналізу текстів для: передбачування поведінки комунікативних партнерів; пошуку значущих для співрозмовника цінностей; визначення його референтної групи, запобігання маніпуляціям тощо. Робота вважалася успішною, якщо респондент погоджувався здійснити інтенціональний аналіз наступного тексту за заданою схемою.

Після заповнення обов'язкової «паспортної» частини анкети, досліджувані повинні інтерпретувати запропонований їм текст. Інструкція для досліджуваних акцентує на визначенні індивідуальних особливостей сприйняття тексту людиною (див. Додаток 2, «Легенда 1»). Респонденти ознайомлюються з текстом у присутності інтерв'юера, після чого їм пропонують поговорити або заповнити анкету (перед початком опитування текст забирають). Подальша серія питань виявляє особливості «відображення» респондентом мотиваційно-цільової структури початкового тексту. Залежно від специфіки тексту і характеристик досліджуваного перелік питань може варіюватися, але основна тематика прохань та запитань така:

- переказати за допомогою двох-трьох фраз, про що йдеться у тексті;
- спробувати визначити цілі і мотиви спілкування автора з аудиторією (навіщо? чому? для чого?). Наприклад, які проблеми порушує автор, яку позицію щодо цих проблем займає, кому цей текст адресовано?;
- визначити основні переваги тексту;
- зауважити основні недоліки тексту;

- охарактеризувати особливості, стиль спілкування автора з аудиторією.

За результатами виконання досліджуваними тестових завдань визначається їхня належність до тієї чи іншої «соціоментальної групи». Під «соціоментальними групами» розуміють «... умовні сукупності людей, які залежно від їхньої ментальності, тобто від інтелектуального і соціокультурного потенціалу, інтенціональності (спрямованості свідомості), атенційних здібностей (властивостей їхньої індивідуальної уваги), ціннісних орієнтацій, вольових і моральних якостей, інтересів, оцінок своєї життєвої ситуації і т.ін., по-різному інтерпретують не тільки інформацію, а й ті події та явища, що реально спостерігають» [4, с. 6]

Інтерв'юер має дотримуватися доброзичливої стосовно респондента позиції і водночас утримувати нейтральність, не впливати на його оцінки і реакції. Коли відповіді на запитання анкети записує сам інтерв'юер (якщо не ведеться аудіо-, відеозапис), слід прагнути до гранично точної фіксації змісту та емоційної складової спілкування. Аналізуючи відповіді на відкриті запитання анкети, фахівець складає «мотиваційно-цільову структуру» сприйняття тексту досліджуваним. Враховується, як саме респондент визначає мотиви і цілі (інтенціональність) комунікатора, чи бачить основні проблеми та ідеї, що містяться в тексті, чи розрізняє головне, другорядне, третьорядне і т.д. у змісті. Отримані результати дають змогу диференціювати аудиторію за рівнем розвитку комунікативних навичок. Оскільки це процедура якісного аналізу, то заздалегідь визначаються рівні, що відповідають ступеню успішності «зчитування» досліджуваним мотиваційно-цільової структури запропонованого тексту (адекватний, частково адекватний та неадекватний).

До групи «**Адекватного сприйняття**» (тип А) відносять респондентів, які виявили уміння осягати та адекватно розуміти комунікативні інтенції автора тексту, а також демонстрували готовність до смислотворчого спілкування в процесі інтерв'ю. Представники цієї групи активно користуються правом мати власну думку, проте в разі незгоди з авторською позицією заявляють про це в коректній формі. За адекватного сприйняття досліджуваний «зчитує» інтенціональність тексту, а також його основні логіко-композиційні та емоційні «вузли» і може більш-менш адекватно вербалізувати сприйняте. Люди з високим рівнем розвитку таких комунікативних навичок практично завжди проявляють самостійність у своїх висновках і виборах. Залежно від форми подачі та організації матеріалу число адекватних інтерпретацій становить

13–14% (для текстів суспільно-політичного змісту) та від 9% до 18% (при сприйнятті інформаційних повідомлень).⁶

До групи **«Частково адекватного сприйняття»** (тип «Ч») включаються досліджувані, які проявляють готовність відтворювати окремі тези тексту, але не можуть досягнути його смислової структури. Такі люди добре запам'ятовують і можуть відтворити аргументи, описи проблемної ситуації, фактів-ілюстрацій, проте не досягають основної ідеї, а надто, інтенціональності тексту. Представники цієї групи завжди добре поінформовані, однак, як виявили дослідження, легко піддаються маніпуляції і навіюванню. Залежно від форми подачі та організації матеріалу частково адекватні інтерпретації становлять 30–35%.

До групи **«Неадекватного сприйняття»** (тип «Н») входять досліджувані, які сприймають текст безвідносно до його основних смислових акцентів, а радше згідно зі своїми власним настановами. Такі люди несхильні проводити роботу з розуміння, виявляти позицію комунікатора, розглядати його аргументи, вони сприймають скоріше не текст, а ті моменти комунікації, що їх «зачепили». Респонденти цієї групи часто піддаються емоціям, заснованим на власних життєвих враженнях і поспішають їх висловити ДО і ЗАМІСТЬ спроби розуміння смислу чужого тексту. При цьому можливі спотворення і домислювання, що відображають сподівання, очікування, страхи, побоювання і навіть образи, спостерігаються екстатичність і некоректність, спричинені сформованою соціальною настановою. Перцептивна готовність до спілкування з інтерв'юером частіше низька.

За неадекватного сприйняття досліджуваний «вихоплює» з цілісної структури тексту окремі частини (переважно це факти, що виконують функцію ілюстрацій) і вводить їх у власну систему умовиводів, засновану на його картині світу. Оскільки реципієнт не опрацював текст, а просто «був при цьому», то він нездатний його інтерпретувати, а часто і згадати. Прихованими для людини такого типу сприйняття залишаються не тільки інтенціональність тексту, а й також його тези та аргументи до тез. При цьому часто до і замість спроб «включити увагу» і зрозуміти текст, відбувається вибухова емоційна реакція, особливо в тих випадках, коли у респондента вже сформована певна соціальна настанова стосовно теми повідомлення, його героїв чи автора. Залежно від форми подачі та організації матеріалу, кількість неадекватних інтерпретацій становить 30–35% .

⁶ Показники поширеності інтерпретацій кожного з типів наводяться тут за даними Г. З. Адам'янц [2].

Адаптація методу виявлення соціоментальних груп до завдань нашого дослідження полягала в тому, що вимірювалася не тільки настановна, а й когнітивна готовність респондентів до смислотворчої комунікації (припускалося, що досліджувані можуть володіти комунікативними навичками смислового аналізу текстів, але не завжди застосовувати їх). Тому після першого етапу інтерв'ю, на якому респонденти самостійно інтерпретували інтенціональність художнього твору (вірш Т.Г. Шевченка «Сон»), проводилася процедура «актуалізації настановної готовності» учасників експерименту: демонстрація того, що являє собою «смісловий» спосіб інтерпретації тексту і які він містить можливості для досліджуваних (див. Додаток 2, «Легенда 2»). Таку демонстрацію можна розглядати як «точковий формувальний експеримент», оскільки здійснювалося не так навчання досліджуваних нових способів комунікації, як з'ясування того, якого саме способу аналізу текстів інтерв'юер очікує від респондента.

Під час інтерактивної бесіди обговорювалися: порушена автором проблема (недосяжність омріяної волі); ставлення до цієї проблеми автора (співчуття до тяжкої долі селян-кріпаків); його бачення причин виникнення проблеми (не позначено, але за іншими творами це - несправедливість державного устрою), адресність твору (читачам, зокрема, жінкам, які мають осягнути гостроту проблеми і змінити своє ставлення до кріпацтва); шляхи розв'язання проблеми (вплинути на громадську думку), розглядалися також фонові замальовки, що підкріплюють думку автора та підсилюють емоційну забарвленість тексту, тощо (див. Додаток 3 «Орієнтовна схема визначення мотиваційно-цільової структури тексту»). Після такої фази уточнення завдання досліджуваному надавався текст суспільно-політичного змісту, для інтерпретації якого пропонувалося застосувати продемонстрований спосіб «інтенціонального аналізу».

Перед початком цього етапу дослідження учасникам пропонувалася «Легенда 3» (див. Додаток 2). В цій інструкції передбачено зміщення акцентів з тематики повідомлення (новини із зони АТО/ООС⁷) на об'єктивні складнощі «зчитування» авторських інтенцій. Це робилося з огляду на те, що, на відміну від попередніх років (2014–2015), коли громадяни активно обговорювали політичні проблеми («феномен політизації суспільства»), останнім часом дедалі більше людей уникають подібних розмов. Це, звичайно, не означає деполітизації українського соціуму, а свідчить скоріше про те, що

⁷ <https://www.youtube.com/watch?v=7ntdb4X1ADI&feature=youtu.be>
<https://www.youtube.com/watch?v=5r0UidPVdcY>

незадоволення населення соціально-політичною ситуацією в країні перейшло на рівень витіснення болючих переживань. У нашому дослідженні більше половини респондентів заявили про своє небажання обговорювати політико-правові проблеми. Саме для уникнення такого спротиву ми розробили «Легенди», що певною мірою маскують соціально-політичну орієнтованість дослідження.

Пропонований для аналізу текст демонструвався досліджуваним на відеоносіях (планшет) і тривав дві хвилини. Як правило, потребувався повторний перегляд відеоролика, іноді - за бажанням респондента - третій. Після цього проводилось інтерв'ю. Типовий перелік запитань для аналізу особливостей сприйняття досліджуваними матеріалів суспільно-політичного спрямування наводиться у додатках (див. Додаток 3).

Висновок щодо успішності здійснення досліджуваним інтенціонального аналізу тексту робився на підставі «Орієнтовної схеми визначення мотиваційно-цільової структури тексту» (див. Додаток 3). Якщо досліджуваний зумів виявити «надзавдання», задум, ціль, комунікативні наміри, мотивацію спілкування (тобто інтенцію) цілісного тексту, то це означало успішне виконання ним тестового завдання. Завдання вважалось не виконаним, якщо досліджуваний відтворював лише зміст окремих повідомлень, не міг побачити ідеї, що об'єднує ці декларації у смислову цілісність.

Для активізації смислотворчої комунікації досліджуваних їм можуть ставити такі додаткові запитання: чи має, на Вашу думку, ця добірка повідомлень якусь загальну ідею? яке бачення проблеми вони підкріплюють? якої думки щодо сутності конфлікту дотримується автор? кому адресований цей текст? яку мету спілкування ставить автор?

З огляду на впровадження «формульовального» етапу в нашому дослідженні було виокремлено «проміжні» соціоментальні групи респондентів. До групи «потенційно адекватного» сприйняття увійшло 59% респондентів групи «частково адекватного сприйняття», які після установчої сесії змогли здійснити мотиваційно-цільовий аналіз тексту. До групи «потенційно неадекватного сприйняття» було віднесено тих респондентів, які не змогли «зчитати» інтенцію автора за наданою їм схемою мотиваційно-смислового аналізу (41% досліджуваних групи).

Підставою для вирізнення таких «проміжних» соціоментальних груп стало положення комунікативної теорії особистості про контекстуальність прояву смислотворчих здібностей суб'єкта комунікації. Інакше кажучи, людина може реалізувати або обмежувати реалізацію своїх можливостей розуміння

позиції Іншого залежно від обставин комунікативної ситуації. Тому сам факт уникання смислового контакту з комунікатором може свідчити як про відсутність необхідних комунікативних умінь, так і про неактуалізованість у даній ситуації відповідної потреби. В нашому дослідженні створювалися сприятливі умови для «актуалізації» у респондентів такої потреби, що дало змогу частині групи «частково адекватного сприйняття» (24%) реалізувати свою когнітивну готовність до смислотворчої комунікації (див. табл. 4.1).

Як бачимо з представлених у таблиці даних, загальна кількість респондентів, що схильні зчитувати інтенцію комунікатора (група «А») або можуть її виявити за відповідних обставин (група «ПА»), становить більше 40% нашої емпіричної вибірки. Контрастна за рівнем розвитку цих комунікативних умінь група «Н» включає 43,6% досліджуваних. У наших подальших вимірюваннях впливу соціоментального типу особистості на перебіг процесу її політико-правової ідентифікації емпіричні дані оброблялися окремо по кожній із цих груп. Встановлено, що порушення процесу самовизначення особистості в умовах соціальних протистоянь спричиняються низьким рівнем розвитку її смислотворчих здібностей, оскільки прояви таких порушень значно частіше спостерігалися в групі «Н», ніж у групах «А» та «ПА». Це стосується не тільки феномену «внутрішньої суперечливості ціннісних пріоритетів», а й «суб'єктивного відчуття благополуччя».

Таблиця 4.1.

**Розподіл респондентів за соціоментальними групами
згідно з результатами 1-го і 3-го етапів дослідження**

Групи, виокремлені на 1-му етапі дослідження	«А» (адекватна інтерпретація)	«Ч» (частково адекватна інтерпретація)		«Н» (неадекватна інтерпретація)
Кількісний розподіл досліджуваних	16,3%	40%		43,6%
Групи, виокремлені на 3-му етапі дослідження	«А» (адекватна інтерпретація)	«ПА» (потенційно адекватна інтерпретація)	«ПН» (потенційно неадекватна інтерпретація)	«Н» (неадекватна інтерпретація)
Кількісний розподіл досліджуваних	16,3%	23,8%	16,3%	43,6%

2. Процедура діагностики проявів порушення процесу політико-правової ідентифікації досліджуваних. На основі теоретичного аналізу проблеми ціннісного самовизначення громадян в умовах тривалого воєнного конфлікту в країні (див. п. 3.1) було розроблено діагностичний критерій порушення процесу ідентифікації особистості, яким є стан її «ціннісної дезорієнтації». Емпіричним показником такої «ціннісної дезорієнтації» досліджуваного є надання ним переваги таким соціальним настановам, що суперечать одна одній та виключають можливість їх реалізації (несумісність суб'єктивно-пріоритетних цінностей).

Для виявлення проявів ціннісної дезорієнтації респондентів у нашому дослідженні застосовувалася методика вивчення соціальних цінностей Р. Інглхарта в адаптації В. Магуна і М. Руднева (див. Додаток 1). Ця методика дає змогу визначити три варіанти ціннісних орієнтацій респондента: перший варіант (клас 1) – це орієнтованість на «традиційну» модель цінностей; другий (клас 3) – орієнтованість на «постмодерністську» ціннісну модель; і третій, внутрішньо суперечливий варіант (клас 2), визначений авторами як «перехідний». Згідно з цією методикою емпіричним показником наявності у досліджуваного порушеного статусу ідентичності (ціннісної дезорієнтації) виступає невизнання ним цінності як «вертикальних», так і «горизонтальних» форм регуляції соціальної взаємодії, що позбавляє соціального суб'єкта і зовнішніх, і внутрішніх джерел громадянської активності [12]. Очевидно, що такий показник ціннісної дезорієнтації суб'єкта соціалізації є одним із багатьох можливих проявів порушення процесу політико-правового самовизначення особистості. Проте, якщо між виокремленими нами соціоментальними групами респондентів виявлятимуться значущі розбіжності за цим показником, ми зможемо підтвердити (або спростувати) висунуту гіпотезу про залежність динаміки процесу політико-правової ідентифікації особистості в період соціальних потрясінь від рівня її готовності до смислотворчої комунікації.

Результати проведеного дослідження підтверджують наявність такого зв'язку (див. табл. 4.2). Це впливає з того, як розподілилися показники «узгодженості» – «суперечливості» ціннісних пріоритетів досліджуваних за соціоментальними групами. Нагадаємо, що в застосованій нами методиці до «класу 1» чи «класу 3» включалися респонденти з протилежними, але внутрішньо узгодженими системами уподобань («традиційна» або «постмодерністська» моделі); тоді як до «класу 2» потрапляли досліджувані з проявами гібридизації цих двох ціннісних моделей («відкидання усіх форм регуляції соціальної взаємодії»).

**Способи ціннісного самовизначення
представників чотирьох соціоментальних груп**

Соціоментальні типи досліджуваних (відсоток загальної вибірки)	«А» адекватна інтерпретація 16,3%	«ПА» потенційно адекватна 23,8%	«ПН» потенційно неадекватна 16,3%	«Н» неадекватна інтерпретація 43,6%	Загальна емпірична вибірка 100%
Спосіб ціннісного самовизначення					
Традиційна модель (клас 1)	66,6%	69,4%	22,3%	16,7%	38,1%
Постмодерністська модель (клас 3)	33,3%	15,3%	--	--	9%
Гібридизація моделей (клас 2)	--	15,3%	77,7%	83,3%	52,7%

Як бачимо з представлених у таблиці даних, прояви ціннісної дезорієнтації (суперечливості ціннісних настанов) значно частіше спостерігаються в групі досліджуваних з низькою готовністю до смислотворчої комунікації (група «Н» та «ПН»). Якщо в групі «А» (адекватна інтерпретація) носіїв гібридизованої системи цінностей взагалі не виявлено, а в групі «ПА» (потенційно адекватна інтерпретація) – їх кількість становила лише 15%, то в групах «Н» (неадекватна інтерпретація) та «ПН» (потенційно неадекватна) показники гібридизації цінностей спостерігалися у більшості респондентів: 78% та 83% кожної із цих груп. Виявлені розбіжності значущі (на рівні $p < 0,01$ за кутовим ϕ – критерієм Фішера) навіть при порівнянні показників групи «ПА» з показниками групи «ПН», між якими відрив був мінімальним.

Отримані на цьому етапі дослідження дані в цілому свідчать про наявність щільного зв'язку між соціоментальним типом особистості та динамічними характеристиками процесу її політико-правової ідентифікації. Зазначимо, що в дослідженні не ставилося спеціальне завдання визначення змістових характеристик політичного та правового самовизначення респондентів, а «ціннісні моделі», описані в методиці, є лише орієнтовними

«напрямами поглядів» досліджуваних. Хтось дивиться «вперед», хтось – «назад», хтось «під ноги», головне - не потрапити у внутрішній конфлікт «Буриданового віслюка». Бо така ціннісна дезорієнтація загрожує життєздатності як людини, так і суспільства. Про динамічні характеристики йдеться тому, що предметом нашої уваги є питання щодо впливу ситуації конфлікту на перебіг процесу самовизначення українців: сприяє ця ситуація досягненню громадянами зрілої ідентичності чи призводить до порушень цього процесу (зокрема, до формування запозиченого, дифузного чи «відкладеного» статусу ідентичності).

За результатами цього етапу дослідження можна зробити висновок про те, що ймовірність виникнення порушень у процесі політико-правової ідентифікації залежить від соціоментального типу досліджуваних: що вищою є готовність особистості до смислотворчої комунікації, то менше впливає на перебіг її громадянського самовизначення ситуація загострення в країні політичних і соціальних суперечностей (найвищою фазою яких є воєнний конфлікт). Якщо соціоментальний тип досліджуваного тяжіє до неадекватного («Н») чи потенційно неадекватного («ПН»), то в ситуації конфлікту ідеологій його схильність не вникати в смисл чужої позиції тільки посилюється емоційним відторгненням «ворожої думки». Як наслідок, імовірність досягти власної ідентичності остаточно втрачається, оскільки розбудувати власну модель дійсності на підставах відрази до носіїв інакшої неможливо.

3. Процедура визначення загального психологічного стану респондентів. У низці соціологічних досліджень доведена наявність кореляційного зв'язку між часткою в країні громадян з порушеннями процесу політико-правового самовизначення (клас 2) і такими проявами дезінтеграції суспільства, як показник вживання алкоголю та смертність від девіантних причин (в тому числі від суїцидів).⁸ Цей факт можна пояснити тим, що ціннісно дезорієнтовані громадяни своїм вибором погіршують загальнодержавні демографічні показники, а певні суспільні явища призводять до росту в країні і проявів дезінтеграції, і частки населення класу 2. Втім, якщо буде статистично доведено, що група ціннісно дезорієнтованих респондентів (клас 2) відчуває себе менш психологічно благополучними порівняно з представниками інших

⁸ Магун В. Ценностная гетерогенность населения европейских стран: типология по показателям Р. Инглхарта / В. Магун, М. Руднев // Вестник общественного мнения 2012. № 3/4 (113). С.12-25.

Magun V., Rudnev M., Schmidt, P. Within and Between-Country Value Diversity in Europe: Latent Class Analysis. Working Paper. Series: Sociology, Moscow.: NRU HSE, 02/2012.

умовних класів (1 і 3), то це підтвердить припущення про негативну роль дифузної ідентичності громадян в інтеграції особистості та суспільства.

Метою даного етапу нашого дослідження було вивчення рівня суб'єктивного благополуччя респондентів у групах з узгодженою системою цінностей (клас 1) та із суперечливими ціннісними пріоритетами (клас 2). Представників класу 3 виявилося надто мало (9% вибірки), хоча цей відсоток є більшим за середній для групи постсоціалістичних країн (1–5%). Таким чином, всі досліджувані розподілялися на дві підгрупи за критерієм внутрішньої інтегрованості ціннісних орієнтацій: «інтегровані» та «дезорієнтовані». Для експрес-діагностики загального психологічного стану респондентів застосовувалася методика «Індекс задоволеності життям (ІЗЖ)» в адаптації Н. В. Паніної [17]. В цій методиці індекс задоволеності життям відображає загальний психологічний стан людини, ступінь її психологічного комфорту і соціально-психологічної адаптованості. Тест «Індекс задоволеності життям» може бути використаний для диференційованої оцінки особливостей стилю життя, потреб, мотивів, настанов, ціннісних орієнтацій людини з метою визначення, які з них позитивно позначаються на її загальному психологічному стані, а які – негативно.

Опитувальник «ІЗЖ» складається із 20 запитань (див. Додаток 4), відповіді на які розподіляються за п'ятьма шкалами, кожна з яких характеризує різні аспекти загального психологічного стану людини та її задоволеності життям. Приблизний час тестування 5–10 хвилин. Тест вимірює найбільш загальний психологічний стан людини, зумовлений її особистісними характеристиками, системою ставлень до різних аспектів свого життя. Індекс життєвої задоволеності – інтегративний показник, що включає як основного носія емоційно-оціночну складову. Максимальний кількісний показник, який може набрати досліджуваний за 20 шкалами становить 40 балів; середній рівень задоволеності коливається в межах 30–25 балів. Показники менше 25 балів вважаються низькими. Для володарів високого значення індексу характерні низький рівень емоційної напруженості, висока емоційна стійкість, низький рівень тривожності, психологічний комфорт, високий рівень задоволеності ситуацією та своєю роллю у ній. Поряд із загальним «Індексом задоволеності життям», методика дає змогу виміряти парціальні складові цього психологічного феномену, а саме:

- інтерес до життя як протилежність апатії;
- рішучість, цілеспрямованість, послідовність у досягненні життєвих цілей;
- узгодженість між поставленими і реально досягнутими цілями;

- позитивна оцінка власних якостей і вчинків;
- загальне тло настрою.

Результати цього етапу дослідження виявили, що між двома протилежними за рівнем інтегрованості ціннісних настанов підгрупами респондентів («інтегровані» та «дезорієнтовані») спостерігаються незначні відмінності у середніх по групі показниках «Індексу задоволеності життям» (див. табл. 4.3). Проте, якщо в «інтегрованій» підгрупі у переважній більшості досліджуваних виявлялися середні показники (25–34) індексу, то в «дезорієнтованій» спостерігалася більше полярних (зависоких чи занижених) показників. Саме за часткою в групі людей з низьким рівнем задоволеності життям експериментальні групи різняться найбільше ($p < 0,001$).

Згідно з представленими в таблиці даними середній по групі «інтегрованих» показник індексу задоволеності життям (у балах) був дещо вищим, ніж у групі «дезорієнтованих»: 31,1 порівняно з 24,2. Ця сама тенденція (до переважання показників суб'єктивного благополуччя в групі «інтегрованих») спостерігалася й на інших етапах нашого опитування. Йдеться про відповіді респондентів на запитання, пов'язані з відчуттям себе щасливими, з переживаннями стосовно ймовірного майбутнього, оцінками рівня благополуччя свого та своїх співвітчизників тощо (див. Додаток 1).

Таблиця 4.3

Рівень задоволеності життям досліджуваних у групах, створених за критерієм узгодженості/суперечливості їхніх ціннісних пріоритетів

Групи досліджуваних	«Інтегровані» (узгоджена система ціннісних настанов)			«Дезінтегровані» (суперечлива система ціннісних настанов)		
	40-35 балів	34-25 балів	24 бали і менше	40-35 балів	34-25 балів	24 бали і менше
Середньогруповий індекс задоволеності життям за методикою «ІЗЖ»	31,1			24,2		
Варіативність розподілу емпіричних показників	40-35 балів	34-25 балів	24 бали і менше	40-35 балів	34-25 балів	24 бали і менше
Відсоток досліджуваних з такими показниками	28,6	66,6*	4,8**	24,1	37,9*	37,9**

Примітки:

*розбіжності між групами за цим показником значущі на рівні $p < 0,02$;

** розбіжності значущі на рівні $p < 0,001$ (кутовий ϕ -критерій Фішера).

Проте найбільші відмінності між досліджуваними групами, створеними за критерієм узгодженості/суперечливості їхніх ціннісних пріоритетів, було виявлено під час аналізу розподілу тестових показників індексу всередині кожної групи. Так в групі «Інтегровані» спостерігався умовно «нормальний» розподіл емпіричних даних: 66,6% досліджуваних мали індивідуальний індекс ЗЖ в межах середньо-статистичного інтервалу (34-25 балів), тоді як в групі «Дезінтегровані» до цього інтервалу увійшло лише 37,9% відповідних індексів. Значущі розбіжності між групами виявилися і за кількістю респондентів з низькими показниками індексу задоволеності життям: у групі «Інтегровані» таких було лише 4,8%, тоді як серед «Дезінтегрованих» - 37,9%. Такий розподіл емпіричних даних підтверджує нашу гіпотезу про патогенний вплив стану ціннісної дезорієнтації на психологічне благополуччя особистості.

Відсутність значущих розбіжностей (28,6% проти 24,1%) між «інтегрованою» та «дезорієнтованою» групами за представленістю в них високих показників індексу (40–35 балів) можна пояснити тим, що надмірно високі рівні суб'єктивного благополуччя є або тимчасовою емоційною реакцією людини на попередні події, або результатом впливу певних настанов, згідно з якими суб'єкту треба демонструвати максимальний «рівень щастя». В будь-якому разі розподіл величин індексу в групі «Дезінтегровані» виглядає як випадковий: як в центральному, так і в крайніх інтервалах шкали спостерігається майже однакова кількість випадків. Якщо таку закономірність буде підтверджено на великих емпіричних вибірках, то це означатиме що досліджувані цієї групи мають не тільки дифузний статус політико-правової ідентичності, а й «дифузну» (неінтегровану) Я-концепцію.

Висновки:

1. Результати емпіричного дослідження підтвердили висунуту нами гіпотезу про те, що смислотворчі самообмеження особистості є вагомим чинником порушення процесу її політико-правового самовизначення в умовах соціальних протистоянь: у досліджуваних, орієнтованих на встановлення смислового контакту з комунікатором, взагалі не спостерігалось проявів «ціннісної дезорієнтації».

2. Той факт, що показники психологічного благополуччя досліджуваних із внутрішньо суперечливими наборами ціннісних пріоритетів, виявилися значуще нижчими, ніж у респондентів із внутрішньо узгодженими системами цінностей, свідчить про те, що наявність у суб'єктивних моделях політико-

правової дійсності неосвоєних альтернатив насправді є критерієм порушень процесу самовизначення особистості.

3. На основі проведеного дослідження можна стверджувати, що одним із шляхів запобігання ціннісній дезорієнтації особистості (і зниженню рівня її психологічного благополуччя) є актуалізація її настановної та когнітивної готовності до смислотворчої комунікації з прихильниками різних політико-правових переконань, до усвідомлення, дослідження та освоєння виявлених у комунікативній взаємодії смислових суперечностей.

4.3. Соціально-психологічна технологія оптимізації процесу політико-правового самовизначення особистості

У період швидких соціокультурних трансформацій успішна соціалізація особистості залежить передусім від її готовності бути суб'єктом саморозвитку – вибору цілей та засобів розбудови власної життєвої компетентності. Відповідно, необхідним є створення і впровадження в освітню практику таких соціально-психологічних технологій, з допомогою яких учасники не тільки отримують відповідні знання, а й набувають компетентності у самостійному розв'язанні проблемних питань шляхом усвідомлення, дослідження та освоєння смислових суперечностей, виявлених у комунікативній ситуації. Утвердження в освіті «компетентнісного підходу» визначається тим, що тільки особистість, орієнтована на безперервний саморозвиток, здатна відповідати викликам трансформаційного суспільства: створювати нові смисли життєдіяльності, вдосконалювати методи набуття власної життєвої компетентності в період динамічних соціокультурних змін.

Незважаючи на те що завдання розвитку життєвої компетентності особистості визначене в Україні на законодавчому рівні, успішність його реалізації залишає бажати кращого. Однією з вагомих причин, що ускладнюють упровадження компетентнісного підходу в освітню практику, є невизначеність принципів відмінностей між технологіями «трансляції знань, умінь та навичок» і технологіями «розвитку особистісних компетентностей». Відсутність чіткої різниці між цими зовнішньо подібними комунікативними практиками призводить до того, що «агенти соціалізації» намагаються розв'язати нове завдання «розвитку життєвої компетентності особистості» старими методами «трансляції їй належних уявлень про дійсність». Проблема полягає не в тому, що усталені в соціумі уявлення про дійсність можуть із

часом втрачати свою антиципаційну надійність, а в тому, що сам процес «трансляції» знань орієнтує реципієнтів лише на прийняття (або відторгнення) готових рішень, а зовсім не на розвиток власних смислотворчих здібностей: виявлення актуалізованих проблем та пошук способів їх розв'язання.

Питання розвитку здібностей особистості вирішувати смислотворчі проблеми досліджується сучасною психологічною наукою у багатьох контекстах. Зокрема, розкрито специфіку «форм свідомості», які забезпечують «проблемність» соціального мислення особистості (К. О. Абульханова, О. М. Счастливец, Ю. М. Швалб); виявлено комунікативну природу процесу смислотворення та встановлено критерії його повноцінності (В. І. Кабрін, В. Н. Петрова, О. О. Рильська); визначено принципи організації інтерперсональної взаємодії, яка актуалізує суб'єктну позицію особистості у розв'язанні смислотворчих проблем (О. Б. Орлов, І. А. Погодін, Т. С. Яценко).

У світовій та вітчизняній науці розробляються також практичні технології розвитку життєвої компетентності особистості. Найбільш відомими доробками таких досліджень є методичне забезпечення реалізації компетентнісного підходу в освіті (Н. Бібік, О. Овчарук, О. Пометун); техніки «проблемного навчання» (С. Брунер, Дж. Дьюї, І. Я. Лернер, А. М. Матюшкін), програми активізації «критичного мислення» (М. Ліпман, 1990; Р. Пауль, 1991; О. В. Тягло, 2008). На формування життєвої компетентності особистості спрямовані також спеціальні інтерактивні практики розвитку «соціального інтелекту» (Р. Стернберг, 2002; Д. В. Ушаков, 2004; О. В. Шилова, 2009), «комунікативної компетентності» (Ю. Н. Ємельянов, 1995; О. В. Сидоренко, 2006; Н. Ю. Хряцова, 2014), «життєтворчості» (Н. А. Низовських, 2007; Т. М. Титаренко, 2014; Л. В. Яновська, 2006).

За всієї різноманітності ці «компетентнісно орієнтовані» соціально-психологічні практики мають багато спільних рис, які відрізняють їх від традиційних педагогічних «інформаційно орієнтованих» практик соціалізації особистості. Питання про те, в чому полягає специфіка цих компетентнісно орієнтованих практик, досі залишається відкритим. Зокрема, не визначені психологічні механізми становлення особистості, які активізуються цими практиками і завдяки яким учасники приймають позицію суб'єкта розвитку власної життєвої компетентності.

Звідси випливає необхідність визначення психологічних механізмів становлення життєвої компетентності особистості та виявлення основних принципів створення комунікативних технологій, що активізують вибір учасниками освітньої взаємодії позиції суб'єкта саморозвитку.

Поняття «життєва компетентність особистості» описує феномен повноцінного функціонування особистості під час розв'язання людиною найбільш широкого кола життєвих завдань. Проблема розвитку життєвої компетентності особистості вивчається в різних теоретичних напрямках сучасної психологічної науки. Зокрема, умови і критерії розвитку життєвої компетентності особистості розкриваються у дослідженнях, присвячених питанням становлення «перетворювальної функції свідомості» [1; 24; 28], «життєтворчих здібностей особистості» [7; 14; 18], «повноцінної смислотворчої комунікації» [9; 14; 24] та ін.

Ідея існування двох планів функціонування свідомості є доволі поширеною в сучасній психології особистості. Так, К. О. Абульханова вирізняє два типи свідомості: «проблемну» (орієнтовану на пошук і розв'язання проблем життєздійснення) та «настановну» (яка має констатаційний характер, що виключає проблемність, блокує виявлення ситуативних протиріч і сприяє тиражуванню стереотипних особистісних виборів). На думку дослідниці, «активність особистості, яка проявляється у реальному спілкуванні, поведінці та діяльності, являє собою модельований особистістю комунікативно-когнітивний або семантичний простір, якому властиві різні ступені структурованості/аморфності, урегульованості/фіксованості залежно від проблемності або настановної свідомості особистості» [1, с. 41].

Подібну типологію форм свідомості пропонує також О. М. Счастливцев, який називає проблемно орієнтовану свідомість «озадаченою», а настановно орієнтовану – «поміркованою». Критерієм виокремлення цих форм свідомості вчений вважає наявність або відсутність суб'єктної, перетворювальної позиції особистості у процесі смислотворення: «озадачена» свідомість, на відміну від «поміркованої», дає можливість людині виявляти смислові суперечності і створювати нові смисли. Дослідник зазначає, що психіка людини є реперцептивною, на відміну від перцептивної психіки тварини, і «дані цієї реперцепції підлягають обов'язковому аналізу з боку «озадаченої» свідомості сприймаючої особистості. Тільки завдяки рефлексії «озадаченої» свідомості сприймаючої особистості можливе її мислення як евристичний пошук. Тому немає свідомості взагалі. Свідомість є або озадаченою свідомістю сприймаючої особистості, або поміркованою свідомістю інтерпретатора. Третього не дано. Очевидно, що ці дві форми свідомості у кожній окремої особистості необхідно чергуються в комунікативному процесі» [24, с. 174]

Здатність людини не просто відображати себе і світ, а й активно змінювати себе саму як суб'єкта життєвих виборів є результатом проявом

становлення свідомості. Автор «свідомісно-центрованого» підходу у психології Ю. М. Швалб зазначає, що, «на відміну від тварин, людина управляє своєю взаємодією зі світом не тільки шляхом активної зміни деяких елементів ситуації чи еволюційної трансформації себе як виду, але і через активну зміну себе самої як суб'єкта життя і поведінки. Це означає, що *на рівні особистості... реалізується можливість регуляції елементів обох систем - і умов Ситуації, і себе самої як Суб'єкта*. Саме свідомість виявляється тією єдиною інстанцією, у якій можна “схопити” і зрегулювати у взаємодії ці дві системи одночасно» [11, с.162].

Якщо розглядати свідомість як «соціальне мислення» особистості, то відображувальну (інтерпретаційну) функцію свідомості можна співвіднести з інформаційною складовою мислення, а перетворювальну (породжувальну) – з операційною. До системи операцій (або «процедур») соціального мислення особистості К. О. Абульханова відносить проблематизацію, інтерпретацію, репрезентацію та категоризацію [1, с. 96]. При цьому проблематизацію дослідниця розуміє як процедуру усвідомлення виявлених суперечностей, без якої неможливе їх подальше опрацювання. Виокремлення наукою двох взаємопов'язаних функцій свідомості дає підстави стверджувати, що розвиток життєвої компетентності особистості проявляється не тільки в підвищенні рівня інтегрованості/диференційованості суб'єктивних моделей дійсності, а й у зростанні її уміння розв'язувати смислові суперечності при здійсненні екзистенціальних виборів (усвідомлювати, досліджувати та освоювати виявлені протиріччя).

У концепції життєтворення особистості розглядаються ті самі дві форми її функціонування («практикування») – стабілізаційні та перетворювальні практики. Як зазначає Т. М. Титаренко, «ефективність життєтворення особистості визначається досягненням певного балансу між фоновими, стабілізаційними, і перетворювальними, екстремальними, практиками в різних сферах побудови життєвого шляху. Баланс практик забезпечує відносну стабільність, упізнаваність і водночас динамічність, відновлюваність Я-концепції, комунікативного простору і часу життя особистості» [18, с. 56]. В цих дослідженнях підтверджується роль інтерперсональної взаємодії у самоструктуруванні особистості та її життя: саме в процесі апробації своїх конструкцій дійсності в комунікативних практиках людина «здатна переусвідомлювати власні погляди, ставлення, уявлення про життєві події, бачення стосунків з оточенням і внаслідок цього – перебудовувати свій життєвий наратив, змінювати напрямок його розвитку, подієву насиченість» [там само, с.216].

В сучасній науковій психології особистість розглядається як «складна, відкрита система, що самоспороджується, саморегулюється та саморозвивається» [10; 23]. Зміна наукової методології зумовила перехід від бінарної логіки досліджень процесу становлення особистості (класична діада «гомеостаз-гетеростаз») до багатомірної логіки, в якій розкривається синергетичний зв'язок цих зовні альтернативних тенденцій самореалізації особистості («гомеорез» як модель стабілізованого потоку, на відміну від стабілізованого стану) [10; 26; 27]. Модель «гомеорезу» як механізму повноцінного функціонування/розвитку особистості (системи ставлень людини до дійсності), розкриває значущість підтримання балансу між реалізацією інтенцій до «гомеостазу» та до «гетеростазу». Змінюваність будь-якої психологічної системи визначається її здатністю підтримувати власну цілісність у процесі цих змін. А отже, життєва компетентність особистості проявляється у здійсненні людиною таких екзистенціальних виборів, які дозволяють їй системі ставлень до дійсності змінюватися без втрати стійкості. Залежно від контексту взаємодії, суб'єкт вибору може актуалізувати свою інтенцію до стабілізації або до змінювання власних конструкцій дійсності, але якщо один із цих варіантів самовизначення стає домінуючим, виникає небезпека порушення стабілізованої динаміки буття/розвитку особистості: система потрапляє у стан стагнації чи дестабілізації (втрати внутрішніх опор) [7; 14].

Підтримання балансу між «стабілізаційними» та «перетворювальними» практиками життєтворення, напевно, може здійснювати сама особистість [18]. Але якщо йдеться про спеціально сплановані практики розвитку життєвої компетентності особистості, то *основним принципом* їхньої дієвості є створення соціально-психологічної ситуації, в якій актуалізується і уможливорюється реалізація учасниками обох особистісних інтенцій: до самоздійснення (опори на наявні в досвіді конструкції дійсності) та до саморозвитку (модернізації цих конструкцій шляхом інтеграції нового досвіду). На цьому *принципі «підтримки гомеорезу»* побудовані, наприклад, практики «проблемного навчання», в яких учасники повноцінно реалізують наявні психологічні ресурси для розв'язання проблемного завдання і самостійно здобувають нові ресурси, яких не вистачає для досягнення поставленої мети.

Технології проблемного навчання орієнтовані переважно на розвиток уміння особистості виступати суб'єктом (автором) розвитку власних пізнавальних можливостей. При цьому процес навчання людини розпізнавати світ як дійсність і, відповідно, сама дійсність не є результатом особистого,

соліпсистського вибору, а являє собою колективний і консенсусний феномен [29, с. 96]. Люди не живуть розрізнено, вони завжди перебувають у системі соціальних взаємин. І те, що ми визначаємо як «дійсність», є результируючим проявом процесу комунікації людини з «олюдненим» світом. Звідси випливає, що будь-який пізнавальний процес є, по суті, процесом «когнітивно-комунікативним» [7], витoki і прояви якого лежать у сфері спілкування людини із соціальним оточенням.

Автор теорії транскомунікації В. І. Кабрин розглядає особистість як ієрархію різних рівнів міжособистісних та внутрішньоособистісних комунікацій, що динамічно інтегрують різноманітні характеристики особистості (мотивації, риси, схильності, здібності, конструкти, когніції, інтеракції, настанови, цінності...) у нову якість – комунікативний світ. При такому підході феномен комунікації визначається як «смыслеутворювальний, смислотворчий процес будь-якої форми і рівня – від генетичного до культурного» [26, с. 100]. Тобто особистість як «керівник певного проекту» забезпечує комунікацію між його учасниками шляхом створення «особистісних смислів», які визначають виявлені обставини, поставлені цілі та обрані способи взаємодії зі світом на всіх рівнях її буття.

Саме ця здібність особистості до повноцінної смислотворчої комунікації є провідним чинником становлення життєздатності людини. За даними емпіричних досліджень О. Рильської, на всіх рівнях життєдіяльності людини (функціонально-індивідуальному, операційно-суб'єктному та мотиваційно-особистісному) її життєздатність значущо пов'язана з комунікативними властивостями. Це свідчить про те, що «комунікабельність є наскрізною інтегральною тенденцією, яка забезпечує життєздатність особистості» [26, с.49]. Положення про системотворчу роль комунікабельності у становленні життєздатності людини дає змогу визначити *другий принцип* створення соціально-психологічних практик розвитку життєвої компетентності особистості – ***принцип організації їх у форматі безпосереднього спілкування учасників взаємодії***. Безпосереднє спілкування є об'єктивованою формою смислотворчої комунікації, оскільки носіями альтернативних варіантів вибору виступають реальні учасники взаємодії; і вони ж реалізують різні способи опрацювання виявлених смислових суперечностей. Всі технології активного соціально-психологічного навчання побудовані за принципом організації безпосереднього спілкування між учасниками взаємодії.

У ситуації безпосереднього спілкування в учасників спільної діяльності можуть актуалізуватися як інтенція до розвитку своїх конструкцій дійсності (до

«вертикальної динаміки смислоутворення»), так і інтенція до «захисту від розвитку». Захистом від розвитку є небажання як чути інших (прагнення будь-що утвердити свою думку), так і бути почутим (уникання презентації власних бачень дійсності через невпевненість у собі або задля уникання конфлікту). І в тому, і в іншому випадках блокується саморозвиток особистості: обмежується її сприйняття інакших бачень дійсності або унеможлиблюється опрацювання виявлених розходжень між суперечливими поглядами на проблему. Натомість здійснення особистістю вибору на користь саморозвитку відбувається у тих ситуаціях інтерперсональної взаємодії, які активізують повноцінну смислотворчу комунікацію між інакодумцями [7; 9; 14; 26].

Оскільки йдеться про технології розвитку життєвої компетентності особистості, то потрібно створити такі умови спільної діяльності, за яких здійснення «роботи розуміння» кожної із суперечливих позицій комунікантів стає необхідним. Відповідні умови створюються упровадженням норми про легітимність лише спільних рішень, з якими згодні всі учасники взаємодії (доки залишається хоча б один незгодний учасник – рішення не приймається). Якщо результати спільної діяльності є бажаними для всіх учасників, то задля їх досягнення стає суб'єктивно необхідним вивчити позиції своїх опонентів, зрозуміти підстави їхнього інакодумства і знайти таке рішення проблеми, яке влаштує всі сторони конфлікту.

Саме такий спосіб опрацювання множинності варіантів бачення дійсності дає змогу особистості розвивати свою життєву компетентність: розв'язувати смислові суперечності, що виявляються у процесі інтер- та інтракомунікації шляхом створення нових смислів вищого порядку. Відповідно, *третій принцип - принцип націленості переговорів на досягнення консенсусу* (а не на боротьбу з опонентами) переводить комунікацію у формат «спільнозалежної» діяльності, в якій результат залежить від глибини розуміння комунікативними партнерами одне одного та від їхнього вміння шукати взаємоприйнятні рішення. Принцип «пошуку консенсусу» є базовим для організації соціально-психологічних практик розв'язання міжособистісних та міжгрупових конфліктів, оскільки необхідність досягнення згоди унеможливорює ігнорування учасниками взаємодії виявлених інтерперсональних суперечностей і змушує їх шукати шляхи порозуміння.

Ще однією необхідною умовою здійснення особистістю вибору на користь саморозвитку є оцінка нею комунікативного простору як безпечного для презентації своїх моделей дійсності і вивчення чужих. Якщо розходження позицій учасників взаємодії становить загрозу для їхнього психоемоційного чи

соціального благополуччя, то прогнозування цих ризиків змушує їх «захищатися від розвитку» задля збереження самоповаги чи іміджу. Щоб мінімізувати ймовірність активації захисної позиції комунікантів в організації особистісно-розвивальних практик необхідно дотримуватися *четвертого принципу* - «*безпе́чності комунікативного простору*».

Реалізація цього принципу передбачає організацію взаємодії як співпраці рівноправних партнерів, інтеракції яких регламентуються спеціальними «правилами активного слухання». Дотримання таких правил допомагає комунікантам утримуватися від знецінення інакших поглядів на проблему; користуватися конструктивними формами зворотного зв'язку (замінювати критичні «Ти-висловлювання», в яких підкреслюються недоліки опонента, на рефлексивні «Я-висловлювання»); спрямовує увагу учасників взаємодії на ретельне вивчення і розуміння інтерперсональних суперечностей та пошук нового, взаємоприйняттого, рішення.

Принцип «безпе́чності комунікативного простору» ефективно впроваджується в соціально-психологічних практиках, спрямованих на активізацію творчого потенціалу учасників (тренінги розвитку креативності, сенситивності особистості; евристичні методи групової винахідницької діяльності: «брейнстормінг», «синектика», «ГРІЗ» тощо) (О. В. Сидоренко, П. А. Стариков, У. Дж. Гордон; А. Осборн, Дж. Лехлер). У «трансляційних» соціальних практиках цей принцип доволі складно реалізувати, оскільки перед ведучим стоїть завдання забезпечити засвоєння реципієнтами «належного» бачення дійсності, і він змушений вибудовувати ієрархічні відносини для розв'язання цього завдання. Коли один із варіантів розв'язання проблеми має статус «належного», то самовизначення учасників взаємодії обмежується вибором між двома позиціями: пристати до думки авторитету чи не погодитися з нею. Обидві ці позиції не сприяють розвитку життєвої компетентності особистості: в першому випадку відбувається інтроєкція чужих конструкцій дійсності; в другому – фіксація на старих схемах суб'єктивного досвіду.

Висновки:

1. Якість політико-правового самовизначення особистості в трансформаційному суспільстві визначається її готовністю виступати суб'єктом розвитку власної життєвої компетентності. Комунікативні технології можуть як актуалізувати, так і блокувати суб'єктну активність учасників освітньої взаємодії.

2. Психологічним механізмом становлення життєвої компетентності є підтримання балансу між відображувальними (настановними) та

перетворювальними (породжувальними) функціями свідомості, що реалізує можливість регуляції особистістю елементів обох систем одночасно, – і умов ситуації, і себе самої як суб'єкта.

3. Виявлені особистістю обставини комунікативної ситуації визначають здійснення нею вибору на користь стабілізації або модернізації набутих конструкцій дійсності. Якщо метою освітньої взаємодії виступає розвиток життєвої компетентності особистості, то процес комунікації має бути організований з урахуванням таких принципів активізації її суб'єктної позиції:

- «підтримка гомеорезу» (забезпечення рівних умов як для самоствердження, так і для самовдосконалення особистості);

- «безпосередність спілкування» (активізація прямих інтеракцій учасників взаємодії);

- «пошук консенсусу» (легітимація лише взаємоприйнятних рішень, створених шляхом солідаризації виявлених інтерперсональних суперечностей);

- «безпечність комунікативного простору» (регламентація форми роботи з суперечностями, що унеможлиблює конфронтацію опонентів).

Література до розділу

1. Абульханова К. А. Психология и сознание личности. Москва: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 1999. 138 с.
2. Адамьянц Т. З. Социальные коммуникации. Москва: Дрофа, 2009. 203с.
3. Горностай П. П. Громадянська ідентичність українців та її еволюція // Проблеми політичної психології: зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології. Київ, 2015. Вип. 2 (16). С. 98–111.
4. Дридзе Т.М. Две новые парадигмы для социального познания и социальной практики // Социальная коммуникация и социальное управление в эоантропоцентрической и семиосоциопсихологической парадигмах: В 2 кн. / РАН. Ин-т социологии. Центр соц. упр., коммуникации и соц.-проектных технологий; Отв. ред. Т.М. Дридзе. М.: Изд-во Ин-та социологии РАН, 2000. Кн. 1. С. 5–42.
5. Духневич В. М. Особливості політико-правової активності молоді в умовах трансформації українського суспільства // Юридична психологія. 2016. № 1 (18). С. 33-45.
6. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества.
URL: http://www.polisportal.ru/files/File/puvlication/Starie_publicacii_Polisa/I/1997-4-2-Ingleheart_Postmodern.pdf

7. Кабрин В. И. Коммуникативный мир и транскомуникативный потенциал жизни личности: теория, методы исследования. Томск: ТГУ, 2005. 217 с.
8. Казміренко В. П., Духневич В. М., Осадько О. Ю. Засади когнітивної психології спілкування: монографія; за наук. ред. В. П. Казміренка. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. 400 с.
9. Клочко В. Є. Самоорганізація в психологічних системах: проблеми становлення ментального простору особистості (введення в транспективний аналіз). Томськ: Томський держ. ун-т, 2005. 174 с.
10. Кравчук С. Л. До проблеми дослідження духовних цінностей та неконструктивних форм поведінки молоді у політико-правовій сфері в умовах воєнного конфлікту // Науковий часопис національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Психологічні науки: зб. наук. праць. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2017. № 6 (51). С. 182–190.
11. Магун В., Руднев М. Ценностная гетерогенность населения европейских стран: типология по показателям Р. Инглхарта // Вестник общественного мнения. 2012. № 3/4 (113). С. 12–25.
12. Макклеланд М. Мотивация человека. Санкт-Петербург: Питер, 2007. 672 с.
13. Осадько О. Ю. Общение как эликсир здоровья (коммуникативные механизмы саногенеза личности): монография. Киев: Миллениум, 2016. 340 с.
14. Остапенко І. В. Концептуальні засади дослідження комунікативних бар'єрів національної та громадянської ідентифікації // Український психологічний журнал. Київ: Геопринт, 2016. №2. С. 73–84.
15. Паніна Н. В. Соціальна дистанція, етнічні установки та національна толерантність в Україні. URL: <http://www.saske.sk/cas/archiv/2-2004/panina.html> (7.09.2017).
16. Паніна Н. В. Методика «Індекс задоволеності життям». URL: <http://psycabi.net/testy/506-test-indeks-zhiznennoj-udovletvorennosti-izhu-adaptatsiya-n-v-paninoj-oprosnik-obshchego-psikhologicheskogo-sostoyaniya-cheloveka#ixzz3XZHndr4k>
17. Політична картина світу студентської молоді: психологічні проблеми формування: монографія / І. В. Жадан та ін.; за наук.ред. І. В. Жадан; НАПН України, Ін-т соц. та політ. психології. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2016. 352 с.
18. Психологія життєтворення особистості в сучасному світі: монографія / Ю. Д. Гундертайло та ін.; за ред. Т. М. Титаренко; Національна академія педагогічних наук України, Ін-т соц. та політ. психології. Київ: Міленіум, 2016. 320 с.

19. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека; пер. с англ.; общ. ред. и предисл. Е. И. Исениной. Москва: Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1994. 480 с.
20. Рыльская Е. А. Психология жизнеспособности человека. Челябинск: ЧГПУ, 2009. 361 с.
21. Сіверс З. Ф. Соціально-психологічний аналіз розвитку концепцій політико-правової свідомості в різні історичні періоди // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. Київ: Міленіум, 2016. Вип. 37(40). С. 62–72.
22. Соколова Е. Т. Аффективно-когнитивная дифференцированность как диспозиционный фактор личностных и поведенческих расстройств // Дифференционно-интеграционная парадигма / сост. Н. И. Чуприкова. Москва: Языки славянских культур, 2009. С. 151–166.
23. Степин В. С. Саморазвивающиеся системы и постнеклассическая рациональность. URL: http://filosof.historic.ru/books/c0026_1.shtml.
24. Счастливец А. Н. Коммуникативные механизмы формирования сознания // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2016. № 4 (66): в 2-х ч. Ч. 1. С.173–177. URL: www.gramota.net/materials/3/2016/4-1/47.html
25. Татенко В. А. Психология в субъектном измерении: монография. Київ: Видавничий центр «Просвіта», 1996. 404 с.
26. Транскоммуникация: преобразование жизненных миров человека / Под ред. В. И. Кабрина. Томск: ТГУ, 2011. 400 с.
27. Уоддингтон К. Х. Основные биологические концепции // На пути к теоретической биологии. I. Прологомены. Москва: Мир, 1970. С. 11–38.
28. Швалб Ю. М. Свідомість як відношення людини до світу // Психологія і суспільство. 2004. №4. С. 160–169.
29. Шлиппе А., Швайтцер Й. Учебник по системной терапии и консультированию; пер. с нем. Москва: Ин-т консультирования и системных решений, 2011. 356 с.
30. Identity in adolescence: Processes and contents / Waterman A.S. (ed.) San Francisco-L.: Jossey-Bass, 1985.
31. Inglehart R. Culture Shift in Advanced Industrial Society. Princeton, 1990.
32. Inglehart, R., Welzel, C. Modernization, Cultural Change, and Democracy. The Human Development Sequence. New York: Cambridge University Press, 2005.
33. Magun V., Rudnev M., Schmidt, P. Within and Between-Country Value Diversity in Europe: Latent Class Analysis. Working Paper. Series: Sociology. Moscow.: NRU HSE, 02/2012.

34. Marcia J.E. Identity in adolescence // Adelson J. (ed.) Handbook of adolescent psychology. N.Y.: John Wiley, 1980. .
35. Merelman R. M. Revitalizing Political Socialization // Hermann M. (ed.) Political Pshychology. San-Francisco, 1986. P.279–319.
36. Wasburn Ph. A life Course Model of Political Socialization // Politics and Individual. 1994. Vol. 4. №2. P.1–26.
37. Waterman A.S. Identity development from adolescence to adulthood: An extension of theory and a review // Devel. Psychol. 1982. V. 18. N 3. P. 341–358.

РОЗДІЛ 5

ПСИХОЛОГІЧНА ПРУЖНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ ЯК ЗАПОБІЖНИК ПОШИРЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ НАСЛІДКІВ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ

5.1. Змістовно-структурні компоненти, особливості проявів та умови формування психологічної пружності особистості

Рівень цивілізованості суспільства значною мірою залежить від політико-правової культури усіх його членів. Без сумніву, розвиток України визначає багато чинників, але політико-правова культура суспільства є потужним фактором суспільної та політичної самоорганізації.

Політична поведінка членів суспільства визначається насамперед політичною культурою, яка відображує політичні цінності, норми, ідеали, діяльність, політичні стосунки, властиві суспільству, та включає в себе систему знань, переконань, способів та засобів політичної поведінки як окремих осіб, так і їхніх об'єднань.

На сучасному етапі суспільного та політичного розвитку політико-правова культура в нашій країні перебуває у стані кризи. Це зумовлено насамперед воєнним конфліктом, який триває в Україні з 2014 р., тотальною корупцією, що пронизує усі верстви суспільства, та різним ставленням громадян до євроінтеграції. У засобах масової інформації зросла кількість повідомлень про наявність відчутних проблем стосовно дотримання прав людини.

Негативними наслідками воєнного конфлікту на сході України є погіршення економічних показників розвитку країни, а отже, зниження рівня якості життя українців. Через значну кількість внутрішньо переміщених осіб створився додатковий тиск на ринок праці в інших регіонах України; воєнні дії зумовили значні екологічні збитки, травматичний стрес; почастишали депресивні симптоми; схильність до насильства, агресії, суїциду, різного роду

залежностей. У засобах масової інформації зростає кількість повідомлень щодо протиправної та асоціальної поведінки.

Значний психотравмувальний вплив на людей мають драматичні соціальні обставини, спричинені перебуванням у зоні бойових дій: психічні та фізичні травми, тортури; втрати рідних людей, роботи, житла, майна; погіршення якості життя українців, перебування у ситуаціях полону, біженця, заручника, насильницьки затриманого тощо.

Особливо актуальним постає дослідження психологічної пружності та життєстійкості особистості у зв'язку з воєнним конфліктом на сході України, який призвів до руйнування суспільного порядку, соціальної структури громад, втрати контактів із близькими людьми.

Психологічна пружність дає можливість особистості позитивно адаптуватися до несприятливих наслідків складних, а іноді надзвичайних, життєвих ситуацій, захиститися від розвитку травматичного стресу та психопатології, зокрема депресивних симптомів. Ключовим є питання: чому деякі люди здатні протистояти труднощам, негараздам, стресовим умовам чи навіть досягають успіхів, незважаючи на тиск, який вони зазнають у своєму житті?

Проблема дослідження психологічної пружності (resilience) переважно представлена у працях зарубіжних учених. Найбільш вагомий внесок у концептуалізацію поняття психологічної пружності зробили, зокрема, такі вчені: A. Masten, E. Werner, W. Moss, N. Garmezy, J. Block, M. Rutter, S. Luthar, D. Cicchetti, J. Blender, D. Fletcher, M. Sarkar, M. Tugade, C. Waugh, B. Fredrickson, S. Taylor, D. Hellerstein, R. Pietrzak, M. Goldstein, J. Malley, S. Southwick, M. Davis, L. Luecken, K. Lemery-Chalfant, S. Southwick, G. Bonanno, M. Ungar, M. Rampe, L. Campbell-Sills, K. Reivich, A. Shatte, R. Pietrzak, D. Johnson, M. Goldstein, J. Malley, K. Tusaie, W. Tol, A. Ager, S. Southwick, F. Walsh, Y. Eshel, R. Scoloveno. Серед російських дослідників, які присвятили свої праці «резилієнс» (resilience), найбільш відомими є Д. Леонт'єв, О. Забеліна, Д. Кузнєцова, В. Мазілов, А. Лактіонова, О. Махнач, О. Рильська, О. Рачкова та ін.

У вітчизняній психологічній літературі (наукових статтях, монографіях, навчально-методичних посібниках тощо), порівняно з концептом «психологічна пружність», частіше використовуються концепти «психологічна резилентність» та «резилієнс». В Україні проблемі психологічної резилентності (пружності) присвятили свої праці Т. Титаренко, Л. Коробка, Н. Гусак,

В. Чернобровкіна, В. Чернобровкін, А. Максименко, С. Богданов, О. Бойко, О. Хамініч та ін.

Термін «резилієнс» дослідники розглядають у контексті впливу на людину несприятливих умов, її здатності до нормального функціонування. Деякі дослідники займаються розробкою «вузьких» моделей «резилієнс», наприклад «резилієнс» дітей і підлітків, а також «резилієнс» у значно більших соціальних системах, а саме: родини, громади, організації [6; 19; 24; 26]. На даний момент у вітчизняній психології відсутній усталений термін, еквівалентний концепту «резилієнс». У вітчизняній літературі із соціальної роботи та психології концепт «резилієнс» (resilience) перекладають як стійкість до травми, життєстійкість, стресостійкість, життєздатність, що призводить до змішування різних концептів. Ці терміни дослідники застосовують для позначення різних ресурсів подолання стресових подій, а також психологічних та соціальних наслідків травматичного стресу, втрати тощо. Тим часом з'являються публікації, в яких концепт «резилієнс» (resilience) перекладається українською мовою як «пружність» та «психологічна пружність» [8]. Ми також вважаємо, що концепт «резилієнс» (resilience) доцільно перекладати як «психологічна пружність» [3]. На нашу думку, саме такий переклад є найбільш вдалим.

Проаналізуємо індикатори, які, по-перше, використовуються для представлення та розуміння даного концепту, по-друге, розглядаються у термінах досліджуваної сфери (в контексті впливу на людину несприятливих умов) та, по-третє, відповідають строгості критеріїв, що застосовуються.

Слово «resilience» походить від латинського дієслова «resilire» – «стрибати назад». В Оксфордському словнику англійської мови слово «resilience» тлумачать як «здатний витримувати важкі умови чи відновлюватися швидко після них» [23, с. 1498]. В англо-російському словнику професора В. К. Мюллера слово «resilience» перекладається як пружність, еластичність; здатність швидко відновлювати фізичні та душевні сили; пружна деформація, ударна в'язкість.

У творі Івана Котляревського «Наталка Полтавка» є гарна пісня: «Віють вітри, віють буйні, аж дерева гнуться...». У фізиці вчені б сказали, що дерева деформуються: що сильніше вітер, то дужче гнуться дерева. Коли вітер стихає, деформація зникає – дерева повертаються до свого початкового положення. У разі надто сильного вітру гілки дерев, а іноді навіть стовбури, можуть зламатися.

З 1800 р. починається історія розвитку конструкта «пружність» («resilience»). У психологічних дослідженнях 1800–1950 рр. феномен «пружність» («resilience») вивчався в контексті неусвідомлених механізмів захисту, з 1960-х років – усвідомлених стратегій коупінгу, з 1980-х – факторів ризику та захисних факторів. Слід зазначити, що було проведено багато і фізіологічних досліджень феномену «пружність» («resilience») стосовно різних аспектів. З 1920 р. «пружність» («resilience») досліджували у контексті гомеостазу та квантової фізики, з 1950 р. – емоційного стресу та захворювань, з 1970 р. – пластичності мозку, а з 1980 р. – психонейроімунології. Цікаво, що з 1990 р. фізіологічні та психологічні аспекти «пружності» («resilience») дослідники почали поєднувати [24].

Багато досліджень з 1970 р., особливо інтенсивно у 1980–1990-ті роки, із психологічної пружності (resilience) було присвячено дітям, які, незважаючи на несприятливі умови і ризику, досягли успіхів в дорослому віці [27]. У психології розвитку дослідники прагнули виявити особистісні властивості, на основі яких можна було б диференціювати дітей, які позитивно та негативно адаптуються до несприятливих соціально-економічних умов, сімейних обставин і катастрофічних життєвих подій [16].

Доктор Еммі Вернер (E. Werner) [27] є однією із провідних фахівців у галузі психології розвитку. Вона визначила психологічну пружність як «здатність людей ефективно справлятися із внутрішнім та зовнішнім напруженням, пов'язаним з такими факторами, як хвороби, серйозні втрати, розпад сім'ї тощо». Дослідниця стверджує, що не всі діти піддаються несприятливим життєвим явищам, та простими фразами описує дітей, котрі мають психологічну пружність, як таких, що «добре грають», «добре навчаються», «добре працюють» і «добре чекають».

Провівши дослідження на гавайських дітях, Е. Вернер виокремила такі несприятливі фактори, за якими дітей можна було б віднести до групи ризику: низький соціально-економічний статус родини, психічні розлади батьків, жорстоке поводження, міська бідність, суспільна жорстокість, хронічні захворювання, катастрофічні події у житті.

Стосовно поведінкових проявів дослідниця Е. Вернер встановила, що, перебуваючи у схожих несприятливих умовах, дві третини дітей уже в підлітковому віці демонстрували деструктивну поведінку: хронічну бездіяльність, токсикоманію, раннє дітонародження. Утім, третина дітей неохильна до такої поведінки. На думку дослідниці, цим дітям притаманна

здорова адаптація. Е. Вернер вважає, що психологічна пружність залежить від балансу між захисними факторами та факторами ризику.

Ранні дослідження проблеми психологічної пружності на вибірках дорослих респондентів були спрямовані на визначення чинників, що допомагають людям уникнути травматичного стресу. Починаючи з 2000 р., дослідники зосереджують увагу на вивченні психологічної пружності (resilience) у людей похилого віку та представників низки етнічних груп, які мали досвід перебування у різних несприятливих умовах, зокрема, в зонах збройних конфліктів, мали різні захворювання тощо.

Огляд сучасних наукових досліджень переконує, що конструкт «психологічна пружність» («resilience») може стосуватися як окремого індивіда, так і родини й громади [11; 19; 26], а саме їхніх фізичних, психологічних та соціальних характеристик.

Р. Лазарус (R. Lazarus) [14] з метою пояснення значення слова «resilience» наводить приклад еластичності металів з пружним вигином металу та поверненням назад, у початкову позицію, замість руйнування при напруженні. У фізиці розрізняють пластичні та пружні деформації. Деформації, які зберігаються після припинення дії на тіло зовнішніх сил, є пластичними. Наприклад, глина зберігає форму, надану майстром. Деформації, які повністю зникають після припинення дії на тіло зовнішніх сил, називають пружними. Якщо взяти еспандер в руку та стиснути його, він зігнеться. Після припинення дії руки, еспандер повністю відновить свою форму – деформація зникне. У фізиці також існує концепт «сила пружності». Сила пружності виникає під час деформації тіла і спрямована протилежно напрямку зміщення частин цього тіла в ході деформації. В. Мосс (W. Moss) [18], прагнучи пояснити, що являє собою пружність (resilience), пропонує образ м'яча, який деформується при зіткненні із землею та відновлює свою форму, коли відскакує від неї.

Наведені приклади з фізики доволі добре розкривають зміст концепту пружність. А. С. Мастен (A. S. Masten) [17] зосередила увагу на такому прояві психологічної пружності: наявність позитивної адаптації, незважаючи на стресовий досвід. Слід зазначити, що після публікацій результатів досліджень вченої А. С. Мастен психологічна пружність стала однією із масштабних науково-дослідницьких тем у зарубіжній психології.

Професор М. Раттер (Michael Rutter) [20] – провідний спеціаліст у галузі дитячої психіатрії – проводить дослідження проблеми психологічної пружності з кінця 1970 р. і дотепер. Він стверджує, що індивідуальні відмінності (наприклад, генетика, темперамент, особистісні властивості) лежать в основі

того, як кожна людина реагує на фактори ризику. Дослідник [20] визначив поняття «пружність» («resilience») як інтерактивний концепт, пов'язаний із сполученням серйозного досвіду ризикових подій та відносно позитивним психологічним результатом, незважаючи на цей досвід.

Клінічний психолог Норман Гармезі (Norman Garmezy) [12] зробив значний внесок у дослідження психологічної пружності (resilience). Вчений розпочав свої дослідження із шизофренії та психічних захворювань, але згодом його зацікавила проблема опору стресу, феномени компетентності та пружності особистості. Значною заслугою Н. Гармезі є заснування Проєкту Компетентності, керівництво лонгitudним дослідженням успіхів, досягнень, позитивних результатів у дітей, які зазнали та зазнають певних ризиків у житті. Дослідження Н. Гармезі теоретико-методологічно обґрунтовані в Університеті Міннесоти Сполучених Штатів Америки [13].

Згідно з Н. Гармезі, психологічна пружність розглядається як здатність до відновлення та підтримки адаптивної поведінки в стресових ситуаціях. Н. Гармезі стверджує, що всі діти свого часу зазнають стресу у своєму житті. Однак резилентні діти не є «героїчними», порівняно з тими дітьми, які переживають такі стресові ситуації з відступом, відчаєм, безладом чи розладами. Н. Гармезі визначає психологічну пружність як «не обов'язково несприйнятливу, непроникну для стресу» [12]. Пружність відображує швидше здатність до відновлення та підтримки адаптивної поведінки, яка може виникнути після первісного відступу, чи неіездатність у відповідь на ініціювання стресової події.

Що необхідно мати, щоб бути пружним (резилентним) Н. Гармезі стверджує: щоб бути пружним, необхідно продемонструвати функціональну адекватність як критерій пружної поведінки в стресі. Під функціональною адекватністю розуміється підтримання компетентного функціонування, незважаючи на емоційність. Отже, індикаторами психологічної пружності (resilience), згідно із Н. Гармезі, є процвітання, збереження стану благополуччя, незважаючи на труднощі, складні ситуації; позитивна відповідь на негативні події; компетентне функціонування у стресових умовах.

Г. А. Бонанно (G. A. Bonanno) [10], визначаючи поняття пружності (resilience), акцентує на компетентності у стресових умовах, здатності до конструктивного відображення складних подій.

Дискусійним є питання про те, чи є психологічна пружність (resilience) вмінням, рисою або процесом. Дж. Х. Блок (J. H. Block) [9] розглядає психологічну пружність (resilience) як рису особистості. Дж. Х. Блок

використовує поняття ego-resiliency як індивідуально-психологічну властивість, розвиненість якої захищає людину від руйнівного впливу на неї негараздів життя; це поняття містить у собі набір таких характеристик, як винахідливість, спритність, міцність характеру, гнучкість функціонування в різних умовах.

А. С. Мастен (A. S. Masten) [17], Дж. С. Сілк (J. S. Silk) [22] та С. С. Лутхар (S. S. Luthar) [15] пропонують розглядати психологічну пружність (resilience) як динамічний, неперервний та активний процес позитивної адаптації людини в умовах негараздів та кризових (або надзвичайних, екстремальних) подій і ситуацій, який має нерівномірну динаміку виникнення нових сил та ресурсів відновлення за появи нових ризиків.

М. Унгар (Michael Ungar) [25] – соціальний працівник і сімейний психотерапевт зі стажем понад 25 років – є засновником міжнародного дослідницького центру з проблеми психологічної пружності в Канаді, який координує дослідження психологічної пружності у 14 країнах. М. Унгар з колегами зібрали емпіричні дані з 14 країн, де учасники дослідження мали досвід ризиків, а саме: війни, бідності, вимушеного переселення, геноциду, насильства, маргіналізації, наркоманії та алкогольної залежності, розпаду сім'ї, психічних захворювань та ранньої вагітності.

М. Унгар визначає психологічну пружність як дещо більше, ніж простий індивідуальний набір характеристик [25]. На думку дослідника, психологічна пружність є певною структурою, що містить у своєрідній сполуці індивідуально-психологічні характеристики особистості, та дає змогу їй успішно справлятися з життєвими труднощами.

Всесвітня організація охорони здоров'я розглядає психологічну пружність (resilience) як здатність відносно добре поратися із складними ситуаціями та особисту ресурсність, що може розвиватися з допомогою захисних факторів, наприклад, сприятливого зовнішнього середовища та вироблення адаптивних механізмів копіngu [11, с. 8].

Огляд численних наукових досліджень дає змогу виокремити такі варіанти визначення поняття психологічної пружності (resilience): здатність до конструктивного відображення складних подій [10]; процвітання, збереження стану благополуччя, незважаючи на негаразди; здатність долати труднощі [13]; компетентність перед незгодами; компетентне функціонування в умовах стресу [20]; збереження позитивної адаптації, незважаючи на значний досвід перебування у стресових ситуаціях [17]; позитивна відповідь на негативні події життя [21].

Всі визначення психологічної пружності ученими містять дві основні ідеї: людина пережила серйозний ризик і певним чином продемонструвала позитивне функціонування. Спільним для багатьох визначень є те, що концепт «психологічна пружність» («resilience») описує здатність долати труднощі, позитивно адаптуватися, успішно функціонувати.

У сучасних наукових дослідженнях психологічної пружності (resilience) вчені розрізняють два основні підходи до розуміння даного феномену:

1. Психологічна пружність (resilience) як індивідуальна характеристика, риса особистості, що дає змогу досягти позитивних результатів в умовах крайніх труднощів [9]. Психологічна пружність (resilience) виявляється через такі властивості, як гнучкість, спритність, винахідливість та міцність характеру [9, с. 46].

Характеристиками індивідуальної психологічної пружності (resilience) є такі: *а)* самооцінка (як почуття власної гідності, віра в себе); *б)* опора на власні сили (незалежність, автономія, самостійність); *в)* соціальна чуйність (дає змогу людині чи групі взаємодіяти з оточенням, піклуватися про інших, допомагати у складних життєвих ситуаціях) [25].

2. Психологічна пружність (resilience) як динамічний процес, в якому позитивна адаптація здійснюється у стресових умовах важких життєвих ситуацій, в умовах ризиків [16]. За даного підходу психологічна пружність (resilience) розуміється як безперервний, активний процес появи чи розвитку нових сил і ресурсів адаптації та відновлення.

Ми розглядаємо психологічну пружність як інтегративну властивість особистості, що виявляється у здатності зберігати в критичних ситуаціях стабільний рівень психологічного та фізичного функціонування, виходити з таких ситуацій без стійких порушень, успішно адаптуватися до несприятливих змін [3].

На нашу думку, психологічна пружність виявляється через такі змістовно-структурні компоненти: *а) залученість* (визначається як переконаність у тому, що особистість отримує задоволення від життя, власної діяльності. Відсутність такого переконання породжує в особистості відчуття себе «поза» життям, почуття відторгнутості); *б) потреба в пізнанні* (особистість завжди відкрита новому досвіду, новим враженням); *в) контроль* (переконаність у тому, що особистість сама обирає свій шлях в житті, власну діяльність); *г) здатність ставити реалістичні цілі та здійснювати діяльність, спрямовану на їх досягнення*; *д) прийняття ризику* (переконаність у тому, що знання, які отримуються з позитивного чи негативного досвіду, сприяють

розвитку особистості. Особистість розглядає життя як спосіб набуття позитивного та негативного досвіду. Особистість розвивається через активне засвоєння знань із позитивного і негативного досвіду та подальше їх використання); е) *винахідливість*; є) *гнучкість*; ж) *оптимізм*; з) *когнітивна складність* (особистість орієнтована на пізнання складних явищ, їй подобаються непрості завдання, проявляє інтерес до складних ідей); и) *альтруїзм*.

З метою дослідження особливостей психологічної пружності особистості, ставлення до політичного життя суспільства, міри задоволеності захистом державою прав громадян в Україні в умовах воєнного конфлікту ми використовували такі психодіагностичні методи: 1) спеціальний варіант методу семантичного диференціала для вивчення психологічної пружності особистості (автор С. Л. Кравчук) (див. Додаток 5); 2) дослідницька анкета для діагностики суб'єктивних ставлень до політики, активної участі в політичному житті суспільства, міри задоволеності потреби у захисті державою прав людини в умовах воєнного конфлікту (автор С. Л. Кравчук) (див. Додаток 6); 3) опитувальник емоційного вигорання (К. Масlach (K. Maslach) Burnout Inventory); 4) шкала психологічного благополуччя (К. Рифф, версія Т. Д. Шевеленкової та Т. П. Фесенко); 5) шкала загальної самоефективності (Шварц Ральф, Маттіас Єрусалем).

У нашому емпіричному дослідженні взяли участь 166 осіб зрілого віку (від 22 до 45 років) – студенти заочного відділення Інституту післядипломної освіти Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

На основі авторської дослідницької анкети, спрямованої на дослідження ставлення до політичного життя суспільства та задоволеності захистом державою прав громадян в Україні в умовах воєнного конфлікту ми сформуваємо дві групи учасників дослідження:

1 група – особи зрілого віку, які не відчують власного безсилля у спробах щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави (87 осіб),

2 група – особи зрілого віку, які навіть не намагаються щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави, бо відчують власне безсилля (48 осіб).

Решта досліджуваних – 31 особа – із загальної вибірки не ввійшли до цих груп, бо обрали інший варіант відповіді.

На основі однофакторного дисперсійного аналізу ми виявили певні відмінності у психологічній пружності, емоційному виснаженні,

психологічному благополуччі учасників дослідження першої та другої груп. Отримані результати представлено у таблиці 5.1.

Таблиця 5.1

Особливості вираження психологічної пружності, емоційного виснаження, психологічного благополуччя в осіб зрілого віку (група 1 та група 2)

Показник	Група	Середнє значення	Стандартне відхилення	Рівень значущості
Емоційне виснаження	1	14,379	4,570	0,000
	2	24,167	4,407	p < 0,001
Психологічна пружність	1	68,368	1,977	0,000
	2	53,938	2,254	p < 0,001
Позитивні взаємини з іншими	1	75,023	5,171	0,000
	2	58,417	7,978	p < 0,001
Автономія	1	63,828	4,840	0,000
	2	51,563	6,053	p < 0,001
Управління оточенням	1	70,989	4,756	0,000
	2	53,167	5,858	p < 0,001
Особистісне зростання	1	72,402	5,273	0,000
	2	63,396	6,136	p < 0,001
Ціль у житті	1	75,862	4,967	0,000
	2	57,583	9,567	p < 0,001
Самоприйняття	1	74,575	3,230	0,000
	2	54,208	7,562	p < 0,001
Особистісна самоефективність	1	26,012	1,674	0,000
	2	18,813	1,620	p < 0,001

Результати аналізу свідчать, що існують значущі відмінності між першою та другою групами досліджуваних за особливостями емоційного виснаження, психологічної пружності, позитивними стосунками з іншими, автономією, управлінням оточенням, особистісним зростанням, ціллю в житті, самоприйняттям, особистісною самоефективністю на рівні значущості p < 0,001.

Емпірично встановлено, що в осіб зрілого віку, які не відчують власного безсилля у спробах щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави:

1. Меншою мірою виражене емоційне виснаження (відповідно середнє значення – 14,379 – на низькому рівні) порівняно з особами зрілого віку, які навіть не намагаються щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави,

бо відчувають своє безсилля (відповідно середнє значення – 24,167 – на середньому рівні). В осіб зрілого віку, які навіть не намагаються щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави через відчуття свого безсилля, на середньому рівні виражене емоційне виснаження, що проявляється в переживаннях зниженого емоційного тону, підвищеного психічного виснаження та афективної лабільності, втраті інтересу і позитивних почуттів до оточуючих, відчутті перенасиченості роботою, незадоволеності життям у цілому порівняно з особами зрілого віку, які не відчувають безсилля у спробах щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави.

2. Більшою мірою виражена психологічна пружність (відповідно середнє значення – 68,368 – вище середнього) порівняно з особами зрілого віку, які навіть не намагаються щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави через відчуття власного безсилля (відповідно середнє значення – 53,938 – нижче середнього). Отримані результати свідчать про те, що в осіб зрілого віку, які не відчувають безсилля у спробах щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави, психологічна пружність – як здатність зберігати в критичних ситуаціях стабільний рівень психологічного та фізичного функціонування, виходити з таких ситуацій без стійких порушень, успішно адаптуючись до несприятливих змін, – виражена вище порівняно з особами зрілого віку, які навіть не намагаються щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави, бо відчувають власне безсилля.

3. Більшою мірою виражені позитивні взаємини з іншими (середнє значення – 75,023 – на високому рівні), порівняно з особами зрілого віку, які навіть не намагаються щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави, оскільки відчувають власне безсилля (відповідно середнє значення – 58,417 – на середньому рівні). Особи зрілого віку, які не відчувають безсилля у спробах щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави, більшою мірою характеризуються наявністю довірчих взаємин з оточуючими; турбуються про благополуччя інших людей; здатні співпереживати; допускають прив'язаність та близькі стосунки; розуміють, що людські відносини будуються на взаємних поступках, порівняно з особами зрілого віку, які навіть не намагаються щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави, бо відчувають власне безсилля.

4. Більшою мірою виражена автономія (відповідно середнє значення – 63,828 – на високому рівні) порівняно з особами зрілого віку, які навіть не намагаються щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави через відчуття власного безсилля (відповідно середнє значення – 51,563 – на

середньому рівні). Особи зрілого віку, які не відчують безсилля у спробах щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави, більшою мірою характеризуються як самостійні, незалежні; здатні протистояти спробам суспільства змусити їх думати та діяти певним чином; самостійно регулюють власну поведінку порівняно з особами зрілого віку, які навіть не намагаються щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави, бо відчують власне безсилля.

5. Більшою мірою виражене управління оточенням (середнє значення – 70,989 – на середньому рівні) порівняно з особами зрілого віку, які навіть не намагаються щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави, бо відчують власне безсилля (відповідно середнє значення – 53,167 – на середньому рівні). Особи зрілого віку, які не відчують власного безсилля у спробах щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави, більшою мірою контролюють свою зовнішню діяльність, ефективно користуються наявними можливостями, здатні використовувати чи створювати умови та обставини, сприятливі для задоволення особистих потреб та досягнення цілей, порівняно з особами зрілого віку, які навіть не намагаються щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави через відчуття власного безсилля.

6. Більшою мірою виражене особистісне зростання (відповідно середнє значення – 72,402 – на високому рівні) порівняно з особами зрілого віку, які навіть не намагаються щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави, бо відчують власне безсилля (середнє значення – 63,396 – на середньому рівні). Особи зрілого віку, які не відчують власного безсилля у спробах щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави, більшою мірою відкриті новому досвіду; сприймають себе такими, що зростають та самореалізуються; переживають відчуття неперервного розвитку та реалізації свого потенціалу; спостерігають позитивні зрушення в собі і своїх діях протягом певного часу; змінюються відповідно до власних пізнання та досягнень.

7. Більшою мірою виражений показник – цілі у житті (відповідно середнє значення – 75,862 – на високому рівні) порівняно з особами зрілого віку, які навіть не намагаються щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави, бо відчують власне безсилля (середнє значення – 57,583 – на середньому рівні). Особи зрілого віку, які не відчують власного безсилля у спробах щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави, більшою мірою характеризуються наявністю цілі в житті та почуттям спрямованості; вважають,

що минуле та теперішнє життя має сенс; дотримуються переконань, які є джерелами досягнення цілі в житті.

8. Більшою мірою виражене самоприйняття (відповідно середнє значення – 74,575 – на високому рівні) порівняно з особами зрілого віку, які навіть не намагаються щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави, бо відчувають власне безсилля (відповідно середнє значення – 54,208 – на середньому рівні). Особи зрілого віку, які не відчувають власного безсилля у спробах щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави, більшою мірою позитивно ставляться до себе; знають та приймають різні свої риси, включаючи хороші та погані якості; позитивно оцінюють власне минуле.

9. Більшою мірою виражене суб'єктивне відчуття особистісної самоефективності (відповідно середнє значення – 26,012 – на середньому рівні) порівняно з особами зрілого віку, які навіть не намагаються щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави, бо відчувають власне безсилля (середнє значення – 18,813 – на низькому рівні). Отримані результати свідчать, що особи зрілого віку, які не відчувають власного безсилля у спробах щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави, більшою мірою вірять в ефективність власних дій; думають оптимістично про власні досягнення; створюють оптимістичні сценарії розвитку подій.

З метою визначення умов формування психологічної пружності як чинника запобігання негативним наслідкам воєнного конфлікту в осіб зрілого віку нами був застосований множинний регресійний аналіз.

Проаналізуємо стандартизовані коефіцієнти регресії, які ми отримали за множинним регресійним аналізом для залежної змінної психологічної пружності. Отримані результати подано в таблиці 5.2.

Представлені в таблиці 5.2 позитивні статистично значущі регресійні коефіцієнти ($p < 0,05$) за множинним регресійним аналізом свідчать, що найбільший вплив на психологічну пружність осіб зрілого віку справляють такі незалежні змінні:

- 1) самоприйняття (стандартизований коефіцієнт Бета, відповідно, 0,396);
- 2) особистісне зростання (стандартизований коефіцієнт Бета, відповідно, 0,219);
- 3) особистісна самоефективність (стандартизований коефіцієнт Бета, відповідно, 0,141);
- 4) управління оточенням (стандартизований коефіцієнт Бета, відповідно, 0,123).

Коефіцієнти за множинним регресійним аналізом для залежної змінної психологічної пружності в осіб зрілого віку

Модель	Нестандартизований коефіцієнт		Стандартизований коефіцієнт	<i>t</i>	Знач. <i>p</i> level
	<i>B</i>	Стандартна помилка	<i>Beta</i>		
(Константа)	24,366	3,341		7,293	0,000
Емоційне виснаження	-0,351	0,057	-0,315	-6,171	0,000
Позитивні відносини з іншими	0,050	0,046	0,070	1,082	0,281
Автономія	0,055	0,049	0,060	1,123	0,263
Управління оточенням	0,089	0,045	0,123	1,984	0,049
Особистісне зростання	0,225	0,074	0,219	3,041	0,003
Цілі в житті	-0,094	0,065	-0,145	-1,452	0,149
Самоприйняття	0,259	0,057	0,396	4,562	0,000
Особистісна самоефективність	0,265	0,130	0,141	2,039	0,044

Статистично значущий негативний стандартизований коефіцієнт *Beta* має тільки одна незалежна змінна: емоційне виснаження (стандартизований коефіцієнт Бета, відповідно, – 0,315).

Отримані результати свідчать, що детермінантами психологічної пружності виступають: 1) низький рівень емоційного виснаження; 2) самоприйняття; 3) особистісне зростання; 4) особистісна самоефективність; 5) управління оточенням.

Умовами формування психологічної пружності у осіб зрілого віку є такі:

1) низький рівень психічного виснаження та знижена афективна лабільність, переживання підвищеного емоційного тону, наявність інтересу до навколишнього світу, відсутність відчуття «перенасиченості» роботою, вираженість задоволеності життям;

2) позитивне ставлення особистості до себе, вона знає та приймає різні свої риси, включаючи хороші та погані якості, позитивно оцінює власне минуле;

3) почуття неперервного розвитку, відкритість новому досвіду, почуття реалізації свого потенціалу, спостереження позитивних зрушень у собі та своїх діях; зміни відповідно до власних пізнання та досягнень;

4) віра в ефективність власних дій, оптимістичні думки про власні досягнення; створення оптимістичних сценаріїв розвитку подій;

5) наявність компетенцій в управлінні оточенням, контроль за зовнішньою діяльністю, ефективне використання наявних можливостей.

У нашому емпіричному дослідженні взяли участь 123 особи юнацького віку (від 19 до 23 років) – студенти Київського університету імені Бориса Грінченка та Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

З метою визначення особливостей поведінкових проявів психологічної пружності особистості, ставлення до політичного життя суспільства, задоволеності захистом державою прав людини в Україні в умовах воєнного конфлікту ми використовували такі психодіагностичні методи: 1) спеціальний варіант методу семантичного диференціала для вивчення психологічної пружності особистості (автор С. Л. Кравчук); 2) тест життєстійкості С. Мадді (в адаптації Д. О. Леонтьєва та О. І. Рассказової); 3) анкету діагностики суб'єктивних ставлень до політики, активної участі в політичному житті суспільства, міри задоволеності потреби в захисті державою прав людини (автор С. Л. Кравчук).

На основі авторської дослідницької анкети, спрямованої на дослідження суб'єктивних ставлень до політики, активної участі в політичному житті суспільства, міри задоволеності потреби у захисті державою прав людини в умовах воєнного конфлікту ми сформуваємо дві групи учасників дослідження:

3 група – особи юнацького віку, які навіть не намагаються щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави, бо відчують власну безпорадність (78 осіб);

4 група – особи юнацького віку, які не відчують власного безсилля у спробах щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави (39 осіб).

Решта 6 осіб із загальної вибірки не ввійшли до цих груп, бо обрали інший варіант відповіді.

На основі однофакторного дисперсійного аналізу ми виявили певні відмінності у психологічній пружності, життєстійкості в учасників дослідження третьої та четвертої груп.

Отримані результати представлено у таблиці 5.3.

**Особливості вираження психологічної пружності, життєстійкості
в осіб юнацького віку (група 3 та група 4)**

Показник	Група	Середнє значення	Стандартне відхилення	Рівень значущості
Психологічна пружність	3	60,077	8,915	0,011
	4	64,487	8,391	
Життєстійкість	3	85,039	16,530	0,001
	4	96,308	19,009	
Залученість	3	34,923	7,573	0,001
	4	40,077	8,109	
Контроль	3	30,987	6,622	0,000
	4	36,077	7,523	p<0,001
Прийняття ризику	3	19,115	4,363	0,000
	4	22,256	3,978	p<0,001

Емпірично встановлено, що в осіб юнацького віку, які не відчувають власного безсилля у спробах щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави:

1. Більшою мірою виражена психологічна пружність (відповідно середнє значення – 64,487) порівняно з особами юнацького віку, які навіть не намагаються щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави, бо відчувають своє безсилля (середнє значення – 60,077). Особи юнацького віку, які не відчувають свого безсилля у спробах щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави, більшою мірою здатні зберігати в критичних ситуаціях стабільний рівень психологічного та фізичного функціонування, виходити з таких ситуацій без стійких порушень, успішно адаптуватися до несприятливих змін порівняно з особами юнацького віку, які навіть не намагаються щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави, бо відчувають своє безсилля.

2. Більшою мірою виражена життєстійкість (відповідно середнє значення – 96,308) порівняно з особами юнацького віку, які навіть не намагаються щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави, оскільки відчувають власне безсилля (відповідно середнє значення – 85,039). Особи юнацького віку, які не відчувають безсилля у спробах щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави, більшою мірою здатні до відкритого, енергійного та успішного протистояння стресовим ситуаціям порівняно з особами юнацького віку, які навіть не намагаються щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави, бо відчувають власне безсилля.

3. Більшою мірою виражених «hardy» атитюд – залученість (відповідно середнє значення – 40,077) порівняно з особами юнацького віку, які навіть не намагаються щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави через відчуття власного безсилля (відповідно середнє значення – 34,923). Особи юнацького віку, які не відчують власного безсилля у спробах щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави, більшою мірою характеризуються гармонійною взаємодією з навколишнім світом, отримують задоволення від власної діяльності, сприймають себе значущою та цінною особистістю, включені у розв'язання життєвих завдань, незважаючи на наявність стресогенних факторів впливу, порівняно з особами юнацького віку, які навіть не намагаються щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави, бо відчують власне безсилля.

4. Більшою мірою виражених «hardy» атитюд – контроль (відповідно середнє значення – 36,077) порівняно з особами юнацького віку, які навіть не намагаються щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави, бо відчують власне безсилля (відповідно середнє значення – 30,987). Особи юнацького віку, які не відчують безсилля у спробах щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави, більшою мірою відчують, що самі обирають власну діяльність, свій життєвий шлях, здатні до пошуку шляхів впливу на результати стресогенних змін на протигагу стану безпорадності та пасивності, порівняно з особами юнацького віку, які навіть не намагаються щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави, бо відчують власне безсилля.

5. Більшою мірою виражених «hardy» атитюд – прийняття ризику (відповідно середнє значення – 22,256) порівняно з особами юнацького віку, які навіть не намагаються щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави, бо відчують власне безсилля (відповідно середнє значення – 19,115). Особи юнацького віку, які не відчують безсилля у спробах щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави, більшою мірою переконані: все те, що з ними трапляється, сприяє їхньому розвитку завдяки знанням з позитивного чи негативного досвіду; більшою мірою готові діяти за відсутності надійних гарантій успіху; більшою мірою вважають прагнення до простого комфорту та безпеки як таке, що збіднює життя особистості, порівняно з особами юнацького віку, які навіть не намагаються щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави, бо відчують своє безсилля.

Нам було цікаво, яка вага залученості, контролю та прийняття ризику у становленні психологічної пружності в осіб юнацького віку. На основі застосування множинного регресійного аналізу були отримані стандартизовані

коефіцієнти регресії, які уможливають висновки про вагу залученості, контролю та прийняття ризику в становленні психологічної пружності в осіб юнацького віку. Отримані результати представлено в таблиці 5.4.

Таблиця 5.4

Коефіцієнти за множинним регресійним аналізом для залежної змінної психологічної пружності в осіб юнацького віку

Модель	Нестандартизований коефіцієнт		Стандартизований коефіцієнт	<i>t</i>	Знач. <i>p</i> level	
	<i>B</i>	Стандартна помилка	<i>Beta</i>			
1	(Константа)	24,709	2,698		9,157	0,000
	Прийняття ризику	0,646	0,153	0,322	4,237	0,000
	Залученість	0,339	0,127	0,295	2,672	0,009
	Контроль	0,347	0,128	0,270	2,723	0,007

Наведені в таблиці 5.4 позитивні статистично значущі регресійні коефіцієнти ($p < 0,01$) за множинним регресійним аналізом свідчать, що найбільший вплив на психологічну пружність осіб юнацького віку здійснюють такі незалежні змінні:

- 1) прийняття ризику (стандартизований коефіцієнт Бета 0,322);
- 2) залученість (стандартизований коефіцієнт Бета 0,295);
- 3) контроль (стандартизований коефіцієнт Бета 0,270).

Отримані результати свідчать, що детермінантами психологічної пружності в осіб юнацького віку виступають: 1) прийняття ризику; 2) залученість; 3) контроль.

З огляду на зазначене можна зробити такі проміжні **висновки**:

1. Змістовно-структурними компонентами психологічної пружності є:
 а) *залученість* (переконаність у тому, що особистість отримує задоволення від життя, власної діяльності); б) *потреба в пізнанні* (особистість завжди відкрита новому досвіду, новим враженням); в) *контроль* (переконаність у тому, що особистість сама обирає свій шлях у житті, власну діяльність); г) *здатність ставити реалістичні цілі та здійснювати діяльність, спрямовану на їх досягнення*; д) *прийняття ризику* (переконаність у тому, що знання, які отримуються з позитивного чи негативного досвіду, сприяють розвитку особистості); е) *винахідливість*; є) *гнучкість*; ж) *оптимізм*; з) *когнітивна*

складність (особистість орієнтована на пізнання складних явищ, їй подобаються складні завдання, вона проявляє інтерес до непростих ідей); и) *альтруїзм*.

2. Детермінантами психологічної пружності виступають: 1) низький рівень емоційного виснаження; 2) самоприйняття; 3) особистісне зростання; 4) особистісна ефективність; 5) управління оточенням.

3. Емпірично визначено, що в осіб зрілого віку, які не відчують безсилля у спробах щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави, більшою мірою виражені психологічна пружність, позитивні взаємини з іншими, автономія, управління оточенням, особистісне зростання, цілі в житті та почуття спрямованості, самоприйняття, суб'єктивне відчуття особистісної самоефективності порівняно з особами зрілого віку, які не намагаються щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави, бо відчують власне безсилля.

4. В осіб юнацького віку, які не відчують безсилля у спробах щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави, більшою мірою виражені психологічна пружність, життєстійкість, залученість, контроль та прийняття ризику порівняно з особами юнацького віку, які навіть не намагаються щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави, бо відчують власне безсилля.

5.2. Процедури діагностики психологічної пружності особистості як запобіжника негативних наслідків воєнного конфлікту

На сьогодні існують валідизовані англomовні опитувальники для вимірювання психологічної пружності (resilience). Серед них найбільш відомі такі [15]:

1. Шкала пружності (resilience) Коннора-Девідсона (2003) (Connor-Davidson Resilience Scale (CD-RISC)).

Це валідизована шкала, що містить 25 запитань та вимірює пружність (resilience) як функцію п'яти взаємопов'язаних компонентів:

1. Особиста компетенція.
2. Прийняття змін та безпечні відносини.
3. Довіра/толерантність/протидія впливам стресу.
4. Контроль.

5. Духовні впливи.

З використанням Шкали пружності (resilience) Коннора-Девідсона (Connor-Davidson Resilience Scale (CD-RISC)) проведено значну кількість досліджень у різноманітному діапазоні популяцій. Дослідники розглядають CD-RISC як таку, що отримала найвищі бали у психометричній оцінці пружності (resilience) (Г. Віндл (G. Windle), К. Беннетт (K. Bennett) і Дж. Нойес (J. Noyes), 2011).

2. Шкала пружності (resilience) для дорослих (Resilience Scale for Adults валідизована, RSA) О. Фрібурга (O. Friborg) та співавторів (2003).

Шкала призначена для вивчення як внутрішньоособистісних, так і міжособистісних захисних чинників, що сприяють адаптації до негативних наслідків.

О. Фрібург (O. Fribourg) та співавтори визначили основні чинники, що сприяють розвитку надзвичайно стійких індивідів. а саме:

- 1) особиста компетентність;
- 2) соціальна компетентність;
- 3) соціальна підтримка;
- 4) сімейна згода;
- 5) персональна структура.

Г. Віндл (G. Windle), К. Беннетт (K. Bennett) і Дж. Нойес (J. Noyes) зазначають, що RSA є надзвичайно корисним психометричним інструментом для оцінки захисних факторів, які гальмують або забезпечують буфер проти психологічних розладів.

3. Коротка шкала пружності (Brief Resilience Scale), розроблена Б. В. Смітом (B. W. Smit, 2008), застосовується для оцінки здатності людей «відбиватися від стресу». Шкала містить шість запитань.

4. Шкала пружності (resilience), розроблена Г. М. Вагнілдом (G. M. Wagnild) і Х. М. Янгом (H. M. Young) (1993). Вона є найдавнішою шкалою, але ще використовується багатьма зарубіжними дослідниками. Шкала складається із 25 запитань. Результатами емпіричних досліджень встановлено позитивну кореляцію пружності з фізичним здоров'ям, моральністю та задоволеністю життям, а також виявлено негативну кореляцію пружності з депресією.

Для вивчення психологічної пружності особистості ми розробили спеціальний варіант методу семантичного диференціала (див. Додаток 5).

Спеціальний варіант методу семантичного диференціала для вивчення психологічної пружності особистості первісно включав 20 пар протилежних суджень.

З метою оцінки внеску кожного пункту у внутрішню узгодженість шкали на основі аналізу надійності за коефіцієнтом альфа Кронбаха ми провели спеціальне дослідження. У ньому взяли участь 123 особи юнацького віку (19–23 років) та 166 осіб зрілого віку (від 22 до 45 років). Після аналізу надійності за коефіцієнтом альфа Кронбаха було видалено 9 завдань, котрі порушували внутрішню узгодженість шкали психологічної пружності. Величину альфа Кронбаха для шкали, що містить 11 пунктів, представлено в таблиці 5А (див. Додаток 5). Коефіцієнт альфа Кронбаха (0,775) свідчить, що внутрішня узгодженість шкали прийнятна. Кореляції пунктів шкали із сумарним балом наведено в таблиці 5Б (Додаток 5). Представлені в таблиці 5Б результати свідчать про явно виражені значущі кореляції усіх 11 пунктів шкали із сумарним балом. Статистичні показники для пунктів шкали представлено в таблиці 5В (Додаток 5). Показники середнього значення, дисперсії та стандартного відхилення наведено в таблиці 5Г (Додаток 5).

Тож після проведення аналізу надійності за коефіцієнтом альфа Кронбаха спеціальний варіант методу семантичного диференціала для вивчення психологічної пружності особистості включає 11 пар протилежних суджень. Текст спеціального варіанта методу семантичного диференціала для вивчення психологічної пружності особистості представлено в Додатку 5.

Ретестова надійність обраховувалася за даними 75 учасників із загальної вибірки дослідження (40 жінок та 35 чоловіків), які заповнили бланк шкали повторно з інтервалом у сім тижнів. Значення коефіцієнта кореляції Ч. Спірмена за шкалою психологічної пружності встановлено 0,883 ($p < 0,001$).

Ми виявили значущі прямі кореляційні зв'язки психологічної пружності з показниками тесту життєстійкості С. Мадді (в адаптації Д. О. Леонтєва та О. І. Рассказової).

Життєстійкість як багатокомпонентне особистісне утворення включає в себе три порівняно автономні атитюди: «залученість», «контроль», «прийняття ризику», які детермінують стратегію поведінки особистості у складних життєвих обставинах та в індивідуально своєрідних поєднаннях визначають особливості самоставлення особистості, її віру в свою здатність впливати на ситуацію, боротися з труднощами, долати перешкоди.

Отримані результати кореляційного аналізу за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена представлено в таблиці 5.5.

Отримані кореляційні зв'язки, представлені в таблиці 5.5, свідчать: що більше виражена життєстійкість особи, то вище її психологічна пружність, то більшою мірою вона здатна зберігати стабільний рівень психологічного та фізичного функціонування у критичних ситуаціях, виходити з таких ситуацій без стійких порушень, успішно адаптуватися до несприятливих змін.

Таблиця 5.5.

Кореляційні зв'язки психологічної пружності із життєстійкістю та її компонентами

Показник	Коефіцієнт кореляції	Рівень значущості
Життєстійкість	0,730	$p < 0,001$
Залученість	0,731	$p < 0,001$
Контроль	0,644	$p < 0,001$
Прийняття ризику	0,502	$p < 0,001$

У нашому дослідженні взяли участь 198 осіб юнацького віку. Серед них: 54 особи – студенти Київського університету імені Бориса Грінченка, 144 особи – студенти Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

З метою дослідження психологічних особливостей життєстійкості студентів та їхнього ставлення до активної участі в політичному житті суспільства в умовах воєнного конфлікту ми використовували методи: 1) авторська дослідницька анкета діагностики суб'єктивних ставлень до політики, активної участі в політичному житті суспільства, міри задоволеності потреби в захисті державою прав людини; 2) тест життєстійкості С. Мадді (в адаптації Д. О. Леонтьєва та О. І. Рассказової).

На основі авторської дослідницької анкети стосовно ставлення до політичного життя суспільства в умовах воєнного конфлікту ми сформуваємо дві групи учасників дослідження:

група 5 – студенти з негативним ставленням до активної участі в політичному житті суспільства (88 осіб);

група 6 – студенти з позитивним ставленням до активної участі в політичному житті суспільства (72 особи).

Решта 38 осіб із загальної вибірки не ввійшли до цих груп, бо обрали інший варіант відповіді.

На основі однофакторного дисперсійного аналізу ми виявили певні відмінності в життєстійкості учасників дослідження з негативним ставленням до активної участі в політичному житті суспільства (група 5) та з позитивним ставленням до активної участі в політичному житті суспільства (група 6).

Отримані результати представлено у таблиці 5.6.

Таблиця 5.6

Особливості життєстійкості у студентів з негативним/позитивним ставленням до активної участі в політичному житті суспільства (група 5 та група 6)

Показник	Група	Середнє значення	Стандартне відхилення	Рівень значущості
Залученість	5	35,68	8,48	0,021
	6	38,78	8,18	
Контроль	5	31,68	7,40	0,044
	6	34,17	8,03	
Прийняття ризику	5	18,86	5,61	0,546
	6	19,39	5,29	
Життєстійкість	5	86,23	19,61	0,048
	6	92,33	18,95	

Згідно з результатами однофакторного дисперсійного аналізу виявилися значущі відмінності в середніх значеннях змінної «залученість» між двома групами учасників дослідження (на рівні значущості $p < 0,05$).

Емпірично встановлено, що у студентів із позитивним ставленням до активної участі в політичному житті суспільства рівень залученості значущо вищий (відповідно середнє значення – 38,78) порівняно із студентами з негативним ставленням до активної участі в політичному житті суспільства (відповідно середнє значення – 35,68).

Отримані результати свідчать: студенти з позитивним ставленням до активної участі в політичному житті суспільства характеризуються переконаністю в тому, що оточуючі люди їх цінують та поважають; більш упевнені у своїх силах, правильності та корисності виконуваної роботи, суспільній значущості її результатів; вони більш здатні отримувати щире задоволення від життя, спілкування, своєї діяльності, схильні сприймати дійсність та різноманітні життєві події як джерело яскравих вражень, безцінного досвіду порівняно із студентами з негативним ставленням до активної участі в політичному житті суспільства.

Виявилося, що у студентів із позитивним ставленням до активної участі в політичному житті суспільства рівень контролю вищий (відповідно середнє значення – 34,17) порівняно із студентами з негативним ставленням до активної участі в політичному житті суспільства (відповідно середнє значення – 31,68) на значущому рівні $p < 0,05$.

Отримані результати доводять: студенти з позитивним ставленням до активної участі в політичному житті суспільства переконані, що самі обирають власну діяльність, свій життєвий шлях та несуть відповідальність за власне життя. Студенти з позитивним ставленням до активної участі в політичному житті суспільства більшою мірою здатні вносити корективи до плану дій, не сумніваються у правильності прийнятих рішень та своїй спроможності втілити їх у життя, не шкодують сил та часу для досягнення цілей порівняно із студентами з негативним ставленням до активної участі в політичному житті суспільства.

Згідно з результатами однофакторного дисперсійного аналізу не встановлено значущих відмінностей між середніми значеннями змінної «Прийняття ризику» двох груп учасників дослідження (на рівні значущості $p > 0,05$).

За результатами однофакторного дисперсійного аналізу виявлено значущі відмінності в середніх значеннях змінної «Життєстійкість» між двома групами учасників дослідження (на рівні значущості $p < 0,05$). У студентів з позитивним ставленням до активної участі в політичному житті суспільства рівень життєстійкості вищий (відповідно середнє значення – 92,33) порівняно із студентами з негативним ставленням до активної участі в політичному житті суспільства (відповідно середнє значення – 86,23) на значущому рівні $p < 0,05$.

Студенти з позитивним ставленням до активної участі в політичному житті суспільства більшою мірою здатні переборювати стреси та долати труднощі порівняно із студентами з негативним ставленням до активної участі в політичному житті суспільства.

На основі раніше проведеного нами емпіричного дослідження [2], було встановлено прямий значущий зв'язок життєстійкості із задоволеністю якістю життя. Особистість із високим рівнем життєстійкості характеризується оптимізмом та активною життєвою позицією.

З огляду на зазначене можна зробити такі проміжні **висновки**:

1. Отримані емпіричні результати свідчать про надійність та валідність спеціального варіанта методу семантичного диференціала для вивчення психологічної пружності особистості.

Спеціальний варіант методу семантичного диференціала для вивчення психологічної пружності особистості характеризується достатньою внутрішньою узгодженістю та високою ретестовою надійністю.

2. Емпірично встановлено, що у студентів із позитивним ставленням до активної участі в політичному житті суспільства рівні залученості та контролю значущо вищі, порівняно із студентами з негативним ставленням до активної участі в політичному житті суспільства.

3. Студенти з позитивним ставленням до активної участі в політичному житті суспільства більшою мірою переконані, що самі обирають власну діяльність, свій життєвий шлях та несуть відповідальність за власне життя, порівняно із студентами з негативним ставленням до активної участі в політичному житті суспільства.

4. Студенти з позитивним ставленням до активної участі в політичному житті суспільства характеризуються переконаністю в тому, що оточуючі люди їх цінують та поважають; вони більш упевнені у своїх силах, у правильності та корисності виконуваної роботи, суспільній значущості її результатів; більш здатні отримувати щире задоволення від життя, спілкування, роботи, схильні сприймати дійсність та різноманітні життєві події як джерело яскравих вражень, безцінного досвіду порівняно із студентами з негативним ставленням до активної участі в політичному житті суспільства.

5. У студентів з позитивним ставленням до активної участі в політичному житті суспільства рівень життєстійкості вищий порівняно із студентами з негативним ставленням до активної участі в політичному житті суспільства.

5.3. Стратегії підтримання психологічної пружності особистості як запобіжника негативних наслідків воєнного конфлікту

На особистість впливають життєві події, стресові ситуації, різноманітні ризики. Одну й ту саму подію кожна людина переживає по-різному та має різні ресурси і можливості, щоб упоратися з нею.

Залежно від впливу подій, ситуацій, ризиків відбувається усвідомлена чи неусвідомлена реінтеграція, яка може приймати конструктивні та неконструктивні форми. Нас цікавить конструктивна форма, а саме: реінтеграція в результаті особистісного зростання, самоусвідомлення і зростання психологічної пружності [1; 4; 5; 7; 17; 20; 24; 28].

Дослідники доводять, що одні люди здатні впоратися з наслідками критичних ситуацій відносно добре, а інші – мають більший ризик зазнати негативних психологічних та соціальних впливів.

Несприятливі умови середовища, в яке потрапляють люди, та брак підтримки виступають істотними факторами ризику, що зумовлюють розвиток психічних захворювань.

Н. Гармезі [12; 13] дотримувався екологічного погляду на психологічну пружність. Так, він стверджував, що певні захисні фактори на індивідуальному та сімейному рівнях, а також зовнішні чинники визначають психологічну пружність.

На основі численних досліджень емпірично встановлено, що люди швидше відновлюються від впливу надзвичайних ситуацій тоді, коли почуваються у безпеці, мають доступ до соціальної, фізичної та емоційної підтримки, спираються на тісні родинні зв'язки [6; 16; 21].

На підтримання психологічної пружності особистості спрямовані також стратегії зміцнення людського потенціалу. Такі стратегії передбачають: створення освітніх програм; забезпечення послуг з охорони здоров'я; організацію центрів підтримки громад; створення груп самопомоги; заснування та підтримку реабілітаційних центрів.

Психологічну пружність (resilience) деякі дослідники [20] пов'язують з поняттям «благополуччя» та психічним здоров'ям.

Всесвітня організація охорони здоров'я визначає психічне здоров'я як стан благополуччя, за якого кожна людина може реалізувати свій власний потенціал, впоратися із життєвими стресами, продуктивно і плідно працювати, а також робити внесок у життя своєї громади [11].

М. Унгар разом з колегами визначили шість факторів психологічної пружності [25]. До них відносять такі:

1. Наявність фінансових, освітніх, медичних послуг, робочих місць, а також можливість отримання їжі, одягу та притулку.
2. Відносини з рідними, близькими людьми, значущими іншими людьми.
3. Особистісне та колективне значення мети, самооцінка сильних і слабких якостей, прагнення, вірування і цінності, включаючи духовну та релігійну ідентифікацію.
4. Досвід піклування про себе та оточуючих; здатність впливати на соціальне та фізичне середовище з метою отримання життєво необхідних ресурсів.

5. Досвід, пов'язаний з пошуком власної ролі в суспільстві, та усвідомлення соціальної справедливості, рівності в умовах та правах.

6. Узгодження особистих інтересів з почуттям відповідальності перед більшістю інших людей та відчуття себе соціально та духовно частиною чогось більшого, ніж власне є сама людина.

Саме тому забезпечення широкого спектра послуг для задоволення базових потреб та захисту осіб є важливою стратегією підтримання психологічної пружності особистості як запобіжника негативних наслідків воєнного конфлікту.

Забезпечення благополуччя передбачає задоволення мінімального рівня основних груп потреб: біологічних/фізіологічних, матеріальних, соціальних, культурних та духовних [28].

До такого широкого спектра послуг, спрямованих на задоволення базових потреб та захисту осіб, належать: забезпечення житлом; харчування; непродуктивна допомога; працевлаштування; охорона здоров'я та медична допомога; фінансова допомога; юридична допомога; освіта (можливість вчитися, отримувати інформацію, бути спроможним її ефективно використати); транспортне сполучення; можливість участі в громадській діяльності; робота груп підтримки; забезпечення можливості відтворення традиційних релігійних практик.

Комплексне задоволення біологічних/фізіологічних, матеріальних, соціальних, культурних та духовних потреб дає людині можливість почуватися добре, у безпеці, ефективно функціонувати.

М. Унгар наголошує на важливості оточення людини, середовища, в якому вона перебуває, та пропонує соціально-екологічне розуміння психологічної пружності [25]. Вчений стверджує: більшість досліджень переконують, що психологічна пружність є функцією здатності середовища сприяти зростанню.

М. Унгар висловлює думку про те, що за наявності значущих ресурсів в оточуючому середовищі (наприклад, соціальна згуртованість, соціальна справедливість), люди більш схильні долучатися до соціальних зв'язків у спільнотах і демонструвати психологічну пружність.

Дослідники відзначають, що підтримка благополуччя повинна здійснюватися як щодо окремої людини, так і стосовно родини, близького кола спілкування, громади та суспільства [19; 21; 25; 26].

Значущими для підтримання психологічної пружності особистості є стратегії відбудови громади і громадянського суспільства. Зазначені стратегії

передбачають сприяння розвитку громади, посилення ролі місцевої громади і громадських організацій.

М. Унгар вважає, що громадам потрібно створити умови, які спрощують доступ до ресурсів (наприклад, надання медичних послуг у школах/громадських центрах тощо) [25].

Необхідним є надання підтримки громаді і родині через поширення відповідної інформації серед спільноти; забезпечення кожній людині доступу до ресурсів, що сприяє досягненню благополуччя її родини та активної участі людини в соціальному, релігійному та політичному житті громади; проведення громадських і культурних заходів (зокрема просвітницьких, учнівських батьківських тощо); створення широкого простору для розвитку сім'ї: дітей, батьків, людей похилого віку; забезпечення сприятливих умов для мобілізації громади.

Психологічна пружність (resilience) громади розглядається дослідниками [19] як процес, що поєднує низку мережевих адаптивних здібностей груп людей, організацій, спільнот у позитивну траєкторію їх функціонування та адаптації після певного стресу, наприклад, конфлікту.

Згідно з дослідженнями [19] емпірично виявлено характерні риси громад, які відзначаються високим рівнем психологічної пружності (resilience). Серед таких рис найважливішими є: налагоджена комунікація між членами громади; наявність у громаді базових структур і послуг – школи, заклади охорони здоров'я, громадські об'єднання, релігійні організації; переконаність членів громади у тому, що вони мають потрібні ресурси; лідерство у громаді належить її членам; відповідальність за поліпшення життя громади та реалізацію відповідних заходів беруть на себе члени громади.

Психологічна пружність (resilience) родини визначається дослідниками [26] як її здатність вистояти та відновитися після стресових життєвих подій.

Н. Гармезі [12; 13] до сімейних факторів психологічної пружності включає такі: згуртованість членів сім'ї та теплі стосунки (незважаючи на бідність або подружні розбіжності, суперечності); наявність дбайливого дорослого (наприклад, бабусі чи дідуся) за відсутності у дітей чуйних батьків; турбота батьків за добробут своїх дітей.

За дослідженнями [26] емпірично встановлено характеристики родин, які відзначаються високим рівнем психологічної пружності (resilience). Серед них можна виокремити такі найбільш значущі характеристики: повага, турбота та любов між усіма членами родини; достатність ресурсів для задоволення

базових матеріальних та фізичних потреб членів родини; добре налагоджена комунікація між членами родини; спільні мрії та цілі.

Н. Гармезі [12; 13] розглядає зовнішні фактори підтримки сім'ї, її психологічної пружності, зокрема: наявність зовнішньої підтримки батьків і дітей; здійснення підтримувальних заходів з боку турботливих та зацікавлених учителів, викладачів, соціальних працівників; інституційних структур, які сприяють широким зв'язкам із громадою.

Важливою стратегією підтримання психологічної пружності особистості є сприяння самопомозі та підтримці на рівні громад, а також надання людині базової психосоціальної підтримки та послуг у сфері психічного здоров'я.

Таким чином, можна зробити такі **загальні висновки**.

Психологічну пружність доцільно розглядати як інтегративну властивість особистості, що виявляється у здатності зберігати в критичних ситуаціях стабільний рівень психологічного та фізичного функціонування, виходити з таких ситуацій без стійких порушень, успішно адаптуватися до несприятливих змін.

Найважливішими стратегіями розвитку та підтримання психологічної пружності особистості як запобіжника поширення психологічних наслідків воєнного конфлікту є:

1) *формування громадянського суспільства, що передбачає сприяння розвитку громади; посилення ролі місцевої громади і громадських організацій; зміцнення психологічної пружності громади.* Це означає забезпечення широкого спектра послуг для захисту людей та задоволення базових потреб (біологічних/фізіологічних, матеріальних, соціальних, культурних та духовних): наявність житла; харчування; непродуктивна допомога; працевлаштування; охорона здоров'я та медична допомога; фінансова допомога; юридична допомога; освіта (можливість учитися, отримувати інформацію, бути спроможним її ефективно використати); транспортне сполучення; можливість участі в громадській діяльності; участь у соціальному, релігійному та політичному житті громади; діяльність груп підтримки; забезпечення можливості відтворення традиційних релігійних практик;

2) *зміцнення людського потенціалу.* Такі стратегії передбачають: створення освітніх програм; забезпечення послуг з охорони здоров'я; організацію центрів підтримки громад; створення груп самопомоги; заснування та підтримку реабілітаційних центрів; надання людині базової психосоціальної підтримки та послуг у сфері психічного здоров'я;

3) забезпечення підтримки родини та достатніх ресурсів для задоволення базових біологічних/фізіологічних, матеріальних, соціальних, культурних та духовних потреб членів родини; створення широкого простору для розвитку сім'ї, зокрема дітей, батьків, людей похилого віку; розвиток психологічної пружності родин.

Умовами формування особистісної психологічної пружності є:

1) низький рівень психічного виснаження та знижена афективна лабільність, переживання підвищеного емоційного тону, наявність інтересу до навколишнього світу, відсутність відчуття «перенасиченості» роботою, вираженість задоволеності життям;

2) позитивне ставлення особистості до себе, вона знає та приймає різні свої риси, включаючи хороші та погані якості, позитивно оцінює власне минуле;

3) почуття неперервного розвитку, відкритість новому досвіду, почуття реалізації свого потенціалу, спостереження позитивних зрушень у собі та своїх діях; зміни відповідно до власних пізнання та досягнень;

4) віра в ефективність власних дій, оптимістичні думки про власні досягнення; створення оптимістичних сценаріїв розвитку подій;

5) наявність компетенцій в управлінні оточенням, контроль за зовнішньою діяльністю, ефективне використання наявних можливостей.

Розвиток та підтримання психологічної пружності особистості передбачає забезпечення соціальної підтримки з боку різних соціальних систем, зокрема друзів, родини, релігійних, освітніх організацій, громади, громадянського суспільства.

Література до розділу

1. Книжникова С. В. Педагогическая профилактика суицидального поведения на основе формирования жизнестойкости: монография. Краснодар: АСВ-полиграфия, 2009. 327 с.
2. Кравчук С. Л. До проблеми особливостей зв'язку духовних цінностей, життєстійкості та якості життя особистості в юнацькому віці // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки: зб. наук. праць. Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. № 5 (50). С. 79–87.
3. Кравчук С. Л. Особливості життєстійкості як фактора психологічної пружності особистості юнацького віку в умовах воєнного конфлікту // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки. Херсон: Херсон. держ. ун-т, 2018. Вип. 1 (1). С. 99–105.

4. Психическое здоровье в чрезвычайных ситуациях. Департамент психического здоровья и зависимости от психоактивных веществ. Женева: ВОЗ, 2005. 8 с. URL: http://apps.who.int/iris/bitstream/10665/67866/1/WHO_MSD_MER_03.01_rus.pdf.
5. Психосоциальная поддержка в кризисной ситуации: метод. пособ. для педагогов / Детский фонд ООН (ЮНИСЕФ), Всеукраинский союз молодежных общественных организаций, «Христианская ассоциация молодых людей Украины» (УМСА Украины). – Киев: [б. и.], 2015. 76 с.
6. Психосоціальна підтримка в умовах надзвичайних ситуацій: підхід резилієнс: навч.-метод. посіб. / Гусак Н. та ін; за заг. ред. Н. Гусак; Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». Київ: НаУКМА, 2017. 92 с.
7. Федунина Н. Ю. Понятия устойчивости к травме и позитивной адаптации // Московский психотерапевтический журнал. 2006. № 4. С. 69–80.
8. Шклярська О. Психологічна пружність – запорука виживання під час війни. URL: http://www.aratta-ukraine.com/text_ua.php?id=3373. Назва з екрана.
9. Block J. H., Block J The role of ego-control and ego-resiliency in the organization of behavior // Minnesota Symposium on Child Psychology / W. A. Collins, ed. Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1980. Vol. 13. P. 39–101.
10. Bonanno G. A., Galea S., Bucciarelli A. & Vlahov D. What predicts psychological resilience after disaster? The role of demographics, resources, and life stress // Journal of Consulting and Clinical Psychology. 2007. Vol. 75 (5). P. 671–682. doi.org/10.1037/0022-006X.75.5.671.
11. Facilitator guide MHPSS in Complex Emergencies Training Course. Setting Up Community-Based Supports: Training materials, 2016. 17 p.
12. Garmezy N. Resilience and vulnerability to adverse developmental outcomes associated with poverty // The American Behavioral Scientist. 1991. Vol. 34. P. 416.
13. Garmezy N. Resilience in children's adaptation to negative life events and stressed environments // Pediatric Annals. 1991. Vol. 20. P. 459–460, 463–466.
14. Lazarus R. S. From psychological stress to emotions: A history of changing outlooks // Annual Review of Psychology, 1993. Vol. 44. P. 1–21.
15. Luthar S. S., Cicchetti D., Becker B. The construct of resilience: A critical evaluation and guidelines for future work // Child Development. 2000. Vol. 71. P. 543–562.
16. Luthar S. S., Cushing G. Measurement issues in the empirical study of resilience: An overview // Resilience and development: Positive life adaptations / M. D. Glantz, J. L. Johnson, eds. New York: Plenum, 1999. P. 129–160.
17. Masten A. S. Global perspectives on resilience in children and youth // Child Development. 2014. Vol. 85. P. 6–20.
18. Moss W. Bounce Back: How To Be A Resilient Kid. URL: <http://www.rewireme.com/relationships/bounce-back-resilient-kid>. Title from the screen.
19. Norris F. H., Stevens S. P., Pfefferbaum B., Wyche K. F., Pfefferbaum R. L. Community Resilience as a Metaphor, Theory, Set of Capacities, and Strategy for Disaster Readiness // Am J Community Psychol. Springer Science + Business Media. 2008. Vol. 41 (1–2). P. 131–134.
20. Rutter M. Annual research review: Resilience – clinical implications // The Journal of Child Psychology and Psychiatry. 2013. Vol. 54. P. 474–487.

21. Scoloveno R. A Concept Analysis of the Phenomenon of Resilience // Simulation Laboratory, Rutgers University Camden, USA. 2016. Vol. 5. P. 353.
22. Silk J. S., Vanderbilt-Adriance E., Shaw D. S., Forbes E. E., Whalen D. J., Ryan N. D., Dahl R. E. Resilience among children and adolescents at risk for depression: Mediation and moderation across social and neurobiological contexts // Development and Psychopathology. 2007. Vol. 19. P. 841–865.
23. Soanes C., Stevenson A. Oxford dictionary of English (2nd edn.). Oxford, UK: Oxford University Press, 2006. P. 1498.
24. Tusaie K., Dyer J Resilience: A Historical review of the construct // Holist Nurst Pract. 2004. Vol. 18 (1). P. 3–8.
25. Ungar M. A constructionist discourse on resilience: Multiple contexts, multiple realities among at-risk children and youth // Youth and Society. 2004. Vol. 35. P. 341–365.
26. Walsh F. Family Resilience: A developmental systems framework // European Journal of Developmental Psychology. 2016. Vol. 13 (3). URL: <http://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/17405629.2016.1154035>. Title from the screen.
27. Werner E. E. High-risk children in young adulthood: A longitudinal study from birth to 32 years // American Journal of Orthopsychiatry. 1989. Vol. 59. P. 72–81.
28. Williamson J., Robinson M. Psychosocial interventions, or integrated programming for well-being? // Interventions. 2006. Vol. 4 (1). P. 4–25.

РОЗДІЛ 6

ПАТЕРНАЛІСТИЧНІ НАСТАНОВИ МОЛОДІ: ДІАГНОСТИКА ТА ШЛЯХИ УПЕРЕДЖЕННЯ

6.1. Патерналістичні настанови молоді як індикатор взаємодії громадян і влади в умовах воєнного конфлікту

В умовах воєнного конфлікту взаємодія між суб'єктами політико-правової дійсності набуває специфічних ознак. Насамперед змінюється баланс повноважень у бік підсилення владних суб'єктів, відповідальних за врегулювання конфлікту. Невизначеність майбутнього для підлеглих суб'єктів політико-правової взаємодії ускладнює прогнозування та побудову життєвих планів. Економічна нестабільність, перехід економіки на воєнний лад може призвести до зниження матеріального благополуччя значної кількості громадян держави, залучених у протистояння.

Зауважимо, що однією з особливостей сучасних війн є значна перевага невійськових засобів впливу на супротивника з метою деморалізації населення ворогуючих сторін (продукування конфліктної взаємодії між різними спільнотами; деморалізація та зменшення мотивації до спротиву; формування недовіри до військового керівництва тощо). Метою цих заходів є зниження готовності громадян чинити опір військовій агресії.

Сукупність зазначених факторів може впливати на психоемоційний стан значної кількості людей. В таких умовах постає дилема між готовністю особистості підпорядкуватися ситуаціям, дотичним до війни, і можливістю приймати самостійні рішення.

У цьому сенсі емпіричне дослідження патерналістичних настанов особистості відіграє подвійну роль. По-перше, воно дає змогу діагностувати готовність підпорядковуватися в ситуаціях, дотичних до воєнного конфлікту, окремої людини або представників певних спільнот. По-друге, з'являється можливість ідентифікувати готовність окремої людини або спільноти розраховувати на себе в позавоєнних сферах життя.

Молодь як соціально активна частина суспільства традиційно перебуває у фокусі соціально-психологічних досліджень через кілька причин. По-перше, в юнацькому віці відбувається активне формування та поширення дискурсу майбутнього, яке покоління втілює упродовж подальшого дорослішання. По-друге, завдяки віковим особливостям молодіжні спільноти мають значний мобілізаційний потенціал, який реалізується через сформовані мережі взаємодії (в тому числі у віртуальному просторі). По-третє, молодь володіє знаннями та вміннями, необхідними для оперування різними гаджетами, які істотно спрощують доступ до інформаційного контенту політико-правового змісту (на відміну від старших поколінь, які переважно послуговуються телебаченням, радіо та газетами). Окрім того, молодь уразлива до деструктивних інформаційних впливів за браком життєвого досвіду та усталених способів протидії психологічним маніпуляціям. Тому прицільна увага до процесів політико-правової соціалізації є важливим науковим завданням.

Надалі вважаємо доцільним розглядати патерналістичні настанови у контексті дихотомії «соціальна активність – соціальна пасивність». Як полюс «соціальної пасивності» проаналізовано чинники, механізми та особливості проявів соціального утриманства (М. Кліманська, Є. Балабанова, М. Левицька та інші); вимагаючої поведінки (С. Грабовська та інші); синдрому змушеного безсилля (Л. Рубан, Р. Вайт, Н. Майєр, Р. Бал, Є. Головаха, Н. Паніна та інші); неприйняття або неусвідомлення відповідальності за власне життя (О. Бичко та інші).

До полюса «соціальної активності» відносимо розробки, в яких описано детермінанти активної, відповідальної позиції особистості щодо суспільно-політичного та особистого життя. До цієї категорії належать роботи, в яких розкрито сутність психологічних конструктів: особистісна і соціальна відповідальність (С. Баранова, К. Муздибаєв та інші); особистісна зрілість як передумова соціально активної поведінки (К. Альбуханова-Славська та інші); психологічна автономність (І. Рубежанська); локус-контролю (Дж. Роттер, Є. А. Голинкіна, А. Еткінд та інші).

Дослідження патерналістичних настанов як соціально-психологічного феномену ґрунтується на здобутках філософії, політології. У політології патерналізм (від лат. *paternus* – батьківський) розглядається як система політичних відносин, принцип державного управління або політична практика, за якої одні політичні суб'єкти поводять себе щодо інших, як батьки стосовно дітей у патріархальній родині. Передусім мається на увазі поведінка держави або її інститутів щодо громадян, суспільства. На думку М. Жесткова,

патерналістичним суспільствам притаманні патронажне ставлення держави до своїх громадян, установ – до працівників; переконання громадян у тому, що держава, уряд повинні турбуватися про них, забезпечувати задоволення їхніх потреб значною мірою коштом державного бюджету, брати на себе усі турботи про благополуччя громадян [9].

М. Шушкова виокремлює основні підходи до трактування патерналістичної взаємодії владних і підвладних суб'єктів у соціально-психологічних дослідженнях [34]:

1) патерналізм як набір прийнятих особистістю соціокультурних норм поведінки в структурі міжособистісних стосунків (М. Шушкова, М. Геташвілі та інші);

2) патерналізм як соціальний інститут або тип соціальної організації певних структурних елементів суспільства або соціуму в цілому (К. Тараненко, М. Жестков).

3) патерналізм як ціннісна орієнтація особистості (О. Фільц, М. Леонтьєва та інші).

Значна кількість робіт присвячена вивченню взаємодії соціальних груп, які в процесі боротьби за владу намагаються посісти домінуючі позиції та претендують на роль еліт у певному соціальному утворенні (Р. Барт, В. Васютинський, А. Грамші, О. Кочубейник та інші). В цьому контексті формування патерналістичних настанов можна розглядати як механізм або засіб фіксації певного балансу влади у соціумі, де психологічна ідентифікація одних «гравців» із батьківською позицією неминуче передбачає прийняття іншими пасивних «дитячих» ролей.

Фіксація для певних соціальних прошарків патерналістичних очікувань щодо владних суб'єктів політико-правового процесу може бути запорукою збереження наявного балансу влади-підпорядкування в суспільстві. У цьому контексті, на думку М. Геташвілі, доречно розглядати патерналізм як інститут соціалізації особистості, що реалізується шляхом опанування соціальними практиками «панування – підкорення». Однією із форм патерналізму виокремлено «клієнтелізм» як систему соціальних інтеракцій, в яких працівники та роботодавці вибудовують стосунки усвідомленого підкорення заради отримання матеріальних преференцій [6]. Згідно з теорією влади, запропонованою В. Васютинським, досягнення балансу відбувається у процесі множинних інтеракцій, які закріплюють домінуючу або підлеглу позицію суб'єктів комунікації [5]. Подібної позиції дотримується К. Тараненко, яка вважає патерналістичну взаємодію у суспільстві наслідком порушення балансу

в соціальному договорі між державою та громадянином. Дисбаланс зумовлений зумисним привласненням владними суб'єктами права на прийняття суспільно важливих рішень. Це призводить до відмови від ініціативи підлеглих суб'єктів, формування пасивно-агресивного стилю взаємодії, метою якого є відновлення балансу у владно-підвладних стосунках [30].

М. Шушкова наголошує на важливості специфічної соціальної ситуації, за якої патерналізм реалізується владними суб'єктами для нав'язування уніфікації, певних еталонів поведінки, завдяки яким особистість спонукають до бажаної для провладних еліт поведінки [34]. Патерналізм як систему вимушених соціальних стосунків, у якій особі, групі або спільноті нав'язується підпорядкування в обмін на піклування з боку владних суб'єктів або фігур, розглядає М. Жестков [9].

О. Фільц тлумачить патерналістичну взаємодію як прояв гіпертрофованої, інфантильної довіри особи до представників влади. Чинником формування патерналістичних настанов названо інфантильно-залежну позицію особистості, якій притаманне повне перекладання надій щодо власного майбутнього на особу, наділену владою [32]. У працях М. Леонтьєвої патерналістична взаємодія вважається поведінковою моделлю, що включає в себе специфічні фундаментальні та інструментальні цінності. Отже, регулювання здійснюється груповими нормами, символами та етикетами, визначеними формальними і неформальними процедурами. Головною ознакою патерналістичної моделі поведінки автор називає віру та відданість однієї особи іншій, готовність їй підпорядковуватися [10].

Кожен із зазначених підходів дає можливість виокремлювати й аналізувати певні аспекти патерналізму як соціально-психологічного явища. Обрання парадигми залежить від дослідницьких потреб та зони інтересу науковця. Ми визначаємо патерналістичні настанови як особистісну готовність підпорядковуватися владним фігурам і колективним суб'єктам, що проявляється у зменшенні зон особистісної відповідальності особи за власне життя у різних сферах соціального буття. Основними проявами патерналістичних настанов вважаємо:

- готовність особистості підпорядковуватися і делегувати відповідальність за розвиток подій владним суб'єктам навіть за наявності можливостей впливу, необхідних ресурсів і компетенцій (знання, навички тощо);
- містифікацію владних фігур або групових суб'єктів політико-правової взаємодії, що може проявлятися у їх демонізації або приписуванні їм надмірних чеснот, всемогутності, ірраціональної природи влади;

- соціальну пасивність, уникання політичної активності або формалізовану політичну участь;
- бажання опіки з боку владних суб'єктів політико-правової взаємодії навіть у тих сферах життя, які не пов'язані з політико-правовим процесом;
- схильність сприймати дисбаланс владних повноважень у соціальній взаємодії як загальноприйнятну норму, відмова від прагнень посісти рівноправну або домінуючу позицію в політико-правовій комунікації.

Як бачимо з наведеного переліку проявів патерналістичних настанов, вони не тільки виводять особистість або групу за межі конкурентної взаємодії, домінуючої позиції в соціумі (що може бути зручним для суб'єктів, зацікавлених у збереженні існуючого владного балансу), а й створюють умови, за яких рівноправна, паритетна і партнерська взаємодія у політико-правовій комунікації неможлива.

Ще одним дисфункціональним наслідком сукупності сформованих патерналістичних настанов і очікувань вважаємо потенційні складнощі адаптації в умовах кризової невизначеності. Такі обставини можуть спонукати представників владних структур до необхідності вирішення навіть питань, які виходять за межі політико-правового процесу, в обмін на політичну лояльність представників підлеглих спільнот.

Отже, в сучасних соціально-політичних умовах, яким притаманна стрімка змінюваність внутрішньополітичної, геополітичної реальності, дослідження чинників становлення патерналістичних настанов особистості, шляхів їх корекції до збільшення суб'єктності, є актуальними науковими завданнями.

6.2. Інструментарій вивчення патерналістичних настанов особистості

Численні наукові розвідки уможливили висновок про доцільність одночасного застосування кількісного та якісного підходів до вивчення патерналістичних настанов особистості.

Кількісний підхід у дослідженні соціально-психологічних настанов особистості передбачає застосування процедур, що опрацьовують дискретні та вимірювані дані. Переважно у такий спосіб працюють з емпіричною реальністю стандартизовані психометричні інструменти (тести, опитувальники), де після збору первинних – та дискретних – даних формується єдиний масив, який підлягає статистичному аналізу. Огляд наукових джерел із

дотичної проблематики виявив широкий діапазон опитувальників, завдяки яким відбувається первинний збір кількісних даних щодо політико-правових уявлень, настанов, ставлення до окремих аспектів політико-правової реальності особистості. Математичні процедури і статистичні критерії для підтвердження або спростування гіпотези дослідження обираються з огляду на мету і гіпотезу дослідження.

Дослідження процесів політико-правової соціалізації за допомогою кількісних методів висвітлено в роботах В. Васютинського, І. Жадан, С. Кравчук, О. Кочубейник та інших.

Перевагами кількісного підходу визначено можливість аналізу психологічних тенденцій, притаманних великим групам і спільнотам; наявність стандартизованих процедур обробки та інтерпретації дослідницьких матеріалів; можливість математичного моделювання соціально-психологічних явищ і процесів тощо. Обмеженням кількісного підходу є проблематичність вимірювання складновловимих інтрапсихологічних процесів; трудомісткість підготовки і валідизації методик тощо.

Якісний підхід поєднує кілька самостійних підходів і дає змогу гнучко ідентифікувати особливості політико-правових настанов особистості, про що йдеться у працях, присвячених дискурс-аналізу (І. Жадан, О. Кочубейник, І. Остапенко, О. Скнар та інші); побудові обґрунтованої теорії (А. Страус, Дж. Корбін); контент-аналізу (С. Шалак); феноменологічному підходу (О. Осадько); глибинним інтерв'ю, фокус-групам (С. Белановська, Н. Богомолова, І. Гусєв, І. Остапенко, О. Мельникова, Т. Фоломєєва); анкетуванню (С. Кравчук, З. Сіверс, С. Позняк).

Поширеність застосування якісної стратегії зумовлена її перевагами, як-от: можливість досліджувати скороминущі, малоусвідомлені особистістю або групою психологічні явища і процеси. Також якісні методи дають змогу формулювати змістовні висновки про суб'єктивний світ окремої особистості або психологічну реальність певної групи, спільноти в усьому її розмаїтті.

Обмеженнями якісного підходу в психології є трудоємність процедур збору і аналізу даних; складність аналізу тенденцій, притаманних великим вибіркам респондентів; відсутність уніфікованих, стандартизованих процедур аналізу отриманих дослідницьких матеріалів; потреба у значних організаційних, часових та фінансових ресурсах; залежність якості дослідницьких висновків від рівня кваліфікації науковця тощо.

Отже, комбінування двох дослідницьких стратегій при вивченні патерналістичних настанов особистості уможливорює всебічний аналіз

досліджуваних феноменів та підвищує надійність, валідність сформульованих висновків.

Погоджуємося з О. Качаряном, який теоретично обґрунтував та емпірично підтвердив трифакторну модель детермінації політичної поведінки особистості. Визначено, що для політико-правової соціалізації особистості є важливими впливи близького соціального середовища, медіа й індивідуальних особливостей людини (екстернальність особистості; дихотомія «екстраверсія-інтроверсія») [14]. Тому в подальшому вважаємо обґрунтованим дослідження патерналістичних настанов особистості сукупно з вимірюванням особистісних характеристик людини і з'ясуванням ролі макро- і мікросередовищних чинників становлення політико-правової свідомості особистості (далі – ППС). Зауважимо, що згідно з концепцією З. Сіверс структурними компонентами ППС є настанови, уявлення і ставлення особистості щодо політико-правової дійсності [15]. В цьому сенсі патерналістичні настанови розглядаються нами як змістовно-структурна складова ППС.

Досвід дослідження політико-правових настанов особистості (і патерналістичних зокрема) з використанням стандартизованих опитувальників достатньо поширений. Вимірювання дихотомії «соціальна пасивність»-«соціальна активність» може бути реалізоване завдяки застосуванню таких методик:

1. *«Опитувальник рівня патерналізму щодо інститутів влади»* (автори: Т. Стефаненко, О. Тихомандрицька, Е. Белінська) ідентифікує політико-правові настанови особистості щодо владних інститутів і політичних персон. Опитувальник містить чотири шкали: «містифікація влади», «бажання опіки», «зняття із себе відповідальності», «ставлення до закону» [21].

Шкала *«Містифікація влади»* виявляє готовність приписувати владним суб'єктам недоступність, величність і всезнайство. Особа з високими показниками за цією шкалою схильна наділяти владні фігури різними етичними чеснотами: благородність, чесність, непідкупність або, навпаки, всемогутніми «демонічними» рисами.

Шкала *«Бажання опіки, турботи»* виявляє прагнення та очікування респондента отримувати прояви турботи, захисту у різних сферах соціального та особистого життя від владних суб'єктів (інстанцій, політиків, громадських організацій або волонтерських рухів).

Шкала *«Зняття із себе відповідальності»* ідентифікує готовність особистості перекладати відповідальність за соціальне, особисте життя на зовнішні суб'єкти, владні або соціальні інститути. Респонденти, які набрали

високі бали за шкалою, з легкістю знімають із себе відповідальність за якість власного життя, рівень матеріального благополуччя та дотримання суспільних норм поведінки.

Шкала *«Ставлення до закону»* ідентифікує віру респондента в універсальну справедливість закону, ідеалізоване сприйняття соціальної реальності, в якій живе людина.

Погоджуємося з авторами методики, які розглядають вищі показники по кожній зі шкал як міру вираженості патерналістичних настанов особистості. Повний текст методики, ключі для обрахунку подано у Додатку 7.

2. ***«Методика дослідження політичних настанов особистості»***
Г. Бієбраура. Перевагою методики є те, що вона дає змогу досліджувати не тільки готовність особистості підпорядковуватися авторитарним методам управління, а й здійснювати ідентифікацію готовності проявляти активність у суспільно-політичному житті [31]. Методика вимірює три шкали:

Шкала *«Настанова на політичну активність»* відображає готовність респондента брати участь у різноманітних політичних заходах, свідомо планувати власну політичну участь.

Шкала *«Ставлення до діючих політиків»* дає можливість ідентифікувати позитивне або негативне ставлення до представників політикуму (вищі бали свідчать про позитивне ставлення, низькі – про негативне).

Шкала *«Схильність схвалювати політичний авторитаризм»* спрямована на ідентифікацію респондентів, які схвально ставляться до авторитарних методів управління державою. Зазвичай вони готові підтримувати політиків, які декларують такий політичний курс.

Перевага цієї методики полягає в можливості одночасно досліджувати полюс соціальної активності і готовність підпорядковуватися у політико-правовій царині. Повний текст методики, ключі для обрахунку представлено у Додатку 8.

3. Опитувальник ***«Особливості політичної соціалізації»*** (автор – Є. Чорний) дає змогу виокремлювати ставлення особистості до різних аспектів політико-правової реальності [25]. Методика містить шість шкал, за допомогою яких вимірюються політико-правові уявлення, ставлення респондентів до політико-правової реальності і мотивація політичної участі.

Шкала *«Сприймання влади та її окремих характеристик»*. Для респондентів, які набрали за шкалою високі бали, притаманне сприймання влади як необхідного атрибуту суспільного життя, що забезпечує безпеку і визначає конструктивне існування соціуму. За задумом автора методики,

низькі показники шкали свідчать про сприйняття влади як необхідного зла і наслідку недосконалості суспільства. Влада і її представники уявляються неідеальними.

Шкала *«Ставлення до політики»*. Високі бали дають можливість ідентифікувати позитивне, зацікавлене ставлення до політики, що сприймається як центральний і консолідуючий осередок суспільного життя. Політика розглядається як необхідний для нормального життя суспільства процес. Низькі бали за шкалою ідентифікують негативне або байдуже ставлення особистості до цієї сфери суспільного життя. Такі респонденти дистанціюються від політичного процесу, вважають політику справою брудною і пов'язаною з брехнею. Маніпулювання суспільною та індивідуальною свідомістю вважається обов'язковою ознакою політичного процесу.

Шкала *«Ставлення до політиків»*. Відповідно до авторського трактування високі бали за цією шкалою свідчать про переважання позитивного ставлення особистості до політичної діяльності, розуміння значущості ролі політиків та визнання їхніх намірів брати активну участь у політичній діяльності. Натомість низькі бали свідчать про негативне сприйняття професійної політичної активності, неприйняття політичної діяльності як суспільно значущої.

Шкала *«Ставлення до інститутів влади»*. Для респондентів із високими балами за цією шкалою інститути влади сприймаються як необхідний і єдиний можливий механізм реалізації законів, норм суспільного життя, що відображає основні цінності соціуму. Низькі бали за шкалою свідчать про негативне сприйняття інститутів влади через їх неефективність, віддаленість від громадян, корумпованість і кримінальну орієнтованість.

Шкала *«Мотиваційний блок політичної свідомості»*. Високі бали за цією шкалою відображають стійку позитивну мотивацію до політичної участі. Для цих респондентів притаманна осмислена участь у різноманітних видах політичної активності. Для респондентів, які отримали низькі бали за шкалою, характерна особистісна невизначеність щодо прийнятних моделей політичної участі, розмитість, нерозвиненість мотивації участі у суспільно-політичних процесах.

Шкала *«Когнітивний блок політичної свідомості»*. Відповідно до авторського задуму високі бали за даною шкалою свідчать про визначеність і структурованість системи ідеологічних уподобань, стійкість політичних орієнтацій у респондентів. Натомість низькі бали свідчать про нерозвиненість,

розмитість, суперечливість систем та ідеологічних уявлень, політичних поглядів та орієнтацій респондентів.

Як бачимо з опису шкал, методика *«Особливості політичної соціалізації»* Є. Чорного дає можливість досліджувати політико-правові уявлення респондентів, їхнє ставлення до різних аспектів політико-правової реальності. Шкала *«Мотивація політичної участі»* уможлиблює опосередковану ідентифікацію готовності людини до активних дій у політико-правовій площині.

Комплекс цих трьох методик дає змогу вимірювати більшість зазначених проявів патерналістичних настанов особистості. З метою апробації діагностичної спроможності та з'ясування тенденцій у масовій свідомості молоді ми провели емпіричне дослідження. Його завданнями були:

1) порівняльний аналіз структури політико-правової свідомості (і патерналістичних настанов зокрема) для осіб, що реалізують різні сценарії поведінки у політико-правовій сфері;

2) дослідження ролі соціально-психологічних характеристик вибіркової сукупності для становлення патерналістичних настанов (незалежні змінні: «Вік», «Стать», «Освітній рівень», «Місце проживання», «Місце народження»);

3) з'ясування взаємозв'язків патерналістичних настанов зі структурними компонентами ППС (уявлення і ставлення щодо політико-правової дійсності).

Математичними процедурами обробки даних обрано описову статистику (абсолютні частоти, відсотки, медіана); непараметричний критерій U-Манна-Вітні для двох не пов'язаних між собою вибірок; непараметричний критерій Краскела-Воліса для K-непов'язаних вибірок. Непараметричні критерії обрано через відсутність нормального розподілу для більшості шкал (критерій Колмогорова-Смірнова, $p > 0,05$).

Дослідження проводилися протягом 2018 р. У складі вибіркової сукупності було задіяно 256 студентів. За основну групу дослідження студенти обрані як соціально активна група, що неодноразово демонструвала високий мобілізаційний потенціал щодо політико-правових подій в Україні.

За ознакою *«Майбутній фах»* вибіркова сукупність включала студентів різних спеціальностей, окрім юристів і політологів. Ця категорія респондентів була виключена в результаті попереднього виокремлення специфічних особливостей становлення ППС, зумовлених професійним навчанням у закладах вищої освіти [15]. За параметром «Стать» розподіл такий: 179 дівчат (70,5 %), 77 юнаків (29,5%), що відповідає реальному статево-рольовому розподілу в студентському середовищі. За параметрами «Вік», «Курс»

вибіркова сукупність розподілена так: 17–18 років –78 осіб (30,5 %); 19–20 років –120 осіб (46,9 %); 21–22 роки –47 осіб (18,4%); 23 і старше – 9 осіб (3,5%). Освітній рівень респондентів ми ідентифікували за допомогою змінної «Курс». Розподіл вибірки був таким: 1 курс (бакалаври) - 57 осіб (22,3%); 2 курс (бакалаври) - 47 осіб (18,4 %); 3 курс (бакалаври) - 93 особи (36,3%); 4 курс (бакалаври) - 54 осіб (21,1%); 1 курс (магістри) - 2 особи (0,8 %); 2 курс (магістри) -1 особа (0,4 %).

В результаті обробки отриманих даних із застосуванням методів математичної статистики було виявлено особливості прояву патерналістичних настанов.

Порівняльний аналіз структури політико-правової свідомості (і патерналістичних настанов зокрема) для осіб, що реалізують різні сценарії поведінки у політико-правовій сфері.

Ми прагнули насамперед з'ясувати частоту проявів конвенційної і неконвенційної політичної участі у студентському середовищі. Конвенційними видами політичної участі вважаємо такі, які передбачають можливість безпосередньої або опосередкованої процедурами співпраці людини із владними суб'єктами. До цього класу відносимо: голосування на виборах; участь у передвиборчих кампаніях; відвідування політичних зборів; участь у роботі громадських організацій, партій; збір підписів під колективними зверненнями; волонтерську активність.

Неконвенційними видами політичної участі вважаємо ті, що передбачають конфронтацію між суб'єктами політико-правової взаємодії, відхід від стратегій співпраці, а часом і вихід за межі законодавчих норм. До неконвенційних видів політичної участі відносимо: мітинги; демонстрації; блокування шляхів сполучення; голодування з політичних причин; трудові, навчальні страйки; захоплення приміщень органів влади; пікетування органів влади.

Аналіз поширеності конвенційних і неконвенційних видів політичної участі у студентському середовищі ми здійснювали із застосуванням описових статистик (частотний розподіл, відсотки). У таблиці 6.1., на малюнках 6.1 і 6.2 візуалізовано частотний і процентний розподіл зазначених видів політичної участі.

Таблиця 6.1

**Частота реалізації студентами різних видів політичної участі
конвенційного і неконвенційного характеру (абсолютні частоти, відсотки)**

Форма політичної участі	Так (частота)	Ні (частота)	Так (%)	Ні (%)
Конвенційні				
Волонтерська активність	114	44,5	44,5	54,7
Голосування на виборах	101	153	39,5	59,8
Збір підписів під колективними зверненнями	48	206	18,8	80,5
Участь у роботі громадських організацій, партій	42	212	16,4	82,8
Участь у передвиборчих кампаніях	33	221	12	86,3
Відвідування політичних зборів	33	221	12	86,3
Неконвенційні				
Мітинги, демонстрації	44	209	17,2	81,6
Пікетування органів влади	18	236	7	92,9
Трудові, навчальні страйки	20	234	7,8	91,4
Захоплення приміщень органів влади	10	244	3,9	95,3
Блокування шляхів сполучення	8	246	3,1	96,1
Голодування з політичних причин	3	251	1,2	98,0
Антипротестні				
Ні за яких обставин не беру участі в акціях протесту	103	142	40,2	55,5

Як бачимо з таблиці 6.1., молодь здебільшого орієнтована на конструктивну взаємодію із владою. Протестні форми активності практикує орієнтовно п'ята частина опитаних. Серед конвенційних видів політичної участі найбільш прийнятними є волонтерська активність і голосування на виборах (44,5 % і 39,5 % відповідно).

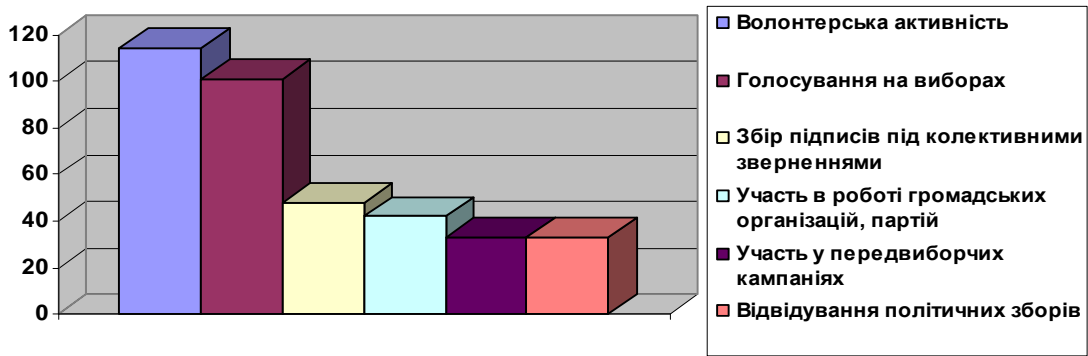

Рис. 6.1. Конвенційні види політичної участі студентів (абсолютні частоти вибору).

Зауважимо, що в 2013–2014 рр. волонтерських рух в Україні набув небачених раніше масштабів і став запорукою збереження територіальної цілісності України в умовах воєнної агресії. Той факт, що 44,5% з опитаних у той чи інший спосіб беруть участь у волонтерському русі, вважаємо позитивною ознакою, яка свідчить про їхні бажання і здатність до соціальної відповідальності. Прикметним видається збіг кількісних показників опцій «Участь у передвиборчих кампаніях» і «Відвідування політичних зборів» (33%).

Серед неконвенційних видів політичної участі найбільш прийнятним для студентської спільноти є відвідування мітингів і демонстрацій (17,2%). Зауважимо, що незначна частина студентів готова у протистоянні із владними суб'єктами реалізовувати види політичної участі, небезпечні для життя і здоров'я: «Голодування з політичних причин» – 1,2%; «Захоплення приміщень органів влади» - 3,9%; «Блокування шляхів сполучення» - 3,1%. Для з'ясування соціально-психологічних особливостей цієї групи вважаємо доцільними подальші емпіричні розвідки із збільшенням кількості досліджуваних.

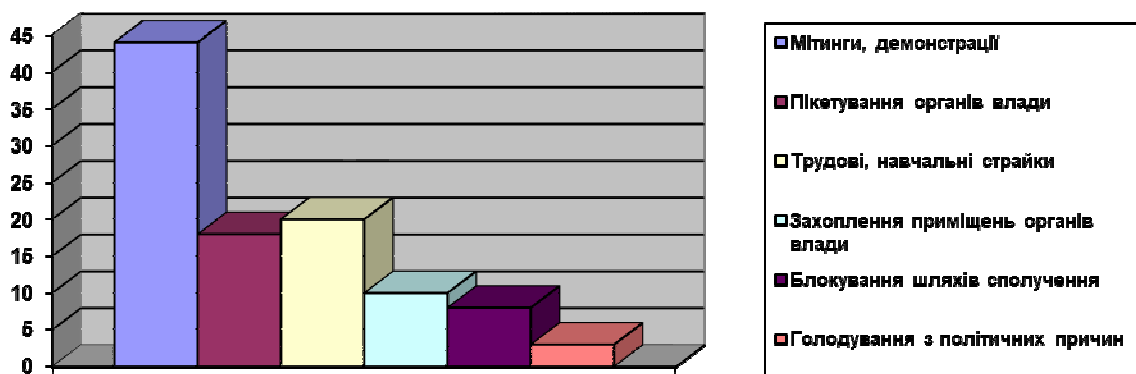

Рис. 6.2. Неконвенційні види політичної участі студентів (абсолютні частоти вибору).

Задля подальшого аналізу здійснено порівняння відмінностей структури ППС, застосовано непараметричний критерій U-Мана-Вітні для двох незалежних вибірок, де опцією сегментації вибіркової сукупності була номінальна шкала (респондент реалізує/не реалізує певний вид політичної участі). Аналіз відмінностей проведено для параметрів структурних компонентів ППС, які по горизонталі у таб. 6.2. проранжовані таким чином: 1) «Містифікація влади»; 2) «Бажання опіки»; 3) «Зняття відповідальності»; 4) «Ставлення до закону»; 5) «Ставлення до політиків 1»; 6) «Схвалення авторитаризму»; 7) «Сприймання влади»; 8) «Ставлення до політики»; 9) «Ставлення до політиків 2»; 10) «Ставлення до інститутів влади»; 11) «Мотивація політичної участі»; 12) «Когнітивний блок політичної свідомості»; 13) «Настанова на політичну активність». У вертикальному стовпчику (перший зліва) у дужках позначено кількість індикаторів, для яких виявлено статистично значущу відмінність у структурі ППС особистості.

Як бачимо з наведених у таблиці 6.2. даних, для респондентів, які реалізують різні види політичної участі, виявлено статистично значущі відмінності в структурній організації ППС. Ці тенденції проявлені наскрізно, окрім опцій «Голодування з політичних причин» і «Блокування шляхів сполучення», що, на наш погляд, зумовлено недостатньою кількісною представленістю у вибірці.

Наведені дані уможливають висновок, що індивідуальний стиль політичної участі особистості можна розглядати як наслідок специфічної конфігурації структурних компонентів ППС особистості (а саме політико-правових настанов, уявлень особистості, її ставлення до політико-правової дійсності).

Таблиця 6.2

Порівняльний аналіз структурних компонентів політико-правової свідомості особистості для респондентів, які реалізують різні види політичної участі (непараметричний критерій U-Манна-Вітні)

Форма політичної участі	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Ні за яких обставин не беру участі в акціях протесту (9)	,001	,031						,000	,001	,001	,000	,000	,002
Відвідування політичних зборів (6)			,000					,000	,002	,003	,000	,000	
Збір підписів під колективними зверненнями (5)				,008				,005	,048		,011	,001	
Голосування на виборах (5)								,003	,046		,001	,003	
Мітинги, демонстрації (4)								,003	,046		,001	,003	
Пікетування органів влади (4)		,049							,001		,002	,000	
Участь у передвиборчих кампаніях (4)					,030		,015				,005	,006	
Участь у роботі громадських організацій, партій (3)			,030					,002			,001		
Волонтерська активність (3)			,030					,002			,001		
Трудові, навчальні страйки (2)			,050					,011					
Захоплення приміщень органів влади (4)		,043						,005			,011	,001	
Блокування шляхів сполучення (0)													
Голодування з політичних причин (0)													

Патерналістичні настанови в структурі ППС особистості. Для з'ясування цього аспекту був застосований кореляційний аналіз (коефіцієнт Спірмена). Як параметри політико-правових уявлень, настанов і ставлення до політико-правової дійсності використовувалися шкали обраних опитувальників (розкрито вище). Виявлено наявність статистично значущих двосторонніх зв'язків патерналістичних настанов особистості з іншими структурними компонентами ППС особистості:

1. «Містифікація влади» - «Бажання опіки» ($r= 0,429$; $p\leq 0,001$);
2. «Ставлення до політиків 1»-«Настанова на політичну активність» ($r= 0,323$; $p\leq 0,001$);
3. «Ставлення до політиків 1» - «Схвалення авторитаризму» ($r= 0,327$; $p\leq 0,001$);
4. «Сприймання влади» - «Ставлення до політиків» ($r= 0,362$; $p\leq 0,001$);
5. «Сприймання влади» - «Ставлення до політики» ($r= 0,33$; $p\leq 0,001$);
6. «Ставлення до політики» - «Ставлення до політиків 1» ($r=0,405$; $p\leq 0,001$);
7. «Ставлення до політики» - «Мотивація політичної участі» ($r= 0,696$; $p\leq 0,001$);
8. «Ставлення до політики» - «Когнітивний блок політичної свідомості» ($r= 0,567$; $p\leq 0,001$);
9. «Ставлення до політиків 2» - «Ставлення до інститутів влади» ($r=0,433$; $p\leq 0,001$);
10. «Ставлення до політиків 2» - «Мотивація політичної участі» ($r=0,454$; $p\leq 0,001$).
11. «Ставлення до інститутів влади» - «Мотивація політичної участі» ($r=0,334$; $p\leq 0,001$);
12. «Мотивація політичної участі» - «Когнітивний блок політичної свідомості» ($r=0,506$; $p\leq 0,001$).

Наведені дані є підставою для таких висновків:

- 1) існує взаємозв'язок між містифікацією влади респондентами і бажанням опіки від владних суб'єктів (що вище містифікація влади, то вище бажання опіки; що вище бажання опіки, то вище містифікація влади);
- 2) ставлення до політиків пов'язане з готовністю респондентів схвалювати авторитаризм і проявляти політичну активність;
- 3) емпірично підтверджено динамічний взаємозв'язок політико-правових уявлень, настанов та ставлень особистості до політико-правової

дійсності. Аналіз динамічної функціональності структурних компонентів ППС потребує подальшого деталізованого опису.

Завдання з'ясування ролі соціально-психологічних характеристик вибіркової сукупності для становлення патерналістичних настанов особистості було реалізовано завдяки застосуванню непараметричного критерію U-Манна-Вітні для двох незалежних вибірок (незалежна змінна «Стать», дані наведено у таблиці 6.2) і критерію Краскела-Воліса для К-незалежних вибірок (незалежні змінні: «Вік», «Курс», «Місце народження», «Місце проживання»).

Для незалежних змінних «Сімейний стан», «Місце народження», «Вік» не виявлено статистично значущих відмінностей у структурі ППС респондентів.

Для змінної «Курс» виявлено відмінності для таких параметрів ППС: «Схвалення авторитаризму» ($p=0,042$); «Ставлення до політики» ($p=0,014$); «Мотивація політичної участі» ($p=0,010$); «Когнітивний блок політичної свідомості» ($p=0,036$). Дані уможливають висновок про комплексний вплив освітнього середовища закладів вищої освіти на становлення ППС респондентів (зауважимо, що для змінної «Вік» відмінностей не виявлено).

Цікавими видаються дані щодо відмінностей патерналістичних настанов осіб із різним місцем проживання (опції вибору: з батьками; у гуртожитку; окремо самотійно; окремо із власною родиною). Виявлені статистично значущі відмінності для шкал «Мистифікація влади» ($p=0,029$) і «Бажання опіки» ($p=0,013$), що свідчить про значущість батьківсько-дитячих проєкцій респондентів для становлення патерналістичних настанов особистості та узгоджується з теоретичними положеннями теорії З.Фрейда.

Виявлено статистично значущі відмінності патерналістичних настанов, зумовлені гендерними особливостями (незалежна змінна «Стать»): 1) «Бажання опіки» ($p=0,002$); 2) «Схвалення авторитаризму» ($p=0,019$); 3) «Когнітивний блок політичної свідомості» ($p=0,036$).

Окрім згаданих вище й апробованих опитувальників для дослідження патерналістичних настанов особистості можна використовувати такі методики:

«Опитувальник рівня політичної активності респондентів» (автор – Л. О. Кияшко) [22]. Методика дає можливість ідентифікувати особистісний профіль політичної активності респондента. Досліджується вербально-комунікативний, когнітивний і поведінковий типи політичної активності. Згідно із запропонованими процедурами обрахунку виокремлюють як

загальний рівень політичної активності, так і рівні прояву окремих компонентів політичної активності. Повний текст методики, ключі обрахунку наведено у Додатку 9.

Емпірично підтверджено значущість особистісної відповідальності, «інтернальності-екстернальності» як передумови соціально активної поведінки особистості. В науковій літературі існує широкий арсенал методик, які надають можливість вибору діагностичного інструментарію відповідно до цільової аудиторії і мети дослідження. Нижче наведено перелік, який охоплює різні вікові аудиторії, у тому числі підлітків. У контексті дослідження патерналістичних настанов особистості запропоновані опитувальники дають можливість визначити не тільки рівень, а й змістовні параметри особистої відповідальності респондентів. Серед них найбільш популярними є методики:

- *«Локус-контролю»*, автор: Дж. Роттер [23];
- *«Дослідження рівня суб'єктивного контролю»*, автор: Т. Пашукова [19];
- *«Шкала соціальної відповідальності»*, автори Л. Берковиць, К. Луттерман [13];
- *«Діагностика відповідальності підлітків»*, автор: М. Осташева [18].

Деталізований опис ключів і шкал, принципів інтерпретації надано за посиланнями.

«Багатофакторний особистісний опитувальник Р. Кетела» [12, 13] також може бути використано для з'ясування ролі особистісних рис людини у політико-правовій соціалізації. Як зазначено вище, для п'яти шкал доведено значущий вплив на процеси політико-правової соціалізації [10]: 1) *«Радикалізм – консерватизм»* (фактор «Q1»); 2) *«Залежність від групи – самодостатність»* (фактор «Q2»); 3) *«Домінантність – підлеглість»*, (фактор «Е»); 4) *«Рівень інтелекту»* (фактор «В»); 5) *«Екстраверсія-інтроверсія»* (фактор «F2»). Перевагою методики є можливість тестування з використанням автоматичного інтернет-обрахунку [12].

«Тест соціальних і політичних позицій» (автори: Г. Айзенк, Г. Вілксон) дає змогу виокремити політико-правові настанови респондентів. Методика вимірює сім шкал: «Соціалізм», «Расизм», «Дозволеність», «Релігійність», «Лібералізм», «Реакційність», «Пацифізм». При обрахунку вони інтегруються у два незалежні фактори «Жорсткість – м'якість», «Радикалізм – консерватизм». Текст методики, ключі для обрахунку, деталізований опис принципів інтерпретації шкал зацікавлений читач може знайти у праці Г. Айзенка, Г. Вільсона «Как измерить личность» [1].

Перевагою цієї методики є можливість автоматичного обрахунку результатів завдяки онлайн-програмам [2].

Метод *семантичного диференціала* дає можливість реконструювати факторну структуру семантичного простору для вибірки дослідження і таким чином з'ясувати тенденції масової свідомості, притаманні обраним для аналізу групам або спільнотам. Принцип семантичного диференціала реалізовано при побудові методик: «*Опитувальник ідейно-політичних настанов особистості*», «*Методика дослідження політичної поведінки особистості*», автор - М. Білик [3]. Принцип семантичного диференціала застосовують і при побудові анкет.

Як бачимо з переліку наведених опитувальників, існують широкі можливості застосування кількісного підходу у дослідженні патерналістичних настанов особистості в контексті дихотомії «соціальна пасивність - соціальна активність». Це уможлиблює варіативність при побудові програми емпіричного дослідження.

Задля реалізації *якісного підходу* традиційно використовують анкетування, глибинні індивідуальні інтерв'ю, групові інтерв'ю, фокус-групи.

Анкетування – поширений засіб дослідження процесів політико-правової соціалізації особистості. Перевагами методу є можливість конструювання анкет, орієнтованих на потреби конкретного дослідження; застосування окремих методів математичної статистики (описова статистика, Хі-квадрат Пірсона тощо); оперативність підготовки, проведення і інтерпретації дослідження та ін. Прикладів успішного застосування цього методу в політичній психології накопичено достатньо.

Глибинні індивідуальні інтерв'ю, групові інтерв'ю, фокус-групи належать до найбільш поширених дослідницьких інструментів процесів соціалізації особистості і дають можливість під час розмови виокремлювати широковживані або, навпаки, табуйовані настанови, уявлення, ставлення щодо політико-правової дійсності, притаманні особистості або прийняті в спільноті. Зауважимо, що відмінність групових інтерв'ю визначається різними принципами формування групи. Групові інтерв'ю проводять у природних групах, тому обговорення певної теми може актуалізувати типові процеси, які розгортаються в життєдіяльності групи. У фокус-групи залучають респондентів, не знайомих одне з одним. Це дає змогу виявити табуйовані, проблемні зони обговорюваної теми.

У будь-якому разі групова робота сприяє інформаційному збагаченню учасників мікрогрупи. Ідентифікація та аналіз уявлень, настанов, ставлень особистості до певного аспекту реалій можуть бути здійснені у різні способи. Аналіз усних наративів проводиться за заздальгідь розробленим гайдом, завдяки чому виокремлюють найбільш поширені уявлення, настанови, ставлення, міфи, стереотипи, притаманні певній людині, групі або спільноті. Приклади такого застосування у сфері політичної психології знаходимо у працях В. М. Духневича [8]. Іншою можливою процедурою контент-аналізу є побудова мережі смислових конструктів, ідентифікація їх в усних або письмових наративах, кількісний підрахунок абсолютної і відносної частоти згадування [33]. Цей підхід дає змогу отримати кількісні показники проявів досліджуваних параметрів проблеми (абсолютні та відносні частоти, відсотки).

Процедура проведення глибинних інтерв'ю, анкетування. Інтерв'ювання має проводитися в ізольованому приміщенні (одноосібно в разі індивідуальних інтерв'ю). Процес розмови за згоди респондентів може бути зафіксовано на диктофон або відеокамеру. В подальшому аудіо-, відеофайли підлягають процедурі транскриптування, переведення у текстовий формат.

6.3. Застосування проєктивних методик у дослідженні патерналістичних настанов особистості

Використання проєктивних методик у дослідженні інтрапсихологічних та внутрішньогрупових процесів у галузі політичної, воєнної психології є достатньо поширеним. На думку науковців, творення арт-продукту дає змогу респонденту відобразити фрагмент власної політичної картини світу на основі колажу. В процесі роботи відбувається екстеріоризація уявлень, міфологем та ставлень щодо політико-правової реальності та відображення їх у матеріальному світі. При використанні групових видів роботи спільнотворення дає можливість діагностувати внутрішньогрупові процеси, ідентифікувати конфлікти, соціальну дистанцію між особами або групами, явні та приховані коаліції тощо. Інформацію про успішний досвід застосування колажів як діагностичної методики знаходимо у роботах О. Соснюка, І. Остапенко, А. Branthwaite, L.Toiati. Серед головних переваг проєктивних методик ними визначено:

1) можливість отримання інформації про неусвідомлене завдяки аналізу символів та образів, що зображує респондент;

2) можливість спостереження, фіксації та обговорення процесу творчості, аналіз висловлювань та інтерпретації особою створених артпродуктів;

3) наочність, неструктурованість, недирективність, що уможлиблюють вільне виявлення респондентом свого світобачення у процесі творчості. Це дає змогу отримати не цензурований свідомістю дослідницький матеріал, недоступний при використанні інших діагностичних методів;

4) розмаїття та унікальність творчого матеріалу, завдяки чому стає можливим аналіз феноменології досліджуваного явища;

5) зменшення проявів психологічного опору і соціально бажаних відповідей через завуальовану мету проєктивних методик;

6) доступ до глибинних смислових інтенцій та їх відповідність унікальному семантичному простору людини;

7) виокремлення глибинних інтрапсихологічних процесів індивідуальних і групових (при груповій роботі);

8) інтенсифікація процесів рефлексії у респондентів щодо досліджуваної теми тощо.

Обмеженнями проєктивних методик є:

1) відсутність чітких схем аналізу емпіричних даних;

2) якість інтерпретації отриманих даних, що значною мірою залежить від кваліфікації, інтуїції, чутливості дослідника;

3) ускладненість формалізації отриманих даних;

4) неможливість повністю уніфікувати і стандартизувати не тільки аналіз та інтерпретацію результатів, а й процедуру дослідження. Обмеження проєктивних методик компенсуються завдяки комплексному підходу, який передбачає поєднання якісних і кількісних методів. Для інтенсифікації рефлексивних процесів дослідники вважають доцільним обговорення продуктів творчості по завершенні роботи.

Щодо принципу взаємодії з респондентами існують два можливі підходи. Перший передбачає роботу респондента із заздалегідь створеним стимульним матеріалом за схемою. В подальшому проводять процедури діагностики, обговорення та інтерпретації отриманих матеріалів. До цього класу методик можна віднести загальновідомі методики тесту К. Роршаха [36]. У політичній психології цей підхід реалізовано при побудові методики *«Ціннісні орієнтації політичного рівня»*, спрямованої на виявлення

настанов, ставлень респондентів до політико-правової дійсності [7]. О. Блінов задля психодіагностики застосовує проєктивну методичку *«Метафоричні асоціативні карти»* [4]. Автор описав мету, процедури, способи обробки й інтерпретації отриманих матеріалів.

Друга стратегія передбачає створення респондентом або групою нарративу або творчого продукту на задану тему. У подальшому отриманий матеріал обговорюється з авторами та підлягає інтерпретації за напівструктурованими схемами. Для створення нарративів або проєктивних текстів у політичній психології застосовують такі методички: *«Незавершені речення»*; *«Вільні асоціації»* [26]; створення казки на задану тему [20]. Творення проєктивного артпродукту як принцип використано у методиках *«Проективний малюнок»* [27]. Л. Снігур за допомогою авторської методички *«Символ»* досліджує громадянську ідентифікацію та настанови щодо держави [28].

Опишемо детальніше процедуру **застосування методички *«Незавершені речення»***. Серед інших проєктивних методик її перевагами є простота адаптації до визначених дослідницьких завдань та можливість поєднання кількісного та якісного підходів. Змістовно-процесуальні процеси можуть бути виокремлені завдяки аналізу смислів, що презентуються респондентами при продовженні незавершених речень. Кількісні характеристики вибірки виокремлюються завдяки застосуванню підходу, який запропонував С. Шалак. У цьому випадку в текстових фрагментах виокремлюють абсолютну частоту згадування смислових одиниць, які представляють дослідницький інтерес.

Для наочної ілюстрації розглянемо приклад застосування цієї методички у дослідженні патерналістичних настанов молоді в умовах воєнного конфлікту. На етапі теоретичного аналізу було виокремлено прояви настанов, які стали одиницями аналізу. Зазначимо, що у процесі обробки отриманого спектра відповідей окремі висловлювання характеризували ставлення (оцінювання) дій влади (позитивні/ негативні). Хоча предметом дослідження обрано настанови, огляд політико-правових уявлень та ставлень респондентів дає змогу максимально використати отриманий дослідницький матеріал та аналізувати тенденції масової політико-правової свідомості сучасних студентів. Також ми аналізували стилі взаємодії респондентів із владними суб'єктами дещо ширше, ніж проста констатація патерналістичних настанов респондентів. Це дає змогу виокремити у вибірці дослідження налаштованість респондентів до співпраці, тенденції підкорення,

конфронтації, уникання або компромісу із владними суб'єктами. Загальний перелік опцій аналізу такий:

- готовність делегувати відповідальність владним суб'єктам за наявності можливостей впливу, необхідних ресурсів і компетенцій (знання, навички тощо);
- негативна містифікація владних суб'єктів;
- позитивна містифікація владних суб'єктів;
- соціальна пасивність щодо політико-правових процесів,
- формалізована політична участь;
- бажання опіки з боку владних суб'єктів у вирішенні особистих життєвих завдань;
- схильність позитивно сприймати дисбаланс владних повноважень;
- відмова від прагнень посісти рівноправну або домінуючу позицію в політико-правовій комунікації.

Для ідентифікації проявів патерналістичних настанов молоді в умовах воєнного конфлікту було сформовано п'ять речень:

1. В умовах воєнного конфлікту влада...
2. Як громадянин України я...
3. Для того щоб життя пересічних громадян було щасливим та комфортним, влада...
4. При взаємодії із представниками влади я...
5. Перемога у війні залежить від...

Досліджуваним була надана така інструкція: «Шановний респонденте! Просимо завершити наведені незавершені речення, які описують Вашу взаємодію із представниками влади».

Для зручності математичної обробки отриманих матеріалів сформовано табличну форму, в якій по горизонталі наведено опції аналізу. По вертикалі зазначено кількість згадувань у сукупному масиві даних (по вибірці). Відповіді на кожне речення змістовно аналізувалися, що дало можливість виокремити смисли, поширені в студентській спільноті. Кожній з виокремлених смислових одиниць присвоєно 1 бал та віднесено до певної опції аналізу. Якщо продовження речення містило кілька смислів (наприклад, негативна оцінка дій влади, уникання взаємодії та бажання перекласти відповідальність за особисте благополуччя), ми розглядали їх як окремі смислові одиниці та відносили у відповідні розділи таблиці (табл. 6.3).

**Приклад кількісного опрацювання методики незавершених речень
для визначення патерналістичних настанов молоді в умовах воєнного
конфлікту**

Параметр аналізу	Кількість згадувань у сукупному масиві
Готовність делегувати відповідальність	
Негативна містифікація	
Позитивна містифікація	
Соціальна пасивність	
Формалізована політична участь	
Бажання опіки	
Схильність позитивно сприймати дисбаланс владних повноважень	
Відмова від рівноправної, домінуючої позиції	
Готовність до співпраці із владними суб'єктами	
Готовність до уникання взаємодії із владними суб'єктами	
Готовність до конфронтації із владними суб'єктами	
Готовність до компромісу із владними суб'єктами	
Готовність до підпорядкування при взаємодії із владними суб'єктами	
Негативна оцінка дій влади	
Позитивна оцінка дій влади	

В подальшому дані можуть опрацьовуватися у будь-якій статистичній програмі, що уможлиблює аналіз статистичних тенденцій згідно з дослідницьким планом.

Колажі як засіб ідентифікації та аналізу процесів національної і громадянської самоідентифікації, особливостей уявлень студентів про владно-підвладну взаємодію використовували І. Остапенко, О. Соснюк [17, 29]. Використання колажів як засобу отримання дослідницької інформації описано також у працях А. Branthwaite та L. Toiati [35].

Зауважимо, що можливе індивідуальне або групове творення колажу. Індивідуальний варіант дає змогу досліджувати настанови, уявлення, міфологеми, ставлення особистості до політико-правової дійсності. Групове співтворення уможлиблює ідентифікацію процесів групової динаміки,

притаманних певній групі. В цьому сенсі додаткові дослідницькі можливості надає фіксація процесу творення і обговорення на аудіо- та відеозасоби. В подальшому усні наративи, отримані завдяки транскриптам, можуть бути проаналізовані із застосуванням процедур контент-аналізу, що значно посилює діагностику висновків.

Процедура застосування методики «Колаж» на тему «Я і держава».

Робота над колажем здійснюється у два етапи. На першому етапі респондент створює артпродукт, експериментатор веде спостереження за процесом роботи. На другому етапі досліджуваний та ведучий обговорюють процес і зміст творчого продукту. За умови отримання згоди респондента можлива відео- або аудіофіксація, яка надає додаткові можливості для подальшої інтерпретації усних наративів.

Вимоги до приміщення:

- наявність зручного затишного робочого місця, на якому можна розмістити робочі матеріали;
- відсутність зайвих візуальних, звукових подразників, які можуть відволікати від роботи. При створенні колажів в одному приміщенні можуть бути розташовані кілька респондентів, проте для кожного має бути створено індивідуальне робоче місце. Обговорення творчого продукту проводиться наодинці в ізольованому приміщенні.

Матеріали та технічні засоби: клей, ножиці, аркуші паперу різного розміру (A1, A2, A3), маркери, фломастери, кольорові олівці; достатня кількість журналів, газет, плакатів, буклетів різного змісту та візуального оформлення.

Часові межі. Орієнтовна тривалість виконання колажу до 40 хв. Тривалість обговорення варіюється залежно від ступеня відкритості респондента та його/її зацікавленості в обговорюваній темі.

У нашому дослідженні респондентам було надано таку інструкцію: «Шановні учасники! Дякуємо Вам, що погодилися взяти участь у нашому дослідженні. Пропонуємо створити колаж на тему «Я і держава». Для цього у Вашому розпорядженні є клей, ножиці, скотч, різнокольорові олівці, маркери, ножиці, різні журнали, газети, плакати та буклети. Під час роботи над колажем Ви можете використовувати друковані матеріали у будь-який зручний для Вас спосіб: вирізати, розділяти на окремі образи, накладати один на одного, приклеювати, підписувати тощо. За потреби або бажання колаж можна доповнювати власними малюнками.

За основу для колажу можна обрати білий папір бажаного розміру (А1, А2, А3, А4). У разі потреби його під час роботи можна зменшувати або збільшувати за допомогою скотча або ножиць.

Для виконання роботи у Вас є приблизно 40 хвилин. Якщо в процесі роботи виникнуть запитання або потреба у додатковим матеріалах – звертайтеся до ведучого.

Процедура обговорення колажу триває до 30 хвилин. Гайд обговорення створюється заздалегідь відповідно до завдань дослідження. За згоди респондента здійснюється фіксація творчого процесу та обговорення (диктофон, відеокамера). В подальшому усні наративи можуть бути переведені у письмові транскрипти та оброблені за процедурою дискурс-аналізу або контент-аналізу.

Узагальнення підходів до аналізу колажів уможливило створення інтерпретаційної схеми контент-аналізу образів, зображених на колажах. Темою колажу обрано «Я і держава», що дає змогу аналізувати роль медіа у взаємодії особистості із суб'єктами політико-правового процесу.

Схема аналізу колажу на тему «Я і держава».

Як і для більшості проєктивних методик, якість психологічної інтерпретації колажів значною мірою залежить від інтуїції та професійного досвіду дослідника. Проте наявність алгоритмізованих схем спрощує процес та дає змогу отримати обґрунтовані відповіді на поставлені запитання. Нижче наведено перелік основних критеріїв, які найчастіше застосовують при якісному аналізі політичної картини світу особистості (О. Скар, І. Остапенко, О. Соснюк). Приклади кількісних індикаторів для кожного з них наведено у таблиці 6.3.2.

1. Розмір основи колажу є діагностичним критерієм у з'ясуванні особистісної значущості досліджуваної тематики для респондентів за індивідуального виконання. Ми надаємо можливість респондентам самим обрати розмір основи (А1, А2, А3, А4). Під час досліджень траплялися випадки, коли навіть формату А1 не вистачало для того, щоб відобразити весь спектр бажаного. Тому ми забезпечували можливість збільшити розмір основи до потрібного (шляхом склеювання додаткових аркушів). За нашими спостереженнями, така потреба може бути зумовлена кількома причинами: високий рівень зацікавленості темою; бажання якнайповніше відобразити індивідуальне бачення теми та задекларувати політико-правову позицію. В окремих випадках таку поведінку можна розглядати як ознаку психологічної

травматизації. Проте такий висновок робиться лише за наявності додаткових даних, отриманих шляхом спостереження за емоційними проявами під час роботи та за результатами обговорення. Ще одним аргументом на користь такого висновку є характерний зміст відеоряду (зображення травматичних подій, повторюваність сюжетів тощо).

За групового виконання колажу зазвичай використовується формат А1, що дає можливість проявити себе усім виконавцям роботи.

2. Розташування (горизонтальне/вертикальне) допомагає виявити орієнтацію людини на стабільне і статичне життя (горизонтальне розташування) або прагнення розвитку та динамічності (вертикальне розташування). У першому випадку обговорення роботи нагадує скоріше наративну розповідь про світогляд людини без прагнення активно впливати на співрозмовника. Вертикальне розташування свідчить про бажання розвитку та зростання, активної декларації позиції людини у певній сфері життя. Відтак при математичній обробці використовують біномну номінальну шкалу.

3. Ступінь заповнення візуального простору основи колажу (наявність або відсутність пустот). Вважається, що значна кількість пустот зумовлена двома можливими причинами: травматичним досвідом або несформованими уявленнями, ставленнями респондента до досліджуваної тематики. Зазначимо, що респонденти не завжди використовують весь простір основи (наприклад, складають його навпіл або навіть учетверо). До того ж збідненість сюжетів, відсутність смислових або візуально зображених зв'язків між образами, брак кольорового забарвлення (використання одного або двох кольорів) трактуються як неструктурованість та фрагментарність картини світу у даній тематиці.

Пустоти можуть бути проявами психологічної травматизації, внаслідок якої певні аспекти досліджуваної дійсності витісняються, утворюючи «сліпі плями» у свідомості та білі плями у просторі арттерапевтичного продукту. Діагностичне обговорення дає змогу виокремити смислові навантаження, які мають білі плями в колажі для автора: «Якби ці незаповнені місця могли говорити, то що б вони сказали?». В окремих випадках візуальний простір основи респондентом заповнюється образами та написами щільно, практично повністю, що також може бути предметом обговорення.

Зрозуміло, що виміряти точну цифру, яка характеризує заповнену та вільну площину складно. Тому за кількісної обробки матеріалів, отриманих завдяки цій методиці, ми пропонуємо квартильну градацію заповнення

візуального простору: заповнено до 25% загальної площі основи; до 50%; до 75%; до 100%.

4. Вихід за межі основи. Вважається, що вихід за межі символізує неусвідомлені або неприйнятні особистістю аспекти досліджуваної реальності. Слід звернути увагу на зміст образів, для яких респондент не зміг виокремити місця для зображення на основному полі. Тому при обговоренні продукту доречно ставити уточнюючі запитання, які допоможуть прояснити цей аспект: «Наскільки зображене проявлено у Вашому житті?», «Які емоції і почуття викликає образ?» тощо. При статичній обробці кожному сюжету, який зображено за межами або на зворотному боці основи, присвоюється один бал та здійснюється обрахунок абсолютних частот згадування.

5. Ступінь упорядкованості образів (хаотичне розташування / наявність взаємопов'язаних груп образів). Даний параметр свідчить про міру структурованості політико-правової картини світу респондента, наявність схематизації у сприйнятті подій і дійсності. Зауважимо, що висновки про структурованість та змістовне розмаїття робляться на основі сукупного аналізу колажу та результатів його обговорення. При математичній обробці матеріалів фіксують кількість взаємопов'язаних груп образів (абсолютні частоти).

6. Характер та якість зв'язків (односторонні/двосторонні; позитивні/негативні). Цей параметр дає змогу ідентифікувати стосунки домінування-підпорядкування (у разі односторонніх стрілок). Двосторонні зв'язки свідчать про можливість взаємного впливу. Індикаторами конфліктної взаємодії слугують стіни, бар'єри, роз'єднувальні лінії, візуальна віддаленість об'єктів. Індикаторами позитивних взаємозв'язків є близькість образів; наявність об'єднувальних ліній; двосторонніх або односторонніх стрілок; впорядковане розташування кількох образів та висловлювання респондента, який про них розповідає. При математичній обробці можуть бути виокремлені всі типи взаємодії між політико-правовими суб'єктами (співпраця, емоційне відсторонення та ухилення, конфронтація, конфлікт, компроміс). Рішення про категоризацію типу взаємодії приймається при сукупному аналізі візуального ряду колажу та діагностичному обговоренні.

7. Фігура, з якою автор колажу себе ідентифікує (зображення, його емоційне навантаження, наявність зв'язків із різноманітними суб'єктами політико-правової взаємодії, медіа, соціальним середовищем людини; співмірність цієї фігури з фігурами політичних діячів тощо). У випадку, якщо автор колажу ототожнює себе з тваринами, рослинами або неживими

предметами, є підстави розглядати це як ознаку самознецінення, втрати суб'єктності людини у владно-підвладних комунікаціях [35]. Зауважимо, що у ланці «людина – тварина – земноводні – комахи – рослини – неживі предмети» ступінь деперсоналізації та знецінення себе або інших зростає.

Якщо респондент зобразив себе як людину, то аналіз її образу також може містити важливу інформацію. У цьому випадку інтерпретацію доцільно здійснювати за класичною схемою аналізу малюнка «Людина».

8. Емоції, почуття під час роботи над колажем та обговорення дають змогу ідентифікувати ставлення і оцінки обговорюваної теми. Дані щодо цього параметра отримують завдяки спостереженню дослідника за процесом творення колажу, а також уточнюючим запитанням при обговоренні. Ще одним поширеним засобом відображення емоцій є використання типових смайлів, які зображують певні емоції (посмішка, роздратування, сум тощо). У такому разі при обговоренні варто уточнити, яке смислове навантаження для автора має символ та чому. Зауважимо, що, крім діагностичного потенціалу, робота над колажем може мати психотерапевтичний ефект. Деколи діагностичні процедури можуть актуалізувати як позитивні, так і болісні переживання респондентів. В останньому випадку доречно та екологічно з погляду психології обговорити варіанти отримання зовнішньої допомоги та засоби самопідтримки. При кількісній обробці у масиві даних перелік емоцій та інтенсивність їх переживання респондентами також може фіксуватися та бути предметом подальшого аналізу

9. Політико-правові події, представлені на колажі. Частота згадування, емоційне забарвлення розповіді дають можливість ідентифікувати міру особистісної значущості цієї події для респондента, його емоційно-чуттєвого ставлення до неї. При кількісному аналізі зазначених політико-правових подій вважаємо доречним застосовувати класифікацію, запропоновану М. М. Слюсаревським⁹.

Контент-аналіз образів спрямований на те, щоб з'ясувати суб'єктивну значущість зображеного на колажі. Доцільно звертати увагу на такі моменти:

Вербалізовані оцінки, ставлення щодо певного образу. Карикатури, негативні підписи свідчать про негативне ставлення. Натомість позитивні, на думку респондента, зображення свідчать про позитивне ставлення, що додатково з'ясовується під час обговорення;

⁹ Детальніше див. Слюсаревський М. М. Ситуація як об'єкт соціально-психологічного дослідження: історіогенез і сучасний стан проблеми // Наукові студії із соціальної та політичної психології. 2009 С. 5–24

Зображення геополітичних утворень (держави, союзи, військові альянси тощо) та характер взаємодії між ними (співпраця, протистояння, відсторонення–дистанція, конфлікт);

Державні або соціальні інститути (наприклад, Верховна Рада України, політичні партії, релігійні організації, громадські рухи тощо);

Політики, що мають позитивне, негативне, нейтральне емоційне навантаження (прізвища);

Види медіа та характер взаємодії респондента з медіа різного типу (ТБ, радіо, газети, інтернет-ресурси, соціальні мережі тощо);

Чи представлена Україна у творчому продукті, яке смислове навантаження несе образ? Наявність дефрагментованих частин, відокремленість їх одна від одної, промальовані внутрішні межі або інші прояви візуального розділення є приводом для з'ясування причин та особистісного сенсу, що вкладає респондент у таке зображення, особистісного ставлення респондента до обговорюваної теми.

Кількісну обробку досліджуваних робіт доцільно проводити за наявності значної кількості колажів, що дає змогу досліджувати соціально-психологічні тенденції у виокремленій вибірці (табл. 6.4).

Таблиця 6.4

Приклади опцій кількісного аналізу при застосуванні методики «Колаж»

Критерій аналізу	Приклади опцій аналізу	Тип шкали
Розмір основи колажу	A1, A2, A3, A4	Номінальна
Розташування основи	Горизонтальне/вертикальне	Номінальна
Міра заповнення	До 25% загальної площі основи; до 50%; до 75%; до 100%	Номінальна
Вихід за межі основи	Є/ немає	Номінальна
Вихід за межі основи (теми, сюжети події)	Війна/карантин/втрата житла тощо	Номінальна
Ступінь впорядкованості образів	Хаотичність /1 група взаємопов'язаних образів/ 2 групи взаємопов'язаних образів / 3 групи взаємопов'язаних образів / схематична взаємопов'язаність усіх візуальних образів між собою за типом схеми або алгоритму	Номінальна
Характер та якість зв'язків між образами	Градування за параметрами: 1) зв'язок відсутній; 2) двосторонній позитивний; 3) двосторонній негатив-	Номінальна

Критерій аналізу	Приклади опцій аналізу	Тип шкали
	ний; 4) односторонній негативний; 5) односторонньо негативний	
Фігура, з якою автор колажу себе ідентифікує	1) зображення автора відсутнє; 2) людина; 3) тварина; 4) комаха; 5) рослина; 6) неживий предмет	Номінальна
Емоції, почуття	Страх, сум, радість, відраза тощо	П'ятибальна шкала Лайкерта
Політико-правові події	Революція Гідності, окупація АР Крим, карантин тощо	Номінальна
Вербалізовані оцінки дій	Градуюються за принципом позитивні/негативні оцінки дій певних політико-правових суб'єктів. Наприклад: Порошенко - негативне оцінювання; Зеленський – позитивне	Номінальна
Вербалізовані ставлення	Градуюються за принципом позитивні/негативні оцінки дій певних політико-правових суб'єктів. Наприклад: Порошенко – позитивне оцінювання; Зеленський – негативне	Номінальна
Характер взаємодії автора колажу та владних суб'єктів політико-правових відносин	1) співпраця; 2) конфлікт; 3) ухиляння; 4) компроміс; 5) підпорядкування	Номінальна
Зображення геополітичних утворень	НАТО; Європейський Союз тощо.	Номінальна
Політики або публічні особи	А. Меркель, О. Лукашенко, Б. Обама, В. Путін, А. Аваков, В. Вакарчук тощо	Номінальна
Види медіа, конкретні медіа-ресурси	Телебачення, газети, радіо, соціальні мережі «ВКонтакте», «Однокласники» тощо	Номінальна
Характер взаємодії респондента з медіа	1) зв'язок відсутній; 2) двосторонній позитивний; 3) двосторонній негативний; 4) односторонній негативний; 5) односторонній негативний	Номінальна
Представленість/непредставленість України у творчому продукті	1) не представлена; 2) представлена, образ цілісний позитивний; 3) представлена, образ цілісний негативний; 4) представлена, візуально дефрагментована тощо	Номінальна

Зауважимо, що підходи до трактування візуально-образних проєктивних творчих продуктів достатньо опрацьовані та можуть бути застосовані у роботі.

Отже, поєднання кількісного та якісного підходів до інтерпретації проєктивного колажу на задану тему дає можливість повною мірою з'ясувати психологічні особливості патерналістичних настанов, здійснювати аналіз соціально-психологічних тенденцій у визначених вибірках дослідження.

Література до розділу

1. Айзенк Г., Вильсон Г. Как измерить личность. Москва: Когито-Центр, 2000. 284 с.
2. Айзенк Г., Вильсон Г. Как измерить личность: Социально-политические позиции. URL: <http://psytests.org/eyeswilson/E.html>
3. Білик М.В. Психологічні чинники прояву політичної культури студентської молоді: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.05; Ін-т соц. та політ. психології АПН України. Київ, 2004. 19 с.
4. Блінов О. А. Метафоричні асоціативні карти як сучасний метод психологічної хірургії // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: зб. наук. праць Київського нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Київ. 2016. Вип. 4 (29). С. 6–11.
5. Васютинський В. Інтеракційна психологія влади. Київ, 2005. 492 с.
6. Геташвили М. А. Патернализм как элемент социально-трудовых отношений // Вестник ПНИПУ. Социально-экономические науки. 2013. № 19 (46). С. 43-49.
7. Дмитриев В. Ю. Ценностно смысловое пространство личности. Концептуальные основания и новые методические подходы его изучения // Психологія на перетині тисячоліть: зб. наук. праць учасників П'ятих костюковських читань. Київ: Гнозис, 1998. Т.1. С. 404–412.
8. Духневич В. М. Уявлення про владу як основа для розгортання політико-правової активності молоді / В. М. Духневич // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей / НАПН України, Ін-т соц. та політ. психології. Київ: Міленіум, 2017. Вип. 39 (42). С. 51–59.
9. Жестков М. И. Власть и подчинение в контексте современного политического процесса. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vlast-i-podchinenie-v-kontekste-sovremennogo-politicheskogo-protssessa>.
10. Леонтьева М. С. Патернализм в обучении и воспитании детей-сирот // Известия Тульского государственного университета. Гуманитарные науки. 2013. № 3/2. С. 143–149.
11. Кеттел Р. Многофакторный опросник. URL: <https://psycabi.net/testy/293-16-faktornyj-lichnostnyj-oprosnik-r-b-kettella-metodika-mnogofaktornyj-oprosnik-kettella-test-kettela-187-voprosov-test-ketela-16-pf>.
12. Кеттел Р. Многофакторный опросник 16PF, форма А, онлайн. URL: <https://onlinetestpad.com/ru/test/2-16pf-test-kettella-forma-a-187-voprosov>

13. Ковальчук О. С. Співвідношення локус контролю та соціальної відповідальності особистості. URL: <http://novyn.kpi.ua/2014-3/Kovalchuk.pdf>
14. Кочарян А. С., Жидко М. Е., Довгопол М. Ю. Политические мифы: анализ информационного пространства Восточной Украины. Социально-психологические факторы политического поведения электората: материалы науч.-практ. семинара. Харьков: Ксилон, 1999. 292 с.
15. Никоненко Л. В. Особливості уявлень студентів різного фаху про політико-правову ситуацію в Україні // Проблеми політичної психології: зб. наук. праць / Асоціація політичних психологів України, Ін-т соц. та політ. психології НАПН України ; [редакційна колегія: Л. А. Найдьонова, Л. Г. Чорна, І. Г. Батраченко та ін.]. Київ: Міленіум, 2016. Вип. 3 (17). С. 220–234.
16. Никоненко Л. В. Про мову ворожнечі в умовах воєнного конфлікту РФ і України. URL: <http://methodology.ucoz.net/load/>.
17. Остапенко І. Особливості використання проективної техніки «колаж» для дослідження уявлень студентської молоді про владні режими. 2014 // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: зб. наук. праць. Київ: Логос. С.187–192.
18. Осташева М. А. Психологические особенности развития социальной ответственности современного подростка // Дисс. канд. психол. наук. Москва. 1989. 189 с.
19. Пашукова Т. І. Дослідження суб'єктивного контролю. URL: <http://personal.in.ua/article.php?ida=186>
20. Плетка О. Сумістити несумісне (казковий контекст групової взаємодії) // Простір арт-терапії: зб. наук. праць. Київ: Золоті ворота, 2014. Вип.1 (15). Вип. 2 (16). С.160–169.
21. Политическая культура: установка на патернализм в ментальности россиян / Белинская Е.П. и др.// Сибирский психологический журнал. 2004. № 20. С.63–70.
22. Полунін О. В. Особливості прийняття рішення політично активною молоддю. // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей. Київ: Міленіум 2008. С. 213–221.
23. Роттер Дж. Методика «Локус-контроля». URL: <https://vsetesti.ru/365/>
24. Сіверс З. Ф. До питання концептуалізації поняття «політико-правова свідомість // Актуальні проблеми юридичної психології: тези доп. наук.-практич. конф. (Київ, 25 квітня. 2014 р.) / ред. кол.: В.В. Черней, М.В. Костицький, О. І. Кудерміна та ін. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2014. С. 287–288.
25. Сіверс З. Ф., Духневич В. М, Осадько О. Ю. Прикладні аспекти становлення політико-правової свідомості молоді: посібник; за заг. ред. З. Ф. Сіверс ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2017. 178 с.
26. Скар О. М. Досвід використання проективної методики незавершених речень для вивчення громадянської та національної самоідентифікації молоді. 2017. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/708612/1/Sknar-nez-rech.pdf>.
27. Скар О. М. Малюнок «Я і держава»: основні напрями аналізу та критерії оцінки // Простір арт-терапії: горизонти стосунків: Матеріали VII Міжнар. Міждисциплінарн. наук.-практ. конф. (м. Київ, 12–13 березня 2010 р.) / За наук. ред. А. П.Чуприкова та ін. Київ: Міленіум, 2010. С. 51–55.

28. Снігур Л. А. Роль психомалюнку в діагностично-корекційній методиці сприяння громадянськості особистості // Наука і освіта. Одеса, 2009. № 1/2. С. 120–125.
29. Соснюк О. П. Психосемантична інтерпретація візуальних образів у прикладних дослідженнях // Наука і освіта. Тематичний спецвипуск: Когнітивні процеси та творчість. 2012. № 9. С.201–205.
30. Тараненко К. Ю. Податково-правовий патерналізм як форма обмеження прав і свобод людини і громадянина // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2016. Вип. 38(2). С. 32–35.
31. Татарко А. Н., Лебедева Н. М. Методика исследования политических установок Г. Биербраура // Социальный капитал: теория и психологические исследования: монография. Москва: РУДН. 2009. С. 242–243.
32. Фільц О. Про довіру, цінності, патерналізм і таке інше. URL: <http://zbruc.eu/node/47291>.
33. Шалак В.И. Современный контент-анализ. Приложения в области: политологии, психологии, социологии, культурологии, экономики, рекламы РАН. Москва: Омега-А, 2004. 272 с.
34. Шушкова Н. В. Патернализм как социальный институт в переходном обществе. URL: http://culturalstudy.pstu.ru/Def_Info/Sociology_03.pdf
35. Branthwaite Alan, Toiati Luigi. An unusual approach to collage // Exploring projective techniques (Reassessing and developing current practice). Barcelona (WorkShop ESOMAR), 2005. P.18–27.
36. Roots of the Rorschach controversy . Clinical Psychology Review / Garb H. N. et al. (Jan 2005). 25 (1): 97–118. DOI:10.1016/j.cpr.2004.09.002. URL: https://www.ordinacija.net/userfiles/pzs/pzs96-10_Garb_Roots_of_the_Rorschach_controversy_Clin_Psychol.pdf

ДОДАТКИ

Додаток 1

Вивчення ціннісних пріоритетів особистості (автор Р. Інглхарт, модифікація В. Магуна та М. Руднева)

Пріоритетність «традиційних» або «секулярно-раціональних» цінностей у досліджуваних вивчається за допомогою таких показників:

1. *Значущість Бога.* Відповідь на запитання «Наскільки значущим є Бог у Вашому житті?» за 10-бальною шкалою, де 0 означає «зовсім не значущий», а 9 – «дуже значущий»;

2. *Індекс слухняності:* суб'єктивна цінність таких чеснот, як слухняність та релігійність, незалежність та рішучість. Показник конструюється на основі вибору досліджуваними двох із чотирьох наведених якостей, які треба виховувати у дітей. Значення показника коливаються від бала 0 (вибір «незалежності» та «рішучості» при невиборі «слухняності» та «релігійності») до бала 4 (вибір «слухняності» та «релігійності» при невиборі «незалежності» та «рішучості»);

3. *Несхвалення абортів.* Відповідь на запитання: «Використовуючи запропоновану шкалу, скажіть мені, чи може аборт завжди бути виправданим (це бал 0), ніколи не може бути виправданим (це бал 9) або Ваша думка лежить між цими оцінками?»;

4. *Національна гордість.* Відповідь на запитання «Наскільки Ви пишаєтеся тим, що Ви (українець або росіянин, або француз, або німець тощо) громадянин своєї країни?». Показник визначається за шкалою від 0 «зовсім не пишаюся» до 3 - «дуже пишаюся»;

5. *Повага до влади.* Відповідь на запитання про ставлення до змін, які можуть відбутися в нашому житті у найближчому майбутньому. Показник «більшої поваги до влади» оцінювався балом 2, якщо респондент вирішував, що це зміни на краще; балом 1, якщо респондент вибирав відповідь «все одно»; балом 0, якщо оцінював імовірні зміни як негативні.

Вищі числові значення показників відповідають більш високій прихильності до традиційних цінностей.

Пріоритетність цінностей «Виживання» або «Самовираження» у досліджуваних вимірюється за допомогою таких показників:

1. *Перевага матеріалістичних цінностей над постматеріалістичними.* Відповідь на запитання про те, які стратегічні цілі країни на найближчі 10 років респондент вважає найважливішими. Варіанти відповідей, що належать до «матеріалістичних цінностей»: «боротьба із зростанням цін», «підтримання порядку в країні», а до «постматеріалістичних» - «захист свободи слова», «створення для народу можливостей реально впливати на прийняття урядом важливих рішень». Респонденту дозволяється обрати дві мети з чотирьох, тому показник міг приймати значення від 0 (не обрано як пріоритетну жодну з матеріалістичних цінностей) до 2 балів (обрано обидві матеріалістичні цінності);

2. *Суб'єктивне відчуття нещасливості.* Відповідь на запитання «Чи могли б Ви сказати, що Ви в цілому: дуже щасливі (бал 0), достатньо щасливі (бал 1), не дуже щасливі (бал 2), зовсім нещасливі (бал 3)»;

3. *Несхвалення гомосексуалізму.* Відповідь на запитання «Використовуючи запропоновану шкалу, скажіть мені, чи може гомосексуалізм завжди бути виправданим (це бал 0), ніколи не може бути виправданим (це бал 9) або Ваша думка лежить між цими оцінками?»;

3. *Неготовність підписувати петиції.* Відповідь на запитання про участь або готовність брати участь в підписанні петицій. Респонденту присвоювався бал 0, якщо він підписував або міг би підписати петицію і бал 1 у всіх інших випадках.

4. *Недовіра до оточення.* Відповідь на запитання «Якщо говорити в цілому, Ви вважаєте, що більшості людей можна довіряти чи потрібно бути дуже обережним у стосунках із людьми?» передбачає такі оцінки: 0 – «можна довіряти,» 1 – «потрібно бути дуже обережним».

В усіх випадках вищі числові значення відповідають більш високій пріоритетності цінностей виживання.

Вивчення соціоментального типу особистості
(модифікований варіант методу інтерпретаційного аналізу
Т. З. Адам'янц)

Мета: Виявити настановну та когнітивну готовність досліджуваних до встановлення смислового контакту з комунікатором.

Завдання:

1) діагностувати типовий для досліджуваного спосіб відображення авторської інтенції (на текстах, зміст яких не пов'язаний з актуальними для респондента проблемами);

2) провести на прикладі інтенціонального аналізу пропонованого тексту практичну демонстрацію того, що розуміється під «виявленням мотивів і цілей автора тексту»;

3) визначити успішність реалізації досліджуваними цього способу «розуміння авторської інтенції» при сприйнятті текстів політико-правової спрямованості.

1. Виявлення звичного для респондента способу сприйняття тексту.

«**Легенда 1**» для досліджуваних. У кожної людини є свій спосіб сприйняття реальності: хтось усе прораховує логікою, хтось більше покладається на свій емоційний відгук; для одних найважливіші деталі, для інших – загальне враження. Зрозуміло, що індивідуальні особливості сприйняття світу проявляються і в тому, як люди інтерпретують та оцінюють те, що почули, прочитали або побачили.

2. Формувальний етап дослідження. Після того як інтерв'юер обговорив з респондентом ті індивідуально-типологічні особливості пізнання та розуміння дійсності, що проявилися у способах сприйняття ним першого тексту, учасників експерименту залучають до ознайомлення з інакшим (комунікативним) способом інтерпретації матеріалу.

«**Легенда 2**» для досліджуваних. За всієї різноманітності наших індивідуальних способів пізнавати та інтерпретувати дійсність, є один, що корисний і доступний для усіх, незалежно від наших здібностей та уподобань. І це спосіб виявлення авторської інтенції – того, якими мотивами

і цілями керується наш співрозмовник. У чому він бачить проблему, якого значення їй надає, яким шляхом хоче розв'язати, чого прагне досягти в спілкуванні. Якщо Ви практикуватиме такий смисловий аналіз текстів, Вам набагато легше буде зрозуміти справжні думки і позиції своїх комунікативних партнерів, уникнути непорозумінь (казав одне, а робить інше), досягти взаємоприйнятних домовленостей (знайти точки згоди) і т.ін.

Давайте спробуємо застосувати цей спосіб аналізу до попереднього твору.

3. Визначення когнітивної готовності досліджуваних до інтенціонального аналізу текстів соціально-політичного спрямування.

«**Легенда 3**» для досліджуваних. Занурюватися у думки та позиції автора тексту буває складно з двох основних причин: 1) коли він приховує свої думки та позиції, не розкриває їх; 2) коли ми самі не хочемо поринати в болючу для нас проблему («боляче навіть думати про це»). Зараз вам буде надано один із найскладніших для смислового аналізу текстів. Спробуйте продертися через всі ці перепони та «зчитати» справжню інтенцію автора: його мотиви і цілі спілкування з аудиторією.

Для завдань нашого дослідження на першому та другому етапі використовувався вірш Т. Г. Шевченка «Сон», для третього – відеоролик новин із зони АТО

(<https://www.youtube.com/watch?v=7ntdb4X1ADI&feature=youtu.be>).

**Орієнтовна схема визначення
мотиваційно-цільової структури тексту**

**Типовий перелік запитань для аналізу особливостей сприйняття
досліджуваними матеріалів суспільно-політичної спрямованості
(за методикою інтенціонального аналізу Т. З. Адам'янц)**

1. Які ідеї, думки, проблеми здалися Вам найбільш значущими в цьому тексті? (Якщо респондент відповідає «ніякі», слід спробувати уточнити: «Ви все-таки ознайомилися з певним текстом. Автор, очевидно, хотів щось сказати, передати, висловити. Що саме?»)

2. Спробуйте стисло переказати зміст даного тексту. Про що він?

3. Які, на Ваш погляд, цілі і мотиви спілкування автора з аудиторією? Навіщо, чому, заради чого цей текст пропонується аудиторії? (Бажана деталізація питання з урахуванням, по-перше, контексту соціокультурного простору-часу створення конкретного тексту, по-друге, соціального контексту його реального сприйняття.)

4. Чи викликав у Вас цей текст інтерес? І якщо так, то чим саме? (Бажано отримати розгорнуту відповідь.)

5. Спробуйте висловити своє ставлення до цього тексту (до провідної ідеї, інформації, що міститься в ньому).

6. Спробуйте описати свої емоційні реакції (у зв'язку з даним текстом).

7. Як часто Ви стикаєтеся з подібними думками та ідеями в сучасному медіа-просторі? (Якщо це текст політичного змісту, запитання можна деталізувати: хто саме просуває такі ідеї, коли вперше вони з'явилися у ЗМІ і т.ін.)

Тест «Індекс життєвої задоволеності» (ІЖЗ)

(даптація Н. В. Паніної. Текст подається російською мовою)

Інструкція.

Оцените каждое утверждение в соответствии со степенью Вашего согласия с ним. В столбике с номером вопроса поставьте любой знак напротив нужного ответа – «согласен», «не согласен» или «не знаю».

Тестовий матеріал.

1. С возрастом многое мне кажется лучше, чем я ожидал раньше.
2. Жизнь принесла мне больше разочарований, чем большинству людей, которых я знаю.
3. Сейчас самый мрачный период в моей жизни.
4. Моя жизнь могла бы быть счастливее, чем есть.
5. Сейчас я почти так же счастлив, как и в то время, когда был моложе.
6. Большинство дел, которыми мне приходится заниматься, скучные и неинтересные.
7. Сейчас я переживаю лучшие годы в моей жизни.
8. Я считаю, что в будущем меня ожидают интересные и приятные дела.
9. К своим делам и занятиям я испытываю такой же интерес, как и раньше.
10. С возрастом я всё больше ощущаю какую-то усталость.
11. Ощущение возраста не беспокоит меня.
12. Когда я оглядываюсь на свою жизнь, я испытываю чувство удовлетворения.
13. Я не изменил бы свою прошлую жизнь, даже если бы имел такую возможность.
14. По сравнению с другими людьми моего возраста я сделал массу глупостей в своей жизни.
15. Я выгляжу лучше, чем большинство других людей моего возраста.
16. У меня есть некоторые планы, которые я намереваюсь осуществить в ближайшее время.
17. Оглядываясь на прошлое, могу сказать, что я многое упустил в своей жизни.

18. Я слишком часто, по сравнению с другими людьми, нахожусь в подавленном настроении.

19. Я получил довольно много из того, что ожидал от жизни.

20. Что бы ни говорили, а с возрастом большинство людей становится хуже, а не лучше.

№ суждения	Согласен	Не согласен	Не знаю
1			
2			
3			
4			
5			
6			
7			
8			
9			
10			
11			
12			
13			
14			
15			
16.			
17			
18			
19			
20			

Опросник ИЖУ состоит из 20 вопросов, результаты ответов на которые сводятся к пяти шкалам, характеризующим различные аспекты общего психологического состояния человека и его удовлетворенности жизнью. Примерное время тестирования – 5–10 минут.

Ключ к тесту ИЖУ

№ суждения	Согласен	Не согласен	Не знаю
1	0	1	1
2	0	2	1
3	0	2	1
4	0	2	1
5	2	0	1
6	0	2	1
7	2	0	1
8	2	0	1
9	2	0	1
10	0	2	1
11	2	0	1
12	2	0	1
13	2	0	1
14	0	2	1
15	2	0	1
16	2	0	1
17	0	2	1
18	0	2	1
19	2	0	1
20	0	2	1

Обработка результатов.

Индекс общей жизненной удовлетворённости определяется начислением баллов по ключу.

Интерпретация результатов.

Тест измеряет наиболее общее психологическое состояние человека, определяемое его личностными особенностями, системой отношений к различным сторонам своей жизни. *Индекс жизненной удовлетворенности* – интегративный показатель, включающий в качестве основного носителя эмоциональную составляющую. Для обладателей высокого значения индекса характерны низкий уровень эмоциональной напряженности, высокая эмоциональная устойчивость, низкий уровень тревожности, психологический комфорт, высокий уровень удовлетворенности ситуацией и своей ролью в ней.

Под категорией «жизненная удовлетворенность» понимается самое общее представление человека о психологическом комфорте, которое включает в себя:

- интерес к жизни как противоположность апатии;
- решительность, целеустремленность, последовательность в достижении жизненных целей;
- согласованность между поставленными и реально достигнутыми целями;
- положительная оценка собственных качеств и поступков;
- общий фон настроения.

Максимальный индекс жизненной удовлетворённости составляет 40 баллов. Средняя жизненная удовлетворённость – 25–30 баллов. Показатели менее 25 баллов считаются низкими.

В качестве дополнительной информации о том, какие конкретные сферы жизни приносят удовлетворение или недовольство, можно посчитать количество баллов по шкалам (максимальное количество баллов по каждой шкале – 8).

Расшифровка шкал.

1. *Интерес к жизни.* Суждения № 1, 6, 9, 11. Шкала отражает степень энтузиазма, увлечённого отношения к обычной повседневной жизни.

2. *Последовательность в достижении целей.* Суждения № 8, 13, 16, 17. Высокие показатели по данной шкале отражают такие особенности отношения к жизни, как решительность, стойкость, направленные на достижение целей. Низкая оценка по этой шкале отражает пассивное примирение с жизненными неудачами, покорное принятие всего, что приносит жизнь.

3. *Согласованность между поставленными и достигнутыми целями.* Суждения № 2, 4, 5, 19. Высокие показатели отражают убеждённость человека в том, что он достиг или способен достичь тех целей, которые считает для себя важными.

4. *Положительная оценка себя и собственных поступков.* Суждения № 12, 14, 15, 20. Сюда относится оценка человеком своих внешних и внутренних качеств. Высокий балл отражает высокую самооценку.

5. *Общий фон настроения.* Суждения № 3, 7, 10, 18. Шкала показывает степень оптимизма, удовольствия от жизни.

Результаты данного теста дают возможность достаточно быстро получить информацию об общем эмоциональном состоянии человека, о сферах жизни, которые, возможно, являются «проблемными» для него, и принять меры для коррекции последних.

**Спеціальний варіант техніки семантичного диференціала
для вивчення психологічної пружності особистості
(автор С. Л. Кравчук, текст інструкції та тверджень подається
російською мовою)**

Інструкція: «Вам будут предложены пары противоположных утверждений. В процессе своих ответов необходимо прочесть утверждение, которое расположено слева, затем то, которое расположено справа и после этого «взвесить», какое из них Вам больше соответствует. Пожалуйста, выберите одно из двух утверждений и отметьте одну из цифр: 1, 2, 3, в зависимости от того, насколько Вы уверены в выборе (или 0, если оба утверждения, на Ваш взгляд, одинаково верны). Оценка не может быть правильной или неверной. Это Ваша оценка. Постарайтесь отвечать быстро, так как Ваша первая оценка является наиболее интересной».

1. Я думаю, что жизнь ко мне сурова	3	2	2	0	1	2	3	Я думаю, что жизнь ко мне благосклонна.
2. Меня радует сама возможность узнавать новое.	3	2	2	0	1	2	3	Если я что-то изучаю, то только если уверен(а), что это мне нужно.
3. Если бы я поставил(а) какую-то цель, то я скорее всего её достиг бы.	3	2	2	0	1	2	3	Я часто не достигаю тех целей, которые сам(а) себе ставлю.
4. Я ценю те подсказки, которые вынес(ла) из своего опыта неудач.	3	2	2	0	1	2	3	Я стараюсь не вспоминать о своих неудачах, так как это приносит боль.
5. Я согласен(на) с высказыванием, что из самой безвыходной ситуации всегда есть по крайней мере два выхода.	3	2	2	0	1	2	3	Я уверен(а), что те, кто говорят, что безвыходных ситуаций не бывает, просто не попадали в такие.
6. Чтобы принять решение, я стремлюсь собрать весь спектр возможных точек зрения.	3	2	2	0	1	2	3	Множество различных точек зрения мешает мне принимать решение.
7. В моей жизни мало событий, которые делают меня счастливым(ой).	3	2	2	0	1	2	3	Мне кажется, что я сумел(а) бы быть счастливым(ой) даже в условиях хуже, чем нынешние.
8. Каким бы я не представлял(а) своё будущее, я там всё равно нахожу что-то хорошее.	3	2	2	0	1	2	3	Когда я пытаюсь прогнозировать своё будущее, то мне становится неуютно.
9. Я уверен(а), что человек рождён для того, чтобы научиться быть счастливым.	3	2	2	0	1	2	3	Жизнь – это трудное испытание, и человек должен вынести его с честью.

10. Я замечаю, что сложные задачи меня стимулируют, вдохновляют.	3	2	2	0	1	2	3	Когда задача кажется мне слишком сложной, то у меня опускаются руки.
11. Я замечаю, что мне приятно чувствовать, что я помогаю.	3	2	2	0	1	2	3	Помогать другим людям – пустая трата сил и времени.

Благодарим Вас за участие в научном исследовании!

Обробка результатів: оцінка кожного твердження здійснюється за 7-бальною шкалою.

Ключ:

Оцінки 3, 2, 1, 0, 1, 2, 3 переводяться, відповідно, в бали 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 для таких тверджень: № 1, 7.

Оцінки 3, 2, 1, 0, 1, 2, 3 переводяться, відповідно, в бали 7, 6, 5, 4, 3, 2, 1 для таких тверджень: № 2, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 10, 11.

Таблиця 5 А

Статистики надійності

альфа Кронбаха	альфа Кронбаха, заснована на стандартизованих пунктах	Кількість пунктів
0,775	0,782	11

Таблиця 5 Б

Статистики співвідношення пункту із сумарним балом

Номер пункту	Кореляція пункту із сумарним балом	Квадрат коефіцієнта множинної кореляції	альфа Кронбаха при видаленні пункту
1	0,638	0,600	0,734
2	0,306	0,391	0,773
3	0,342	0,419	0,767
4	0,390	0,452	0,763
5	0,534	0,532	0,747
6	0,313	0,436	0,772
7	0,611	0,654	0,737
8	0,558	0,609	0,741
9	0,432	0,467	0,758
10	0,368	0,343	0,765
11	0,300	0,494	0,773

Таблиця 5 В

Статистичні показники для пунктів шкали

Номер пункту	Мінімум	Максимум	Середнє значення
1	1	7	5,2699
2	1	7	5,0934
3	1	7	5,7059
4	1	7	5,5156
5	1	7	5,7612
6	1	7	5,3149
7	1	7	5,2491
8	1	7	5,4740
9	1	7	5,2457
10	1	7	5,1107
11	1	7	6,4879

Таблиця 5 Г

Статистики шкали

Середнє значення	Дисперсія	Стандартне відхилення	Кількість пунктів
60,2284	101,441	10,07179	11

Анкета діагностики суб'єктивних ставлень до політики, активної участі в політичному житті суспільства, міри задоволеності потреби в захисті державою прав людини (автор С. Л. Кравчук, текст анкети подається російською мовою)

Інструкція: «Ответьте, пожалуйста, на вопросы, касающиеся Вашего отношения к политике, активного участия в политической жизни общества, степени удовлетворённости потребности в защите государством прав человека, Ваших взглядов на сложившуюся ситуацию в Украине в условиях военного конфликта. Исследование проводится конфиденциально. Ваше мнение очень ценно и значимо. Очень просим Вас отнестись к исследованию ответственно и отвечать искренне».

1. Вас интересуют новости политической жизни общества?

а) да

б) нет

в) другой ответ: _____

2. Вы не видите никакого смысла в том, чтобы активно участвовать в политической жизни общества?

а) да

б) нет

в) другой ответ: _____

3. Для Вас активное участие в политической жизни общества – это и гражданский долг, и интересное занятие?

а) да

б) нет

в) другой ответ: _____

4. Как Вы оцениваете криминологическую ситуацию сейчас в Украине?

а) благополучная _____

б) неблагополучная _____

в) иное _____

5. Политическая жизнь общества не интересует Вас?

а) да

б) нет

в) другой ответ: _____

6. Что сейчас вызывает у Вас наибольшее беспокойство?
(Проранжируйте список, поставив номера: 1, 2, 3, ..., где 1 – наибольшее беспокойство)

а) преступность ____

б) коррупция ____

в) произвол чиновников ____

г) безработица ____

д) отсутствие средств на необходимое ____

е) плохая работа полиции ____

ж) бездуховность людей

з) рост наркомании ____

и) увеличение алкоголизации ____

к) плохие жилищные условия ____

л) иное _____

7. Оцените ситуацию относительно защиты прав человека сейчас в Украине:

а) изменилась в лучшую сторону. ____

б) изменилась в худшую сторону ____

в) не изменилась ____

г) иное _____

8. Ваше отношение к активному участию в политической жизни общества...

а) положительное ____

б) отрицательное ____

в) иное _____

9. Вы часто испытываете желание принять участие в важных политических событиях?

а) да

б) нет

в) другой ответ: _____

10. Вы обладаете прочными и устойчивыми знаниями об особенностях и проблемах политической реальности в Украине.

а) согласен

б) не согласен

в) другой ответ: _____

11. Какая главная причина военного конфликта на востоке Украины?

а) неумелые действия власти

б) развитие закономерной демократизации в Украине

в) другой ответ: _____

12. Что, по Вашему мнению, всего важнее для Вас (проранжируйте список, поставив номера: 1, 2, 3, ..., где 1 – наиболее важное):

а) материальный достаток ____

б) самореализация ____

в) благополучие Вашей семьи _____

г) уверенность в своей безопасности _____

д) возможность защитить свои права _____

е) иное _____

13. Всё, что связано с политикой, вызывает у Вас отрицательные эмоции?

а) да

б) нет

в) другой ответ: _____

14. Как Вы относитесь к крайним радикальным лозунгам (военный переворот с целью захвата власти) в политике?

а) положительно

б) негативно

в) другой ответ: _____

15. В ситуации военного конфликта государственные институты и общество в целом провоцируют агрессивность и противоправное поведение личности?

- а) согласен
- б) не согласен
- в) другой ответ: _____

16. Что именно в обществе провоцирует людей на противоправное поведение?

17. Оцените степень Вашей удовлетворенности в защите таких Ваших прав в Украине государством:

(1 – низкий уровень; 2 – средний уровень; 3 – высокий уровень)

а) право на судебную защиту: 1 ____ 2 ____ 3 ____

б) право на социальную защиту (охрана здоровья, бесплатное образование, ...):

1 ____ 2 ____ 3 ____

в) право на неприкосновенность личности и имущества:

1 ____ 2 ____ 3 ____

г) право участвовать в деятельности любой политической партии, движении:

1 ____ 2 ____ 3 ____

18. Члены Вашей семьи стали более агрессивны и конфликтны в ситуации военного конфликта в Украине по сравнению с периодом до военного конфликта?

а) да ____

б) нет ____

в) иное _____

19. Ситуация военного конфликта в Украине повлияла на Ваше восприятие событий в жизни? Как именно?

20. Вы даже не пытаетесь, что-то изменить в политико-правовой сфере Вашего государства, так как чувствуете своё бессилие?

а) да ____

б) нет ____

в) иное _____

21. В ситуации военного конфликта в Украине как изменились Ваши возможности в плане самореализации по сравнению с периодом до военного конфликта?

Большое Вам спасибо за участие в исследовании!

Опитувальник рівня патерналізму щодо інститутів влади*(автори: Т. Г. Стефаненко, О. А. Тихомандрицька, О. П. Белінська;**текст опитувальника подається російською мовою)***Мета методики:** вивчення рівня патерналізму особистості.**Обробка результатів** відбувається таким чином:*Шкала 1.* «Містифікація влади»: 1, 5, 9, 13, 17 (усі твердження прямі);*Шкала 2.* «Бажання опіки, турботи»: 2, 6, 10, 14 (прямі твердження); 18 (зворотні твердження);*Шкала 3.* «Зняття із себе відповідальності»: 3, 11, 19 (зворотні твердження); 7, 15 (прямі твердження);*Шкала 4.* «Ставлення до закону»: 4, 8, 16 (прямі твердження); 12, 20 (зворотні твердження).

Щоб визначити сумарну кількість балів за відповідями респондентів на пункти опитувальника приписуються бали на основі такого співвідношення:

Пряма шкала						
1	2	3	4	5	6	7
1	2	3	4	5	6	7
Обернена шкала						
1	2	3	4	5	6	7
7	6	5	4	3	2	1

Інструкція: Оцените, пожалуйста, степень своего согласия или несогласия с приведенными ниже суждениями. При оценке используйте следующую шкалу:

1 – совершенно не согласен 2 – не согласен 3 – скорее не согласен

4 – не знаю, нечто среднее

5 – скорее согласен 6 – согласен 7 – полностью согласен

Утверждение	1	2	3	4	5	6	7
1. Человек, занимающий высокий государственный пост, лучше других представляет себе ситуацию в стране.							
2. Правительство прежде всего должно заботиться о							

благополучии граждан.									
3. От действий каждого из нас зависит, какие решения принимают люди, облеченные властью.									
4. Рядовые граждане не имеют права критиковать деятельность властных структур.									
5. В любых условиях прежде всего от президента зависит благосостояние страны.									
6. Задача власти – сделать так, чтобы каждый человек имел определенные социальные гарантии.									
7. От обычных граждан мало что зависит.									
8. Надо жить не по закону, а по совести.									
9. Если во главе государства оказался не подходящий для этой должности человек, то последствия затронут каждого гражданина.									
10. Любая власть обязана заботиться о людях.									
11. Личное благосостояние зависит от инициативы самого человека.									
12. Никакая власть не может быть выше закона.									
13. Наведением порядка в стране должен заниматься только человек особого склада: сильный, умный, талантливый.									
14. Как и отец в семье, человек, стоящий во главе государства, обязан защищать тех, кто в этом нуждается.									
15. За все, что происходит в стране, несет ответственность власть.									
16. В идеале люди, входящие в высшие эшелоны власти, могут быть освобождены от ответственности перед законом.									
17. Ситуация в стране целиком и полностью зависит от первых лиц государства.									
18. Бесполезно полагаться на поддержку властей – надеяться можно только на себя.									
19. При желании любой гражданин может изменить что-либо в жизни своей страны.									
20. В идеальном обществе многие социальные структуры не нуждаются в контроле со стороны властей.									

Методика дослідження політичних настанов

(автор Г. Бієрбраур; текст методики викладено російською мовою)

Джерело: Методика исследования политических установок Г. Биербраура // Татарко А. Н., Лебедева Н. М. Социальный капитал: теория и психологические исследования: монографія. Москва: РУДН, 2009. С. 242–243.

Мета: вивчення рівня політико-правих настанов особистості.

Обробка результатів.

Шкала 1. Настанова на політичну активність респондентів: 1, 7, 9, 12, 13.

Шкала 2. Ставлення до чинних політиків: 2, 5, 8, 10, 11.

Шкала 3. Схильність схвалювати політичний авторитаризм: 3, 4, 6.

Сумарний показник по кожній зі шкал отримуємо шляхом складання визначених респондентом балів по кожному з питань певної шкали.

Інструкція:

Оцените, пожалуйста, степень своего согласия или несогласия с приведенными ниже суждениями. При оценке используйте следующую шкалу:

1 – совершенно не согласен 2 – не согласен 3 – скорее не согласен
4 – не знаю, нечто среднее 5 – скорее согласен
6 – согласен 7 – полностью согласен

Утверждение	1	2	3	4	5	6	7
1. Я считаю, что нужно принимать участие в выборах при любых обстоятельствах							
2. По моему мнению, избранные политики в моей стране представляют наилучший выбор для страны							
3. Вследствие растущей преступности и опасности на наших улицах жесткие меры необходимо применять уже в случаях незначительных нарушений закона							
4. Моя страна больше нуждается в усилении законов и порядка, чем в увеличении гражданских прав							
5. Несмотря на события последних лет в моей стране, политики заслуживают наше уважение							
6. Поддержка и почтение авторитетов являются наиболее важными правилами и должны прививаться с детства							

7. Политика меня не интересует							
8. Я мог (ла) бы себе представить мою материальную поддержку работы политиков, за которых я проголосовал(а)							
9. Я принимаю участие в политике							
10. Я считаю, что другие политики должны брать пример с наших политиков							
11. Если бы я мог(ла), я бы отстранил(а) от должности всех политиков в моей стране							
12. Я прилагаю усилия для того, чтобы наиболее способные люди вошли в политику							
13. По-моему, следить за политикой не имеет смысла							

Опитувальник рівня політичної активності (автор Л. О. Кияшко)

Мета: дослідити прояви політичної активності респондентів.

Джерело: Полунін О. В. Особливості прийняття рішення політично активною молоддю. *Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей.* Київ: Міленіум, 2008. С. 213–221.

Обробка результатів здійснюється відповідно до розрахункових таблиць. У представленій нижче таблиці класифіковано запитання для вербально-комунікативного, когнітивного, поведінкового типів політичної активності.

Таблиця 9 А

Ключі опитувальника

Тип політ. активності	Суспільно-соціальна			Електоральна			Протестна		
	А	Б	В	А	Б	В	А	Б	В
Компоненти ↓									
Вербально-комунікативна	1	4	7	10	13	16	19	22	25
Когнітивна	2	5	8	11	14	17	20	23	26
Поведінкова	3	6	9	12	15	18	21	24	27

Таблиця 9 Б

Критерії рівня політичної активності та її компонентів

	Загальний рівень політичної активності		
	низький	середній	високий
Сума балів	до 36 балів	від 37 до 74 балів	від 75 балів і вище
Сума балів	Рівень прояву компонентів політичної активності		
	низький	середній	високий
	до 8 балів	від 9 до 26 балів	від 27 балів і вище

Інструкція. Шановні друзі! Вам надано перелік запитань, для відповідей на які використовуйте, будь ласка, такі позначення: ніколи – 0; рідко – 1; інколи – 2; часто – 3; завжди – 4.

1. Ви підійшли до друзів і чуєте, що Ваші товариші обговорюють політичну ситуацію в країні. Чи приєднуєтесь Ви до цього обговорення?

2. Перед Вами постав вибір: подивитися по телевізору програму про події політичного життя або подивитися іншу програму. Чи зробите Ви вибір на користь політичної програми?
3. Ви коли-небудь вступали до певної громадської чи політичної організації (партії)?
4. Ви почули політичні новини про події в країні. Чи будете Ви говорити про ці події вдома з родичами або зі своїми товарищами?
5. Чи докладаєте Ви зусиль до пошуку інформації стосовно політичних подій?
6. Вам коли-небудь доводилося виконувати окремі доручення, пов'язані з діяльністю певної політичної сили?
7. Ви переконати у своїх політичних поглядах своїх опонентів?
8. Ви детально аналізуєте програми та пропозиції політичних партій перш ніж зробити щодо них свій вибір?
9. Ви коли-небудь брали участь у розробці й реалізації політики певної політичної сили?
10. Ви обговорюєте кандидатів на посади різного рівня в колі рідних чи друзів?
11. Ви вважаєте себе обізнаним стосовно існуючих політичних партій та рухів в Україні?
12. Ви берете участь у виборах до місцевих та центральних органів влади?
13. Ви брали участь у зустрічах із кандидатами в депутати?
14. Ви приділяєте час перегляду преси для ознайомлення з політичними новинами?
15. Вам доводилося брати участь у виборчій компанії в ролі представника певної політичної сили або члена виборчої дільниці?
16. Чи маєте Ви бажання виступити на радіо або в телепрограмі з проблем політичного життя країни?
17. Ви спроможні системно працювати над підготовкою документів, необхідних для роботи органів влади або певної суспільно-політичної сили?
18. Ви маєте бажання взяти участь у виборчій кампанії в ролі кандидата в депутати?
19. Ви висловлюєте своє незадоволення діяльністю політиків у діалогах із друзями та рідними?
20. Ви аналізуєте прорахунки в діяльності українських політиків або політичних сил?
21. Вам доводилося підписувати звернення з вимогами до влади або протестами проти неї?
22. Ви поширювали інформацію серед людей щодо проведення акції протесту?
23. Ви підтримаєте прийняття закону, згідно з яким політиків будуть притягувати до відповідальності за невиконання їхніх обов'язків?
24. Ви брали участь у дозволенних демонстраціях протесту або пікеті?
25. Чи змогли б Ви звернутись із закликом до групи демонстрантів, щодо зміни чинної влади?
26. Ви готові запропонувати систему змін у політичному житті в країні?
27. Ви брали участь у неофіційних та несанкціонованих політичних акціях?

Виробничо-практичне видання

**НЕГАТИВНІ ПСИХОЛОГІЧНІ ЯВИЩА
У ПОЛІТИКО-ПРАВОВІЙ СФЕРІ
В УМОВАХ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ:
ШЛЯХИ І ЗАСОБИ ЗАПОБІГАННЯ**

Практичний посібник

За науковою редакцією В. М. Духневича

Літературне редагування *В. О. Коваленко*

В оформленні обкладинки використано фрагмент картини
Пабло Пікассо «Герніка» (1937 р.)

Адреса Інституту: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

Підписано до друку 20.02.2020 р. Формат 64x90/8.
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 7,0.
Електронне видання. Замовлення № 999.

Поліграфічно-видавничий центр ТОВ «Імекс-ЛТД»
Свідоцтво про реєстрацію серія ДК № 195 від 21.09.2000 р.
25006, м. Кропивницький, вул. Декабристів, 29.
Тел./факс (0522) 22-79-30, 32-17-05
E-mail: marketing@imex.net
